

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Наталія Климович

●

ПРОЦЕС «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» ТА ЗРОСТАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ОПОРУ В УМОВАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. партійно-радянське керівництво СРСР приступило до втілення в життя чергової після політики воєнного комунізму спроби побудувати соціалізм в окремо взятій країні. Якщо робітничі маси були зорганізовані та знаходились під контролем, то на селі ситуація була іншою. Тож постала нагальна потреба докорінно її змінити. Мова йде про початок тотальної колективізації, кінцевою метою якої було переведення жителів кожного села на статус комуні ¹. Напруженість у селах зростала відповідно до темпів колективізації. Все це відбувалося на тлі грандіозного наступу на «куркуля», безпрецедентного насильства проти українського села, що полягало у втягуванні селянства за допомогою різних методів до так званого колгоспного будівництва, викачуванні коштів для індустріалізації і дострокового виконання (за 4 роки) першого п'ятирічного плану.

Саме на ці завдання були спрямовані сили партійних, комсомольських, радянських і профспілкових органів та їхніх активістів і в нашому краї.

Мета даної роботи полягає у з'ясуванні механізму використання матеріалів процесу «СВУ» на території сучасної Чернігівщини, пропагандистських цілях та реакції на нього з боку як населення, лояльного до влади, так і селян, які вперто чинили опір політиці колективізації. У науковій літературі дана проблема ще не досліджувалася, хоча в узагальнюючих працях з історії колективізації можна знайти чимало важливих теоретичних положень та систематизованих даних ². У цілому ж робота написана на основі документів, що зберігаються в Чернігівському державному обласному архіві, та матеріалах місцевої періодики.

Читаючи тогочасні документи, практично неможливо встановити, де закінчується одна радянська владна структура і розпочинається інша. Всі разом вони здійснювали тотальний наступ на село, і реалізації цього завдання підпорядковувалися всі інші. Цей процес можна відстежити на матеріалах Чернігівщини, всі три округи якої були аграрними. Але Ніжинщина і Прилуччина (до складу останньої входило і декілька районів сучасної Полтавщини та Київщини) належали до тієї зони, де колективізація, принаймні у декількох районах, мала стати суцільною. Саме тому місцеві газети були переповнені відповідною інформацією. Ставлення селян до інформації про «СВУ» у цьому викривленому дзеркалі виглядало приблизно так: члени артіль «Нове життя» с. Петрівки Ново-Басанського району на зборах, де засуджували харківських

підсудних, ухвалили: «На глитайські вибрики ми відповімо дружною весняною роботою. Прохаємо Вищий суд жорстоко покарати діячів «Сфремівщини – СВУ»³. Подібно виглядає й повідомлення у Прилуцькій окружній газеті: загальні збори Никонівської організації КНС Срібнянського району за участю бідноти ухвалили: «Якнайсуворіше покарати шкідників соціалістичного будівництва. Ганьбимо нашого односельця Івченка Михайла Йовдокимовича, що разом з іншими контрреволюціонерами сидить на лаві підсудних. Ми за масову колективізацію»⁴. Пильні сількори невпинно викривали «куркулів» та їхню креатуру по селах. Деякі з цих дописів відрізняються дріб'язковістю, за якою, очевидно, приховується рідкісний цинізм і заздрість. Так, сількор «Незаможний» надіслав до редакції Чернігівської окружної газети листа, в якому писав, що у Чернігівському сільгосполітехнікумі навчається син куркуля із с. Буди Олишівського району Іван Герасименко. 7 лютого редакції газети повідомили, що юнака виключено⁵.

Проте це все – офіційна точка зору. Загострення ситуації на селі провокувало акції протесту. Масовими стали заклики про потребу змінити стан справ на селі, припинення утисків та зловживань з боку представників влади тощо. За повідомленням спецзбірки, присвяченої «Проявам куркуля Прилуцької округи навколо ліквідації його як класу», в с. Усівка проводились зібрання куркулів під проводом попа Павла Андрієвського, який висловлював такі міркування: «Молімося бо нам на виручку іде духовніцтво всього світу й против цієї сили нічого не устоїть. Ви розумієте православні що іде духовніцтво не тільки наше, а й сам папа, це намісник Божий. Памятайте що більшовики не фронтом побідили Денікіна та Петлюру, а всередині партізанщиною. Треба готуватись до партізанщини, а зброю нам допоможуть дістати...Нашот Соловків то це дурниця, хай тільки пошлють...де ж вони гроші візьмуть на переселення, це ж не одну тисячу карбованців треба, а вони ж індустріалізують країну...»⁶. Простежується пряме протиставлення: «вони» – представники радянської влади та всі до неї лояльні, та решта населення, що стала об'єктом соціального експерименту, невичерпним ресурсом будівництва соціалізму.

Подібні інциденти мали місце в Драбівському, Ковалевському, Срібнянському, Іваницькому, Пирятинському, Яготинському, Мало-Дівицькому, Прилуцькому районах.

Зокрема, «куркуль» з с. Михалівці Драбівського району Іван Леонович Цикорна, колишній член спілки «хліборобів-власників», закликав односельців: «...Дальше при такій політиці жити не можна. Нас таких багато треба зорганізуватись і про що не будь подумати»⁷.

Селяни не лише усно висловлювали незадоволення, траплялись й випадки розповсюдження «анонімок» (під такою назвою ці рукописні заклики до боротьби реєструвались в документах органів держбезпеки) і прокламацій, які також виступали своєрідною формою опору. На 1930 р. ДПУ зареєструвало в Україні 1211 подібних листівок⁸. Ю.Васильєв поділив їх на групи відповідно до основного змісту, виділивши антиколективізаційні, прокламації, спрямовані проти хлібозаготівель, проти податку та самообкладання, релігійні, монархічні, антисемітські за змістом, проти розкуркулення, троцькістські та інші «ухильницькі», антирадянські «анонімки»⁹.

Хотілося б додати, що на зміст подібних прокламацій впливали реалії тогочасного життя, процеси, що проходили в суспільстві, заходи, інспіровані радянською владою. З огляду на це, з'явився новий вид прокламацій, виникнення якого спровокував перший показовий судовий процес над представниками української інтелігенції. Мова йде про процес над членами так званої «Спілки Визволення України». Доведеним фактом є те, що подібна організація була створена в уяві слідчих та представників вищого ешелону влади¹⁰. Проте селянські маси, що отримували інформацію про цей процес з офіційних джерел, були впевнені в її існуванні.

У с. Олексинці Срібнянського району була знайдена прокламація такого змісту: «Оголошення. Довожу до відому громадян села Олексинець, що не йдуть у колгосп, а подавайте заяви про звільнення з колгоспа, земля буде, то вони мекають, що

землі не буде, не по одному подавайте заяву, а масово. Організуйте осередки, щоб заснувати на Україні організацію СВУ РВ і негайно заснувати Організаційний осередок в де-яких селах маються, організація вдарить по колективізації та провалить її, бо це нещастя колектив і открити вільну торгівлю, визволить Україну із-під гніту, бо тим людям дуже погано буде, котрі будуть у колгоспі і щоб до 15/4 покончить осередок, щоб увесь колектив розбігся....уже є велика організація, як у Одесі, Миколаїві і Мелітополі»¹¹. Текст наведений у відповідності з оригіналом, попри відсутність розділових знаків і численні помилки, загальна спрямованість його очевидна.

У с. Гензерівка Яготинського району також було вивішено плакат, який закликав «палить і вбивать» тих, хто хоче «поработить і поробить старцями» народ¹². По дорозі з Яготина на Пириятин на телеграфних стовпах було розклеєно близько десятка відозв, що мали в своєму змісті заклики «перестати бути слухняною худобою», «змагатися за волю й життя, за самостійну Україну». Закінчувався текст словами «смело ми в ряди поїдем, всех жидов побьем» та підписом «Селянин»¹³. У Мало-Дівицькому районі подібних «анонімок» знайдено було чимало, зокрема в с. Обичів – п'ять. У них містилися заклики до нової революції і нової війни, звинувачення радянської влади в хабарництві та здирстві, а закінчувались закликами «Да здравствует СВУ», «дать отклик визволением СВУ» та «Да здравствует СВУ веді визволення України з під гніта советських прихвостників та і жидів. А в советській власті їх до чорта»¹⁴.

У с. Безуглівка була знайдена така прокламація: «Долой советскую власть и коллективизацию. Да здравствует СВУ и ефремовщина. Даеш капитализм»¹⁵. На прикладі цієї прокламації можна зробити висновок про те, наскільки глибоко вкорінилися у свідомості населення заяложені штампи та визначення. Поряд з подібними прикладами є й такі, що їх не тільки важко прочитати, але й до кінця зрозуміти, що ж мав на увазі автор. Складається враження, ніби їх справді писала людина, чії руки звикли до сільськогосподарського реманенту, а не олівця: «Визволеніє України від советского ярма. Прошу я варті не ходи по нашій дорозі, бо ни звертаємо вам конохи прошу годуй коні і словом гарні кони мы скажым коли вызти коні, за те що вы не послухаети буди-ти платит своїми головами выконити умры прохач ні ны той. Да здравствуй самустійна Україна Городище [назва села де була знайдена прокламація. – К.Н] розрышы нам у гости до вас прийти чистку зробить у вас быз нас нікому ура ура ура»¹⁶. В усякому разі тут явний натяк на повстанський рух, згадка про який ще була досить свіжою у пам'яті хліборобів.

Просто унікальну «анонімку» знайшли діти на подвір'ї члена колгоспу Дмитра Йохимовича Степаненка в с. Левки Мало-Дівицького району. Аркуш лінованого паперу, списаного друкованими літерами, був загорнутий в газету «Правда». На газеті було написано: «Колективу читайте гади», крім того, до неї було вкладено п'ять сірників та патрон: «МИТРО ГАД ти твою Бога Мать нехай конокрад. Думаеш гад не знаемо з чого ти розжився да чахотка ото йовхимів. Ви гади держите колектив. Ви гади мучите жизнь усіх людей і наше життя гади. Розбігайтеся гади нічого вам не буде все простимо...»¹⁷. Далі йдуть погрози, якщо активісти не «порозбігаються», то на них чекатиме доля тієї худоби, яку люди самі забивали, аби не віддавати в чужі руки: «повилазять з вас кишки, так як ото з ваших корів. То од нашої руки...»¹⁸. Далі перераховано всіх членів активу колгоспу, які мають зброю, але автор анонімки знає, що патронів вони не мають: «...а патронів немає ні одного А на двір у черепок ходите, а вийти боїтєся дарма що стільки оружжя...»¹⁹. «Ви думаете гади що у того під черепицей, а у того під залізом [будинок. – Н.К.] да попечем гади і не повискакуете, а будете вискакувать будемо стрілять гади і кишки повилізують так як ото у корів не думайте що оце шутки, ні ми не шуткуємо повірте, пожалуста повірте, коли ми не пожаліли корів, скотина невинна і то не пожаліли, а то вас гади не пожаліємо. Раз нам життя немає, дак поперед треба попекти та пострілять гадів тих що не дають нам жить, а тоді хоч і нам погібать так не даром. Покайтеся гади бо не шуткуем. Луценків палкий вам привіт гади привіт од молодо козацької Спільки Визволення

України. Іван Злодюга, хай живе вільна Україна. Евхим Чехочка. Сірників купили кулі точимо для вас, не вірите дак подивіться ось одну оточену для вас вийняли. Передаємо вам гади і сірники теж єсть. А про коні думаете гади ми забули, ні попечем і коні. Дарма що на дворі стоять, колись да поставите і в хліву, сторожа у вас немає жодного ми дивились, а Магир Семен спить»²⁰, – такими словами закінчується це «послання». Цілком зрозуміло, що його писав хтось з односельців, погрожуючи розправою активістам. Людина, яку обставини поставили в становище палія та бандита. Чого варті лише фрази про те, що «скотина невинна» та «ні ми не шуткуємо повірте, пожалуста повірте». Скоріше за все слова про «молодо козацьку Спілку Визволення України» були використані для підсилення погроз, аби змалювати портрет реально діючої організації, а не жменьки розлучених свавіллям колгоспних активістів, односельців. Доволі сумнівно, що автор мав якісь точні відомості про «СВУ» та її членів, скоріше за все спирався на чутки та ту інформацію, яку зрозумів з офіційних джерел. Для нього було досить того, що вона начебто мала на меті повалити радянську владу, що для багатьох селян стало заповітною метою.

У с. Яцині Пирятинського району відозвою заявила про себе навіть ціла «банда»: «Оголошення. Хай не дума нічого радянська влада, бо у цьому лісі існує Банда Визволення України. Ми колективізацію знищимо як кляс. Секретар т. Терец»²¹. А одна відозва була підписана ім'ям Максима Горького: «Річ Максима Горького...Товариші. Одумайтесь розбитим ми вози і кони аж доти ми будемо на воли. Запитай Назаря хай нам прочита кобзаря. Кобзар писав так на панщині пшеницю жала утомилась не спочивала, нас лякав актив, а нас щоб загнати в колектив як начнуть з нас паїв брать, то на нас вони і шкури обіднять подбивають нам широкі клини, щоб ми наробляли більше сировини. Загнали нас у соз забрали у нас хліб і навоз вози і кони стали ми в тяжки неволи, давайте з ниволи тікать, ...Прошу товариші розібрати немедленно вози і кони, а то щоб не було у наших завідувачів у штанях воші. т. Максим Горький»²². Подекуди в цьому зверненні можна помітити спроби римування, за допомогою якого місцевий поет, що намагався додати солідності своєму твору, назвавшись ім'ям відомого радянського письменника, привертав увагу людей.

Траплялись поодинокі випадки затримання авторів подібних прокламацій та відозв. У с. Лозовий Яр Яготинського району було затримано «куркуля» Данила Ляха та бідняка «підкуркульника» Андрія Пінчука, в кишені одного з них були знайдені «анонімки». Вони містили заклики розбирати худобу, реманент, які були здані до колективного господарства, і закінчувались такими словами: «хто найшов не почитай у карман не ховай і народ научай»²³.

Але розповсюдження «анонімок» та звернень не було єдиним свідченням спротиву населення. Радикальною формою опору була збройна боротьба, початок якій було покладено ще у 1920 р. Сплеск протистояння радянській владі на початку 30-х р. був викликаний суцільною колективізацією. Численні зловживання службовим становцем низових партійних та радянських працівників, знуцання над селянами, зведення особистих рахунків у рамках боротьби з «глитаєм» – усе це впливало на загострення відносин на селі та викликало появу радикальніших форм опору. Напередодні та у період колективізації селянство взяло участь в 13 754 заворушеннях²⁴.

Протягом попередніх років органи держбезпеки активно займались вилученням зброї в селян. Голова ГПУ УСРР В.Балицький відзначив, що тільки у виняткових випадках село було озброєне мисливськими рушницями та обрізами. Це дало йому підстави заявити про те, що українське село повністю обеззброєне. Але селяни озброювались сільськогосподарським реманентом, сокирами, палями тощо, сподіваючись захопити зброю в бою²⁵.

Вище партійне керівництво було добре поінформоване не лише про поведінку селян, а й про їхні політичні настрої, ставлення до новостворених колгоспних осередків, боротьби з куркулями та шкідниками. Добре організована інформаційна мережа дозволяла контролювати ситуацію мало не в кожному населеному пункті, для цього служили так звані спецзведення, які надавались 8, 18, 28 числа кожного

місяця, доповідні записки про стан села, діяльність куркулів 5 числа кожного місяця, повідомлення, які готувались щодо важливих подій та активних антирадянських виступів²⁶. Подібні заходи дозволяли отримувати інформацію якомога швидше і оперативно на неї реагувати.

За повідомленнями оперативно-інформаційних збірок, у багатьох селах люди чекали розправи. Це було ніщо інше, як реакція на чутки про численні арешти. Зокрема, в с. Ряшки Іваницького району посилились чутки, що комсомольці та актив готують для селян, і особливо для жінок, Варфоломійську ніч. Зібравшись групами по 15 – 20 та озброївшись сокирами, жінки цілу ніч на 18 квітня сиділи і очікували нападу²⁷.

У с. Кроти Березово-Руського району середняк Ігнат Василенко розповсюджував чутки про те, що після колективізації села будуть усуспільнювати і жінок: «и тогда красивые мужья будут жить с красивыми женами, а у некрасивых уколами атрофировать половые органы»²⁸.

Мали місце і відкриті виступи селян, що протестували проти арештів та викликів до ДПУ. В с. Черняхівка Ковалевського району у відповідь на виклик декількох жінок до ДПУ зібрався натовп, що вимагав вести розмову з усіма відразу²⁹. Очевидно, односельці боялися відпускати жінок до ДПУ, бо знали, що там на них очікує. Вони вимагали, щоб їм повернули коней та іншу худобу. Не отримавши відповіді, розібрали її самостійно. Селяни стали на бік родини Крамних, яку намагались заарештувати. Озброєні дрючками та вилами, вони напали на активістів та загнули їх до сільради. Цікаво, що побиття активістів супроводжувалося криками «Долой Соввласть!», «Да здравствует СВУ!»³⁰.

За даними опер-збірки, в ніч на 28 березня 1930 р. у с. Заїзд Прилуцького району було проведено операцію по ліквідації «куркульсько-терористичної групи», «що мала цими днями почати терористичні акти, з метою остаточного розвалу колективізації в кількості 22 осіб»³¹. Можна лише уявити, що то була за група «терористів», яка майже не чинила опору при своєму затриманні, крім випадку, коли один з її «членів» із сокирою у руках відмовився відчинити двері своєї хати. Чи то «терористи» на той час характеризувались іншими ознаками, чи існування цієї «групи по розвалу колективізації» є цілковитою фікцією, єдиного «терориста» якої вдалося «уговорити не сперечаючись».

У Драбівському районі в ніч на 7 квітня 1930 р. було здійснено наліт на станцію Драбово. Нападники в кількості 20 чоловік були достатньо добре озброєні, у своєму арсеналі мали обрізи, револьвери та мисливські рушниці. Поклавши на підлогу службовців станції, вони зіпсували телефонні апарати, в селищі пограбували та підпалили кооперацію, конфіскували зброю у представників Нарсуду, після чого підпалили і його приміщення³². Подальші відомості представники органів ОГПУ, що виїхали для розшуку банди, отримали від селянина с. Житламівки Івана Омельовича Вовка, який повідомив про те, що в ту ж ніч нападники влаштували в його селі збори селян з метою розправи над місцевими активістами. За заявами повстанців, у ніч на 7 квітня по всій Україні мали пройти подібні акції. Селянин повідомив не лише про кількісний склад повстанців, а й прізвища тих, хто їх очолював, де і в кого зберігається кулемет, що належить банді³³. Для придушення цього виступу спеціальним потягом разом із озброєним загоном виїхав начальник відділу ОГПУ станції Полтава тов. Ступницький та начальник Прилуцького окрвдділу ДПУ тов. Миронов «з групою оперативних робітників»³⁴.

Подібні виступи були далеко не поодиноким явищем, опір селян дуже швидко придушувався, і на них чекали жорстокі репресії. За наказом В.Балицького, за округами були закріплені підрозділи військ ГПУ, а деякі частини особливого призначення та прикордонні маневрові (оперативні) групи протягом лютого 1930 р. навіть проводили спеціальні навчання³⁵. Ці частини і використовувались для придушення селянських виступів, мали оперативно втручатись у ситуацію.

Саме економічна політика на селі спричинила таку хвилю заворушень, які в силу багатьох причин не могли вилитись у масовий організований рух опору. Передусім виникнення подібного руху в 1930-х роках в умовах, коли радянська влада зайняла

міцні позиції і її державний механізм злагоджено працював, було неможливим.

Локальні стихійні виступи не могли перерости в щось більше без організаційного оформлення, керівного центру та ідеологічного підґрунтя. Селянська маса, за поодинокими винятками, що мали місце в світовій історії, не може продукувати ідеологічне оформлення своїх прагнень. Подібну місію покликани виконувати представники еліти, що мають можливість ці прагнення сприйняти, сформулювати ідеологічні засади руху та надати йому відповідної організаційної форми. На початку 1930-х рр. цього не сталося. На жаль, знову проявилася ота дихотомія, коли народна маса, яка свідомо була налаштована на боротьбу, залишилася без реального лідера (лідерів) у своїй боротьбі. Його місце зайняли лідери «міфічні», яких продукувала багата уява слідчих органів держбезпеки. Так сталося із «членами» «СВУ». Перший показовий процес над представниками української інтелектуальної еліти виявився і останнім, бо ту місію, яку на нього поклали партійні зверхники, не було виконано. Партійні та комсомольські організації, переобтяжені важко здійсненними завданнями по соціалістичній перебудові села, порівняно мало уваги звертали на інші численні інструкції, які спускалися згори, і нехтували ними. Особливо часто це спостерігалось у сфері теорії та ідеології. Місцеві ватажки, самі не досить грамотні, максимально спрощували інструкції центру, по суті, вихолощуючи задум постановників політичного шоу.

Натомість інформація про процес над членами «СВУ» все ж таки здійснила доволі суттєвий вплив на свідомість багатьох людей, але зовсім іншим чином, ніж на це розраховували партійні функціонери. Вони не змогли перетворити цей процес на знаряддя пропаганди радянських цінностей та ідеалів, і цьому сприяло багато факторів. Банальна неграмотність не лише селянських мас, а й низових ланок радянського керівництва позбавляла можливості одній стороні донести, а іншій сприйняти інформацію про «контрреволюціонерів» та «буржуазних націоналістів», яких привселюдно було засуджено в Харкові. У свідомості селян «СВУ» перетворилась на реальну організацію, що передусім боролася з радянською владою. Вже цієї інформації було досить, щоб на неї покладались надії багатьох сільських жителів. Це засвідчують не лише численні згадки про «СВУ» в текстах відозв і прокламацій, знайдених у селах, а й динаміка масових селянських виступів саме в той період, коли інформація про цю організацію була широко розповсюджена і доносилась до свідомості селян. Ю.Васильєв наводить щомісячний рівень масових виступів селян в Україні за 1930 р.: січень – 45, лютий – 200, березень – 294, квітень – 169, травень – 208, червень – 186, липень – 83, серпень – 55, вересень – 46, жовтень – 129, листопад – 23, грудень – 9³⁶. Звичайно, ж на цю динаміку вплинула специфіка циклу сільськогосподарських робіт, але той факт, що за 1930 р. в Україні було зафіксовано 4 098 масових виступів, які становлять майже 30% від загальної кількості селянських виступів по СРСР³⁷, є доволі показовим. Періодом загострення руху став січень–березень 1930 р., коли, за визначенням Ю.Васильєва, в прикордонних районах цей рух набув рис селянської війни. На території нашої області для придушення збройних виступів було використано регулярні війська. Близько 1,2 млн. людей в Україні взяли участь в активних формах опору колективізації³⁸.

Більшість намагалась зберігати хоча б показну лояльність до режиму, аби уникнути небезпеки бути репресованими. Пасивний опір став реальним способом життя мільйонів³⁹. Отож потрібно наголосити, що хоча селянські виступи носили стихійний, локальний характер і не могли перетворитись на масовий організований рух опору, але неприйняття в цілому системи господарювання, нав'язаної українському селу за допомогою нещадного терору, зробило колгоспний лад нежиттєздатним.

Джерела та література:

¹ Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К, 2003. – С. 366.

² Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 887

с.; Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / Керівн. тому С.В.Кульчицький. – 448 с.; Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 140 – 151; Лінн В. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 103 – 140; Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УРСР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 90 – 103.

³ Нове село: Селянська газета: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради Ніженщини. – 1930. – 8 квітня. – С. 4.

⁴ Правда Прилуччини: Орган Прилуцького окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. – 1930. – 19 квітня. – С. 6.

⁵ Червоний стяг: Орган Чернігівського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. – 1930. – 1930. – 3 березня. – С. 2.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 311.

⁷ Там само. – Арк. 75.

⁸ Васильєв В.Ю. Назв. праця. – С. 143.

⁹ Там само.

¹⁰ Політична історія України. – С. 297 – 208.

¹¹ ДАЧО. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 224.

¹² ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 407.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – Арк. 448 – 449.

¹⁵ Там само. – Арк. 562.

¹⁶ Там само. – Арк. 721.

¹⁷ Там само. – Арк. 796.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 797.

²⁰ Там само. – Арк. 797 – 798.

²¹ Там само. – Арк. 572.

²² Там само. – Арк. 547 – 548.

²³ Там само. – Арк. 574.

²⁴ Лінн В. Назв. праця. – С. 104.

²⁵ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 96 – 97.

²⁶ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 99.

²⁷ ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 229.

²⁸ Там само. – Арк. 322.

²⁹ Там само. – Арк. 215.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – Арк. 566.

³² Там само. – Арк. 523.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – Арк. 525.

³⁵ Подкур Р.Ю. Назв. праця. – С. 99.

³⁶ Васильєв В.Ю. Назв. праця. – С. 142.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Лінн В. Назв. праця. – С. 105.

У ГЛИБ ВІКІВ

Анатолій Адрюг

●

НОВІ ДАНІ ПРО АТРИБУЦІЮ ПЕРВІСНИХ РОЗПИСІВ XVII ст. ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

Під час проведення реставраційних робіт у чернігівському Троїцькому соборі в 1970-х роках були відкриті раніше невідомі фрагменти первісних розписів першої половини дев'яностих років XVII ст. У Чернігові тоді працювала бригада художників-реставраторів під керівництвом В.Й. Бабюка. Дещо раніше нами проаналізовано та введено до наукового обігу нововідкриті розписи.¹ Але не всі відкриті композиції були достатньо атрибутовані. Метою цієї статті і є вирішення означеного завдання.

Йдеться про одноосібні зображення Іоанна Предтечі та великомучениці Тетяни. Вони розміщені на видних місцях всередині Троїцького собору симетрично відносно головних західних дверей і одразу привертають до себе увагу. При вході праворуч намальовано Іоанна Предтечу. Він зображений фронтально на повний зріст із розгорнутим сувоєм в опущеній до пояса лівій руці. На сувої напис: “Покайтесь, приблизилось царствие небесное” (Євангеліє від Матвія, 3,2.). Права рука з витягнутим вказівним пальцем піднята догори. Біля голови напис білими літерами на синьому тлі неба: “Иоанн Предтеча”. Такий іконографічний тип був поширений в українському образотворчому мистецтві того часу, зокрема в графіці. Головна увага художником приділена видовженому обличчю. Митець м'яко моделює його за допомогою світлотіні. Лише інколи він підкреслює чіткими тінями очі, заглиблення відстовбурчених вух і підборіддя. Варто зазначити, що після пізнішого тонування реставраторами ці деталі дещо втратились. Волосся на голові, невеликі вуса і, можливо, борода рудуваті. Верхній одяг зеленого кольору контрастує з кольором обличчя, виділяє його. Це враження підсилює білий круглий німб.

Ліворуч від західного входу зображена великомучениця Тетяна на повний зріст, яка правою рукою граціозно тримає меч. На вигляд їй приблизно 50 років. Ліва рука зупинена на грудях. Голова трохи повернута до лівого плеча, а тулуб прямо до глядача. Погляд широко відкритих очей спрямований у бік, протилежний повороту голови. Тому він здається напруженим і направленим прямо на глядача, під яким би кутом той не дивився б на зображення. Такий прийом був поширений у Західній Європі з часів Відродження. Біля голови зберігся напис червоними літерами на тлі неба: “С. Великомученица Татьяна”. Трохи вище він повторений білими літерами більшого розміру. Колористичне вирішення композиції складніше, ніж попередньої. Обличчя теж у центрі уваги художника. Білий круглий німб навколо голови обрамлений червоною смугою і слугує фоном для обличчя, модельованого м'якою світлотінню. До кольорової гами введено сусальне золото, яким викладена невелика корона на голові. Слід зауважити, що ці композиції після закінчення рес-

тавраційних робіт у такому вигляді публікуються вперше.

Зображення Іоанна Предтечі і великомучениці Тетяни в Троїцькому соборі близькі до ктиторських та епітафіяльних портретів, які вивішувались на стінах храмів. Саме тому своєю масштабністю, композиційною побудовою та колоритом портрети нагадували стінописи. Зокрема, зображення великомучениці Тетяни ближче до портретів Феодосії Палій з дітьми 1686 р., Євдокії Журавко з дітьми 1697 р. пензля Івана Пасвського із Новгород-Сіверського та дружини Спиридона Ширая з доньками початку XVIII ст.² Їх зближує і загальна композиція із зупиненою на грудях рукою. Ці образи взяті художниками із реального життя. Але митець не заземлює їх, не опускає до буденності. Вони величні і поетичні. Жіночність і граціозність властиві зображенню великомучениці Тетяни, що перекується із іконами “великомучениць” із Миколаївської церкви Конотопа середини XVIII ст.

Чому ж у цих місцях інтер'єру чернігівського Троїцького собору було зображено саме Іоанна Предтечу та великомученицю Тетяну? Щоб відповісти на це питання,

треба згадати, що в таких місцях споруди часто малювались на стіні або вішалися портрети ктиторів храмів, тобто людей, які надавали кошти для його будівництва чи відбудови. Іноді портрети ктиторів розміщувались над їхніми похованнями. Наприклад, в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові над похованням генерального обозного В.К. Дуніна-Борковського висів його великий

портрет, написаний на дерев'яних дошках між 1702 і 1717 роками. Нині він зберігається у Чернігівському художньому музеї. Поряд з портретом знаходилась віршована епітафія, написана І. Максимовичем. Вважається, що автором цього твору був один із ченців якогось чернігівського монастиря.³ Портрет ктитор Троїцької церкви Густинського монастиря біля Прилук гетьмана Івана Самойловича був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

Хто ж був ктитором чернігівського Троїцького собору? Про це свідчили написи першої половини дев'яностих років XVII ст., зафарбовані в 1805 р. Із західного боку центрального підбанника було написано: “Совершился року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малья и белья России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержащу престол архиепископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича”. У нижній частині підбанника знаходився інший напис (частина його відкрита реставраторами): “Начат здатися коштом, ясне в Богу преосвященного Лазаря Барановича архиепископа Черниговского, Новгород-Северского соверши же ся коштом вышереченным”.⁵ Отже, починалось будівництво Троїцького собору коштом чернігівського архієпископа Л. Барановича, а завершилось коштами гетьмана І. Мазепи. У книзі Дмитра Туптала (Ростовського) “Руно орошенное”, яка вийшла друком в Чернігові 25 квітня 1696 р., висловлюється подяка І. Мазепі за добудову “немалым иждивением” мурованого Троїцького собору з Чернігові і пожертву до нього дорожчого кіоту.⁶ У публікаціях згадується документ 1709 р. про видатки і пожертви гетьмана І. Мазепи. В ньому зазначається, що на завершення будівництва і оздоблювальних робіт Троїцького собору в Чернігові було виділено 10 тисяч золотих.⁷ Мабуть, із цих же коштів облаштована велика срібна шата кіоту чудотворної ікони Іллінської Богоматері 1658 р., яку встановили в Троїцькому соборі в 1695 р. невдовзі після його освячення.⁸ Таким чином, наведені документальні дані засвідчують причетність І. Мазепи як ктитора до завершення будівництва і виконання оздоблювальних робіт у чернігівському Троїцькому соборі.

Із літературних джерел відомо, що святим патроном І. Мазепи був Іоанн Предтеча (Хреститель).⁹ Тому виглядає цілком вмотивованим розміщення зображення І. Предтечі на такому місці в Троїцькому соборі. У той час була звичною традиція малювати образи святих патронів визначних осіб. Наприклад, в іконостасі Преображенської церкви в Сорочинцях 1732 р. знаходяться ікони із зображенням тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини — пророка Даниїла та святої Уляни. Як відзначають дослідники, ікони популярних в Україні святих часто перетворювались на портрети замовників. До кінця XVIII ст. таких ікон-портретів писалося досить багато.¹⁰

Цілком можливо, подібне мало місце і в чернігівському Троїцькому соборі. Для перевірки такого припущення необхідно порівняти зображення І. Предтечі з Троїцького собору із словесними описами І. Мазепи та його вірогідними портретами. Спочатку наведемо деякі письмові свідчення сучасників — людей XVII-XVIII століть. Французький дипломат Де Ля Невіль у своїх “Записках про Московію” писав про І. Мазепу, яким він його бачив у 1689 р.: “Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою”.¹¹ Інший французький дипломат Жан Балюз писав у листі наприкінці 1704 р.: “Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтаря”.¹² У невиданих паперах Вольтера знайдені такі свідчення анонімного автора, датовані 1708 р.: “Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія”.¹³ До того ж часу відносяться записи похідного камергера шведського короля Карла XII: “Це був чоловік... худий, середнього зросту, з зосередженим виразом обличчя та вусами, закрученими на польський лад”.¹⁴

Несподівано питання про зовнішність І. Мазепи вплигло в 1737 р. На іконі “Успіння” в Каменському монастирі було виявлено зображення осіб, які надавали допомогу цьому монастирю — П. Полуботка, гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського. Для з'ясування цього були викликані генеральний підскарбій

А. Маркович, генеральний суддя Забіла та генеральний осавул Лисенко. Вони встановили, що “при этом образе никто из написанных персон на гетьмана Скоропадского и изменника Мазепу, и полковника Полуботка нимало не похожи, ибо де гетьман Скоропадский был сух, а изменник Мазепа волосом рудяв, долголик и с бородою, а полковник Полуботок был дороден и волосом русяв”.¹⁵ Своєрідним підсумком наведених свідчень може бути опис зовнішності І. Мазепи, зроблений збирачем матеріалів з історії доби Петра І. Голіковим, який помер у 1801 р. Він збігається з іншими описами: “Трохи вищий середнього зросту, аскетичне обличчя, худий, із серйозним виразом та гордим, похмурим поглядом”.¹⁶ До цього слід додати, що обличчя І. Мазепи вродою не відзначалось, і вказати на такі ознаки — видовжене обличчя (“долголик”), рудуватість, можлива наявність бороди і вус.

Треба визнати вслід за іншими дослідниками, що автентичного портрета І. Мазепи (живописного чи графічного) до наших днів не збереглося. Але з-поміж відомих зображень можна виділити кілька таких, які найбільш близькі до наведених словесних описів. Перш за все необхідно назвати гравіровані зображення, вміщені на сторінках лейпцизького видання “Еуропейше Фама” в 1706, 1708, 1712 роках. Ці гравюри виконав ще за життя І. Мазепи німецький художник Мартін Бернінротг.¹⁷ Вони правили за зразок для пізніших зображень. На малюнку в літопису Самійла Величка 1720 р. І. Мазепа виглядає якраз “долголиком” і, мабуть, з невеликою бородою. Видовжене обличчя з вусами та бородою бачимо на портреті роботи невідомого художника, який відомий з пізнішої копії з оригіналу, що знаходився у палаці Сангушка в Підгірцях (Галичина). В.Л. Модзалевський вважав цей портрет найвірогіднішим зображенням гетьмана.¹⁸

Варто звернути увагу на портрет І. Мазепи, який потрапив у 1823 р. до шведської королівської портретної галереї у Грінголмі. Мабуть, вперше його опублікував у 1909 р. референт слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській академії наук Альфред Єнсен. Весною 1909 р. він здійснив поїздку в Україну. Відвідав Київ, Полтаву і Чернігів. Особисто познайомився з І. Франком та М. Коцюбинським. А. Єнсен відомий як автор досліджень про С. Пушкіна, М. Лермонтова, перекладач творів Т. Шевченка і М. Коцюбинського. В Україні він вивчав історичні матеріали про часи Петра І і Карла XII. Дослідник писав про згаданий портрет із Грінголма, що на ньому зображений “чоловік середнього віку, з відстовбурченими вухами, маленькими рудуватими вусиками, цілком позбавлений привабливості. Гетьмана у нього можна впізнати по усяній діамантами булаві та вогненно-червоному плащі”. Автор вважає, що це зображення нагадує лицаря в латах із видання “Еуропейше Фама”.¹⁹ Тут важливо відзначити такі характерні деталі: відстовбурчені вуха, рудуватість, які властиві і зображенню І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі. На думку відомого дослідника українського портрета П.О. Білецького, до грінголмського твору близький портрет І. Мазепи із Державного історичного музею в Москві, написаний на дошці в кінці XVII ст. У портретованих подібні обличчя і одяг. Вчений відзначив, що обидва твори відповідають загальноєвропейському стандарту XVII ст.²⁰

До цих зображень треба долучити ще одне, нещодавно опубліковане в журналі “Сіверянський літопис”. “В графічному аркуші Хрещення Христа” серед групи людей на березі автор публікації вбачає і постать І. Мазепи. Обличчя цієї людини віддалено нагадує обличчя І. Предтечі з Троїцького собору в Чернігові.²¹

Таким чином, ми з'ясували, що гетьман І. Мазепа був ктитором чернігівського Троїцького собору, він мав за небесного патрона святого Іоанна Предтечу (Хрестителя). Порівняння зображення обличчя І. Предтечі в Троїцькому соборі зі словесними та гаданими художніми портретами І. Мазепи дозволяє висловити таку думку. Дуже вірогідно, що в образі святого І. Предтечі зображений І. Мазепа. На час виконання розписів в 1690-1695 рр. гетьману було приблизно 50-55 років. Майже на такий вік виглядає і І. Предтеча в Троїцькому соборі. Якщо це так, то перед нами найраніше із відомих прижиттєвих зображень гетьмана. На користь такої думки свідчить і така обставина. Коли реставратори зняли верхній пізніший шар

фарби, то стало видно, що первісне зображення має численні втрати тиньку та живопису від навмисних пошкоджень. Як відомо, після подій 1708 р. всі зображення колишнього гетьмана були знищені, заховані чи затицьковані. Дуже схоже, що таке сталося і в Чернігові.

Чому ж навпроти зображення І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі намальована великомучениця Тетяна? Може, і вона була тезоіменною святою конкретної особи? Ми вже згадували про такий випадок на прикладі іконостасу Преображенської церкви у Сорочинцях, де були встановлені в 1732 р. ікони тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини. Там також справа зображення тезоіменного святого гетьмана, а ліворуч — дружини. Подібне могло бути і в Чернігові першої половини дев'яностих років XVII ст.

Нещодавно опубліковано текст Синодика столичного в XVII ст. Крупицько-Батуринського монастиря. У розділі Синодика “Роды их милостей панов енераллов Войск Его царского пресветлого величества Запорозких” записано так: “Род его милости пана Иоанна Мазепы. Помяни господи души усопших раб своих Стефана, Евдокии, Варвары, Татьяны, Елены, младеницы Варвары, Иоанна”.²² Як зазначають дослідники, це єдиний відомий поминальний ряд роду І. Мазепи, який ще остаточно не розшифрований.²³ С.Павленко вважає, що в цьому списку згадано всіх найближчих родичів І. Мазепи, що померли від моровиці чи, вірогідніше, загинули під час нападу татар у 1674 р. Він висловив припущення, що Олена, згадана в Синодику, могла бути першою дружиною гетьмана. Малась на увазі Олена Загоровська, перший чоловік якої був володимирським суддею. С. Павленко також веде мову про Ганну Половець як дружину І. Мазепи. Вона була дочкою білоцерківського полковника Семена Половця. Перший її чоловік — полковник Самуїл Фридрикевич.²⁴ В.Л. Модзалевський також згадує в своїй праці “Малороссийский родословник” дочку Семена Половця як дружину І. Мазепи. Однак дослідник не наводить її імені й називає прізвище її першого чоловіка — Самуїл Фридрихович Козма. За даними В.Л. Модзалевського, дочка С. Половця стала дружиною І. Мазепи в 1668-1669 роках, а померла гетьманша в 1702 р.²⁵

Нам здається зовсім не випадковим збіг згадки імені Тетяни в поминальному ряду роду І. Мазепи в Синодику і зображення великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі. Навпроти персоніфікованого зображення І. Мазепи у вигляді святого І. Предтечі могло бути зображення його дружини у вигляді великомучениці Тетяни. Можливо, Тетяною звали дочку С. Половця (мабуть, не випадково В.Л. Модзалевський не називає її імені), а ім'я Ганна з'явилося в літературі помилково. Не можна виключати й того, що Тетяна — це християнське ім'я жінки. За підрахунками С. Павленка, дочка С. Половця була на 5-6 років старшою від І. Мазепи.²⁶ Згадувані зображення в чернігівському Троїцькому соборі не виключають такої можливості.

Отже, на основі всього викладеного можна зробити такий висновок. Цілком вірогідно, що зображення І. Предтечі і великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі містять портретні риси І. Мазепи та його дружини. У цьому випадку маємо найраніше з відомих прижиттєвих зображень гетьмана. Обидві ці композиції є чудовими зразками українського живопису XVII ст., створеними в Чернігові в 1690-1695 рр.

Джерела та література:

1. Адрюг А. Нововідкриті розписи XVII століття в Чернігові // Образотворче мистецтво. – 1984. – № 3. – С. 26-27. Адрюг А. Стінопис Троїцького собору в Чернігові // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 135-138.
2. Репродукції цих творів у книзі: Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – Лл. 62, 70, 94 на С. 71, 78, 104.
3. Адрюг А.К. Портрет В.А. Дуніна-Борковського — видатна пам'ятка українського портретного малярства // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 86-89.

- Адруг А.К. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.
- 4.Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 68-69.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 8-9.
- 6.Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. –М.,1990. – Вып. 2, часть 2. – С. 31.
- 7.Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.
- 8.Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 46-52.
- 9.Маслов С. Етюди з історії стародруків. I-VIII. – К., 1925. – С. 49.
10. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 96.
11. Січинський В. Чужинці про Україну, – К.: Довіра, 1992. – С. 120.
12. Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 76.
13. Там же. – С. 60.
14. Цит. за: Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 89.
15. Цит. за: Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст.ст. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 225.
16. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 185.
17. Брицький П. Німецькі послы та мандрівники про Україну // Пам'ять століть. –1997. – № 1. – С. 113.
18. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –К., 1912. – Т. 3. – Табл. між С. 288 і 289.
19. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 190.
20. Білецький П. Український портретний живопис XVII-XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 124.
- Згідно з останніми дослідженнями портрети із замку Грінгольм і Державного історичного музею в Москві зображають великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапеги (1637-1742). Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 106-107.
21. Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 70.
22. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря / Підготовка до друку та вступні зауваги Ігоря Ситога // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 56.
23. Кривошея В. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. –С. 66.
24. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 170-171.
25. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 288.
26. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 171.

Сергій Павленко

ПІСЛЯМАЗЕПІНСЬКА ДОБА БАТУРИНА

1. СПРОБА ВІДНОВИТИ ГЕТЬМАНСЬКУ РЕЗИДЕНЦЮ

Батурин після поразки 1708 р. для багатьох гетьманців залишився в душі ностальгічним уособленням минулої слави, кращих часів. До 1727 р. у колишній гетьманській резиденції не залишилось жодного пристойного адміністративного приміщення, як не було й умов для утримання служб адміністрації щойно обраного гетьмана Данила Апостола, коли він вирішив порушити клопотання про переведення сюди резиденції з Глухова¹. Для цього якраз настав зручний момент: Олександр Меншиков, який отримав Батурин у володіння, опинився в опалі - його маєтності, майно були конфісковані.

Прохання до царя, написане у червні 1729 р. «за руками гетмана и старшины,

о переведенні резиденції з Глухова в Батурин»², залишилося без відповіді.

Після двох років мовчання Д. Апостол доручає воронезькому сотнику Холодовичу клопотатися перед імператорським двором «о переселенні резиденції з Глухова в Батурин»...³ Але й цього разу все залишилося без змін.

17 січня 1734 р. старий гетьман помирає. Влада з подачі Петербурга переходить до так званого «Правління Гетьманського Уряду», яке очолювали троє росіян і троє українців⁴. Фактично ж головну роль у ньому став відігравати князь А. Шаховський. Від цариці Анни йому надійшли таємні інструкції, в яких заохочувалося сприяння змішаним шлюбом української старшини з російською; розповсюдження чуток про те, що всі проблеми і негаразди в Україні від гетьманства⁵.

Дійсний правитель Гетьманщини, аби зменшити тиск невдоволеного старшинського оточення і здобути у нього авторитет, направив у 1734 р. до царського двору представлення про переведення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина⁶. Однак і воно залишилося без задоволення. Невдовзі померлого А. Шаховського на найвищій посаді в Гетьманщині замінив інший царедворець.

Лише у 1747 р. цариця Єлизавета видала грамоту про обрання гетьмана⁷. З її ласки у лютому 1750 р.⁸ у Глухові відбулася пишна церемонія виборів нового гетьмана за задалегідь визначеним сценарієм. Українська старшина, задоволена відновленням гетьманства, одностайно проголосувала за майже невідомого їй 26-річного графа Кирила Григоровича Розумовського, який був братом Олексія Розумовського, чоловіка Єлизавети. Кирило народився * 18 березня 1724 р.⁹ у козацькій родині¹⁰ в селі Лемешах Козелецького району Чернігівської області. Його старшого брата Олексія, який співав у церковному хорі села Чемер, під час відвідин останнього помітив полковник Федір Степанович Вишневський¹¹. Захоплений красою співака, його чудовим голосом, царедворець випрохав молодого хлопця у дяка для придворного хору. Там він сподобався Єлизаветі. Це й послужило початком його дивовижної кар'єри.

Олексій Розумовський подбав про освіту Кирила. У 1743 р. 19-річного брата разом з наставником¹² Г. Тепловим він відправляє до Німеччини, а згодом до інших країн¹³. Двадцятирічного юнака, який тільки-но здобув ази науки у західноєвропейських навчальних закладах, після повернення до Петербурга одразу призначають президентом Академії наук.

Завдяки О. Розумовському царський двір прихильніше ставиться до українців, позитивно вирішує більшість прохань з України. Давня мрія про повернення посади гетьмана невдовзі збувається. 5 червня 1750 р. Єлизавета Петрівна підписала указ, в якому зобов'язувала К. Розумовського відновити Батурин, «при заложенні онаго учинить освящение по церковному обыкновенію и иметь там гетману свою резиденцію»¹⁴.

13 березня 1751 р. відбулась церемонія присяги нового гетьмана імператриці. Він отримав від неї оздоблену камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври¹⁵.

29 червня 1751 р.¹⁶ молодий гетьман прибув разом з почтом, розміщеним на 125 підводах¹⁷, до Глухова. Звиклий до розкоші, вишуканого оточення К. Розумовський вирішує тимчасово оселитися тут, поки буде зведений палац у Батурині. Будівництво останнього, а також «национальных зданий» доручалося Г. Теплову та «експедиции о батуринском строении»¹⁸.

Вперше гетьман відвідав Батурин 14 вересня 1751 р.¹⁹ Уже 17 вересня, «осмотря положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»²⁰. Місцем для власного палацу він обрав територію, де раніше стояв палац І. Мазепи²¹.

Новоспечена гетьманська адміністрація невдовзі відчула фінансові труднощі. Запланований кошторис витрат на гетьманство не відповідав реаліям. Кирило Розумовський 12 жовтня 1751 р. звернувся до цариці за допомогою: «А здесь как на устроение пристойнаго в Глухове гетманского дома, так паче на построение в Батурине церквей Божиих, гетманского дома и прочих публичных апартаментов,

довольной суммы потребно; на то как скарбу национальнаго, так и на собственное содержание мое все милостивейше пожалованных заходов крайне не достаточно»²².

Незабаром поспішно було завершено будівництво глухівського палацу, спроектованого архітектором Андрієм Квасовим²³.

На початку травня 1752 р. К. Розумовський наніс візит у Батурина²⁴ й оглянув будівельні майданчики. Відвідавши згодом Стародуб, Чернігів та Київ, К. Розумовський знову прибув до своєї резиденції, де зустрівся з дружиною, яка виїхала йому назустріч після довгої розлуки. Аристократичне походження Катерини Іванівни Нарішкіної, родички царівни, її високі запити, мабуть, вплинули на подальші плани перебування в Україні її чоловіка-гетьмана. 24 листопада 1752 р. сім'я відбуває до Москви²⁵. Протягом наступних чотирьох років управління Гетьманщиною здійснювалося фактично з Москви та Санкт-Петербурга. Це не в останню чергу вплинуло на подальший м'який характер відбудови гетьманської резиденції.

Будівельні роботи справді проводились повільно. Із звіту бунчукового товариша Івана Туранського, зокрема, довідуємося, що з отриманих ним 17 тисяч рублів на будівництво фактично пішло лише 2 тисячі, а інші 15 тисяч залишилися невикористаними²⁶. З одного боку, задумані грандіозні масштаби відродження Батурина наштовхнулися на малопотужні будівельні можливості Гетьманщини. Г. Теплов спочатку закладає у резиденції великий цегельний завод, який згодом мав п'ять печей. У перше літо 1651 р. цегельня виготовила 224 тисячі не випаленої цегли²⁷. Наступного року - 1673166 штук, з них випаленої 848314²⁸. Виробництво цегли у 1753 р. досягло 2499788 штук²⁹. У 1754 р. тут уже виготовили 3 297 715 штук цегли³⁰. У 1751 р. до Батурина завезено 5 265, а у 1752 р. - 23 459 колод та брусів³¹. Ліс селяни привозили з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень, вапно ** та каміння - з-під Новгорода-Сіверського, Мезина³².

З іншого боку, практично увесь дохід гетьманату йшов на утримання непомірно великого двору Кирила Розумовського. Ще в 1751 р. генеральному підскарбію Скоропадському було видано на власні потреби українського керманіча 10 165 карбованців плюс 1 000 карбованців фон-Аперу для облаштування суконної фабрики³³. У 1754 р. тільки індуктовий збір дав гетьманату до 50 тисяч карбованців доходу³⁴. Але й цієї суми вже не було достатньо. «Понеже настоящее гетманство и происходящие от онаго нужды, также и разние издержки з домом моим, завели меня в столь необычные расходы, - писав він 5 травня 1754 р. у Генеральну військову канцелярію, - что я ни по какой мере не могу отправиться за ея императорским величеством из Москвы в Санкт-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим; того ради через сие приказываю прислать ко мне всю наличную сумму из скарбу, каковаго бы она звания не была, оставив только число толикое, которое бы довольно было на самонужнейшие расходы канцелярские...»³⁵

І все ж, незважаючи на подібне марнотратство, після 1753 р. відбудова гетьманської столиці вже йшла широким фронтом - роботи велись одночасно на багатьох ділянках. Для гетьманських установ, палацу вже у 1755 р. було виготовлено 8,5 мільйона штук сиріої цегли, з неї випалено до 5 мільйонів цеглин³⁶. Будівельними роботами у місті керував німець Гіршбергер. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні³⁷.

У 1756 р. у Батурині починає діяти суконна мануфактура «строением каменным об одном этаже на 63 сажнях длины»³⁸. Вона планувалася для виготовлення тканин (типу шпалер) для оздоблення інтер'єрів на 12 верстах³⁹. Після її введення у дію на 11 верстах ткали сукно, а на одному - грубу байку⁴⁰. Ширина тканини становила 3 аршини, довжина - 40 аршинів⁴¹. Виготовлене фарбували у сині, коричневі, фіолетові кольори.

У ці ж роки російські купці будують завод листового срібла та золота⁴² для майбутнього дахового покриття новобудов.

За 1757 р. є відомості про будівництво цегляного палацу, який було закінчено у березні 1760 р.⁴³ У цей час у Батурині працювали архітектори Венероні (з Мілана) та Бартоліані (з Лугано)⁴⁴.

У 1758 р. пожвавилось зведення гетьманських установ, а також дерев'яного палацу для проживання гетьмана. Г. Теплов намагався прискорити будівництво останнього шляхом перенесення до Батурина готової будівлі з села Великого Самбора. Та цей задум виявився невдалим. У своєму повідомленні до Генеральної канцелярії Г. Теплов зазначав: «За приездом моим в Б-н, усмотрел я, что главное строение, перенесенное из Самбура в сей город, которое для его ясн-ти изготовлено было, явилось весьма тесно и расположением своих комнат совсем неудобно для персоны его ясн-ти и всей его сиятельства фамилии; из сего резону разсудил я оное снять с его каменного фундамента и поставить оное новое в другом расположении и в другой пропорции комнат, на том же фундаменте. Но чтобы оному снятому строению сыскать место приличное, понеже оно еще крепко, то понеже его ясн-ть не только дому своего строение изволил препоручить под мою диспозицию, но я разумею, что и те национальния строения, которыя при первом случае близки должны быть при его ясн-ти, надлежаще были бы выстроены, сего ради видится мне, что не неспособно будет, когда то снятое строение употреблено будет, пока каменное построятся, под генер. канцелярию и суд генеральный, ибо в оном не токмо сии два департаменты, но и другая комиссия с пространством поместиться могут. Для того не соблаговолят ли генер. канцелярия кого от себя определить - принять оное строение под свое смотрение и быть повелеть ему при той работе, пока оная совсем изготовится; а оное произведу из той суммы, которая определена и выдана в экономическую к-лярию для гетманских строений, и сам буду смотреть, отведши по данному мне от его ясн-ти, особое место, чтоб оное в близости от загородного дому его ясн-ти было поставлено...»⁴⁵

Почасти будівництво сповільнювалось і через брак робочої сили. Полки неохоче посилали людей виконувати будівельні повинності. Глухівська адміністрація погано здійснювала контроль за ходом будівництва, часом взагалі бюрократичною тяганиною перешкоджала йому.

Г. Теплов не випадково гнівався у своєму посланні до Глухова: «...Из полков насилиу выслано вместо 40-ка столяров - 1, вместо 30-ти кузнецов - 18, вместо 200-т плотников - 140, вместо 200-т пеших - 166, вместо 300-т подводчиков - 273; и как пешие, так и подводчики, по большей части малолетные, а плотники все генерально крайне негодные, столяр один и кузнецов 18, то сама генер. к-лярия благоволят разсудить - возможно ль мне с строением так пространным поспешить окончанием»⁴⁶.

На будівництво до Батурина направляли спійманих гайдамаків. У червні 1758 р. звідси відбулася втеча на Запорожжя великої групи каторжан на чолі з гайдамацьким ватажком Петром Кумпаном⁴⁷. Працювали тут засуджені за всілякі провини. Так, сотенний писар з Ромнів Григорій Ляшко «бил батььем и киями за блудодеяния» козака сотні Костянтинівської Коваленка «з сестрою его, Ляшка, от котораго побою тот Коваленко тогож дня, когда бит, умре»⁴⁸. За вироком Генеральної канцелярії та Генерального суду вбивцю заслали на 9 літ на роботу в Батурині, де він через кілька літ вже виконує функції наглядача⁴⁹.

У 1761 р. палац та інші адміністративні будівлі Батурина в основному були завершені. Вони, як і саме місто, царськими указами від 17 лютого 1760 р. та 1764 р. перейшли в «вечное и потомственное владение» Кирила Розумовського⁵⁰. Таким чином царський двір досить хитро «закрив» домагання української старшини на Батурині як символ волі, минулої слави гетьманців.

2. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ - «ИЗМЕННИК»?

Образ гетьмана Кирила відклався у свідомості більшості знавців вітчизняної історії як зразок сановитого вельможі, що передусім дбав про власні статки, маєстності, двірський шик⁵¹. Його величезне багатство, можливість жити розкуто,

вільно викликали заздрість у сучасників. Надмірна кількість слуг, дворових, постійні пишні прийоми, бали, розкіш - здавалося б, ось той єдиний світ, який заповонив душу й розум людини, що долею випадку у 26 років сягнула неймовірної висоти - стала керманічем Гетьманщини.

Справді, приїхавши 2 березня 1757 р. у Глухів, а потім у Батурин, гетьман невдовзі «заскучав» - звернувся з проханням до імператриці приїхати до Петербурга ***: «В моем слабом здоровье не снесу в наступающую осень и зиму Глуховского сырого и гнилого воздуха»⁵².

Розвіяти нудьгу глухівського та батуринського тихоплинного життя він намагається і після повернення в Україну у березні 1760 р. К. Розумовський у святкові дні скликав на урочисті прийоми, бали до 1000 гостей. За повідомленнями сучасників тих подій, на одному з них «пили за высочайшия здоровья, производилась пушечная пальба», «зажжено было белого воска свеч до 3000, а также премногое количество налитых белым же воском ламп и шкаликов хрустальных»⁵³. Запрошені гетьманські старшини, російські офіцери пригощались «великолепным ужином», а також «разными водками и наилучшими виноградными винами, кофеем, чаем, аршатом и прочими напитками»⁵⁴. Усе це дійство завершувалося пишними феєрверками.

Характеристика К. Розумовського, видана німецьким дипломатом Сольмсом у своїй кореспонденції королю, мабуть, справедлива: «Він (К. Розумовський. - Авт.) лїнийвий і безпечний, полюбає тільки комфорт і гарний стіл, і чистосердечно ненавидить працю та заняття»⁵⁵.

Проте, незважаючи на ці негативні якості, звиклість до аристократичного життя та марнотратства, молодий гетьман усе ж за досить короткий час пройнявся турботами і болями рідного краю, детальніше ознайомився з його славною минувиною. Це сприяло становленню його як керманіча України, охоронця її прав та свобод. К. Розумовського по-справжньому обурили укази від 15 липня 1754 р. про відміну індуктивного збору⁵⁶ та від 7 вересня 1754 р. про надання відомостей «о собираемых в Малой России доходах, в том числе и об индукте, сколько их с июня 1750 г. по ныне было по годам в приходе и куда имянно в росходе»⁵⁷. Він відчув у цьому насамперед обмеження власних повноважень і попросив царицю «не чинить ему обиды против прежних гетманов»⁵⁸. Генеральна старшина підготувала гетьману інформацію про те, що його попередники не звітували перед царями за фінансові справи у Гетьманщині, і цими даними він оперував, відстоюючи свої та українські права у царських інстанціях.

К. Розумовський ставить на місце київського губернатора російських офіцерів, які без його відома посилають старшин «суть полной команды моей»⁵⁹, беруть їх під караул. Так, на прохання К. Розумовського був виданий сенатський указ від 13 травня 1756 р., згідно з яким російським генералам, полковникам наказувалось, щоб вони «без ведома его, гетманского и Генеральной войсковой канцелярии, насильно не брали и под караулом не держали и чрез то малороссиянам напрасной обиды, озлобления и безчестия не приключали: ибо де они должны быть судимы в Малороссийских судах и по малороссийских же правам»⁶⁰.

Гетьман 20 травня 1762 р. добився, щоб «магистрату Киевскому быть в точной и полной гетманской команде так, как и прочих малороссийских городов магистраты состоят»⁶¹.

Велике значення К. Розумовський надавав вдосконаленню в Гетьманщині судових процедур⁶², перекладу іноземних правничих документів⁶³. За його піклуванням у 1652 р. Сенат видає указ «о скорейшем освобождении» українців з кріпосної неволі, у яку окремі з них потрапили через хитрість російських поміщиків. У всі губернії надійшов наказ, «дабы никто ни под каким видом малороссиян не укрепляли»⁶⁴.

У 1756 р. К. Розумовський за проханням гетьманської старшини надіслав у Сенат проект зрівняння українських чиновників у рангах з російськими чинами.

Згідно з його пропозиціями, посада гетьмана мала відповідати званню повного російського генерала, генерального обозного - генерал-майора чи бригадира, козацького полковника - полковника, бунчукового товариша - майора чи капітана і т.д.⁶⁵

Зрозуміло, лобювання, вирішення багатьох вищезгаданих насущних українських проблем потребувало довгої присутності гетьмана у Петербурзі, Москві. Та не тільки цим можна якоюсь мірою виправдати тривале перебування К. Розумовського у Росії. Треба враховувати і наступну важливу обставину: становище гетьмана дуже залежало від міцності позицій при царському дворі його брата Олексія, тривалості перебування при владі цариці Єлизавети. Падіння останньої для обох було небажаним. Звичайно, ці реалії змушували гетьмана брати активну участь у двірських інтригах, що підсилювали партію цариці, думати про своє майбутнє, запасні варіанти буття.

З цим і пов'язані обставини (на жаль, вони й досі з певних причин невідомі українському загалу. - **Авт.**), які поєднали надзвичайно молодого гетьмана з давньою традицією його попередників ставати на шлях «измены», мазепинства.

На початку 1750-х років французький король Людовик XV був насторожений зростанням могутності Росії, а тому поставив собі за мету послабити її вплив у Європі на користь Франції. Так на порядку денному королівської таємної дипломатії гостро постало українське питання. Його ідею підкинув наближеним Людовика XV син Пилипа Орлика, генерал і дипломат Григор Орлик, який, маючи 50 літ (народився 1702 р. в Батурині), не полишав надії повернути волю Україні і був активним мазепинцем-емігрантом. Від нього шеф французької таємної дипломатії граф де Брой отримав переконливі аргументи щодо активізації резидентів в Україні. «Козацька нація, - зазначав Григор Орлик, - знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідомо своєї сили. Тому під гетьманом козацька нація завжди була могутня, і царі не любили цієї ранги. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духу, але один факт, що він тепер стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації»⁶⁶.

У 1752 р. граф де Брой став послом Франції у Варшаві. Він енергійно вивчає ситуацію в Україні, листується з останніми мазепинцями - Федором Нахимовським та Федором Мировичем. Посол також дав завдання агенту шляхтичу Мокрановському зустрітися з гетьманом і повести з ним переговори від імені французького короля. «На випадок нової революції в Петербурзі або смерті цариці (Єлизавети) Розумовському було б корисно, як і його нації, відокремитися назавжди від Росії, що причиниться до могутності козацької нації», - такий головний зміст інструктивних настанов посланцю.

Очевидно, контакт відбувся. 27 травня 1754 р. маршал Франції Ульрік-Фредерік-Вальдемар Льовендаль, приятель Григора Орлика, писав з Любліна військовому міністру Марку П'єру графу д'Аржансону про зустріч в Ряшеві з двома гетьманськими посланцями:

«...Один з тих старшин був капітан Нарвського полку Розендаль, фінського походження, але народжений у Москві. Другий старшина оселився у Львові, як купець-ювелір, француз з походження - Сен Поль. Перший дістав у мене авдієнцію, спитав досить-таки збентежено, чи я маю шифр, щоб листуватися з Францією. Я відповів, що не маю шифру, але не вагатимуся негайно послати гінця до Франції, якщо справа варта цього. Тоді Розендаль заявив, що його надіслав до мене граф Розумовський, президент Академії та гетьман козаків, що про цього Ви, певно, багато читали в газетах і що його рідний брат є фаворитом цариці. Гетьман Розумовський надіслав п. Розендалю до мене, щоб я йому дав паспорт до Франції або вислухав його та переслав його пропозиції. Капітан Розендаль вибрав останнє й ствердив од імені гетьмана, що п. Розумовський бажає задля себе, задля своєї родини опіки Його Християнської Величності (Людовик XV), що цариця старіє й що він (Розумовський) передбачає після її смерті руїну для Росії (...).

Я спитав п. Розендалю насамперед, чи брат гетьмана, фаворит, також є згідний

з пропозицією п. Розумовського. Капітан Розендаль відповів, що він цього не знає, бо послав його тільки гетьман, але обидва брати зв'язані такою приязню, що він певний, що фаворит знає про заходи свого молодшого брата, тим більше, що їх інтереси спільні й що вони ризикують однаково. На моє запитання щодо характеру бажаної опіки від Його Християнської Величності капітан відповів мені, що гетьман бажав би, на випадок смерті цариці, мати змогу від'їхати до Франції. Капітан додав, що гетьман чекає першої відповіді нашого двору й що тоді, певно, докладніше відкриє свої карти. Незважаючи на стриманість капітана, я міг витягти від нього, що гетьман уже віддавна, під притокою замовити розкішні меблі у Львові, надіслав туди кілька разів велику суму грошей. Я зрозумів також, що в разі нашої опіки гетьман готовий віддати нам усі бажані послуги.

Капітан казав мені також, що аташе російських амбасад у Відні та Лондоні українці з походження і що йому вони є особливо віддані. Я навіть міг бачити, як ті аташе листувалися з гетьманом: листи надходять до француза-ювеліра у Львові, що передає їх грекові-купцеві, що мандрує через Київ до Глухова, на Україні, де гетьман має свою столицю. Існує ще в Польщі офіцер, якийсь капітан Лінден, що є також кур'єром у гетьмана.

Гетьман благає, щоб з нашого боку вжити всіх заходів обережності при листуванні з ним, бо він загине, якщо про це дізнаються в Петербурзі. Тут мушу додати, що острах гетьмана перешкодив йому вибрати доброго агента, бо капітан Розендаль людина надто полохлива й навіть обмежена. Він згодився виконати доручення гетьмана виключно під умовою, що вже ніколи не повернеться до Росії й що він діставатиме від п. Розумовського до смерті річну пенсію в 5 000 французьких ліврів. Зрештою, в цьому одному лише визнаю капітана, в інших справах цього не видно.

Хоч усю цю справу я знайшов досить заплутаною, але вважав, мій Пане, за доцільне зреферувати Вам докладно, щоб Ви зробили з неї відповідний вжиток.

(...) Я сам кінчу свої справи за тиждень і тому прошу Вас подати всі належні в цій справі інформації амбасадорові Його Величності у Варшаві, бо я відповів п. Розендалеві, що він зможе за якийсь час звернутися до нашого амбасадора, що від нього одержить або пашпорт, щоб поїхати до Франції, або ту чи іншу відповідь від вас. В цілях конспірації я прохав Розендаля не показуватися у Варшаві, а поки що замешкати в одному з моїх маєтків»⁶⁷. (Копії цього листа знайшов у французькому архіві військового міністерства і опублікував у 1957 р. в Мюнхені Ілько Боршак).

У головного режисера підняття повстання в Україні Г. Орлика в таємному шифрі, що зберігся до сьогодні, поряд з позначками Січ - 14, Козаки - 299, Гетьманщина - 72 з'явилася й нова - 1017 (Розумовський)⁶⁸. Вістки до Франції надходили втішні. Старий мазепинець Федір Мирович у 1754 р. сповіщав з Бахчи-Сарая: «Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи»⁶⁹.

Причиною загострення антиросійських настроїв стали укази цариці щодо поселення на давніх землях війська Запорозького багатьох тисяч сербських, молдавських переселенців, що дуже зачепило інтереси січовиків. Єлизавета в той же час наказувала «усіх тих своїх мешканців із малоросіян, які оселилися на призначених під сербські роти землях, вивести звідти і надалі на служби до війська Запорозького малоросіян та інших підданих не приймати».

У 1754 р. царський уряд взяв під контроль фінанси Гетьманщини, вивів з підпорядкування гетьмана індуктивний збір, що дуже вдарило по українській автономії. (Пізніше К. Розумовський добився його скасування, оскільки гетьманське правління, народ від такого перерозподілу коштів від податкового збору не мали ніякої вигоди. - Авт.). У кінці літа 1753 р. гетьмана відкликано до царського двору і там утримувано кільканадцять місяців. Його позитивна відповідь на звернення французької резидентури дає можливість зробити припущення про фактичне усунення гетьмана від старшинського оточення, від дій, спрямованих на зміцнення автономного устрою Гетьманщини. Петербург влаштував

кишеньковий, недосвідчений і безтурботний керманіч, а не 29-річний діяч-державник, заклопотаний невирішеними проблемами краю, з прагненням зноситися з іноземною дипломатією (на це прохання він отримав категоричну відмову)...

Смерть турецького султана (союзника мазепинців), початок Семирічної війни (1756-1762 рр.) поламали всі плани щодо відокремлення України від Росії. У вересні 1758 р. скінчили своє життя Ф. Мирович та Ф. Нахимовський, а невдовзі, 14 листопада 1759 р., від отриманих в бою ран помирає й Григорій Орлик. «Измена» стала неможливою і через необережність французьких агентів, активні дії яких щодо особи Розумовського стали відомі в Петербурзі, а відтак гетьман, як і свого часу Мазепа, повинен був понадміру демонструвати зверхникам свою вірнопідданість.

Таємні зносини гетьмана на пропозицію «відокремитися назавжди від Росії», його бажання «докладніше відкрити свої карти» у світлі інших додаткових джерел дають можливість дещо з інших позицій поглянути на деякі історичні факти. Гетьман К. Розумовський був, як відомо, одним з головних учасників дворцевого перевороту 1762 р.⁷⁰ Завдяки підтримці його полку Катерині II вдалося прийти до влади⁷¹. На жаль, «вдячна» цариця, яка за допомогу нагородила гетьмана додатковим щорічним жалуванням у 5000 рублів⁷², повела подальший неприхований наступ на українські вольності. Саме тому, як вважає О. Оглобин, з відома або навіть за прямою вказівкою К. Розумовського перекладач при Генеральній військовій канцелярії в Глухові Семен Дідович написав «Разговор Великороссии с Малороссией»⁷³, у якому порушується питання про суверенність України, її рівноправ'я з Росією. Цей твір мав нагадати «просвітительці» хто є хто.

Улітку 1763 р. К.Розумовський прибув з Петербурга до Глухова. Генеральні старшини ознайомили його з фактами неприхованого наступу царизму на права гетьманців: новоросійський губернатор Мельгунов насильно записує козаків у елизаветський пінікерський полк⁷⁴, надійшов наказ «об оседлости малороссийского посполитого народа», про ліквідацію порохових заводів та отримання пороху з Москви⁷⁵. У листопаді 1763 року гетьман дав завдання генеральному бунчужному Якову Тарновському «прежде переведенное с польского на российский язык малороссийское право, книгу статут малороссийскому народу утверженное, освидетельствовать и исправить на российский язык во всем ясно каждому вразумительно» і «книгу прав майдебурских перевести уж на российский язык»⁷⁶. Для перекладу у січні наступного року був залучений мглинський сотник Лисаневич⁷⁷. Уважне вивчення правничих документів попередників було не випадковим. У грудні 1763 р. гетьман разом зі старшинами проводить з'їзд, на якому обговорюють чолобитну до Катерини II з проханням відновити давні права України.

Після гострих дискусій представники еліти України підготували підсумковий документ зібрання. «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії» містило 20 пунктів, серед яких найголовнішими були: дозволити «вільне обрання гетьмана», відновити традицію укладення при його обранні «договірних статей», запровадити «сейм або генеральну раду», трибунал, повернути українцям відібрані землі, встановити митний кордон між Гетьманщиною та Росією, звільнити Україну від утримання російських полків, відкрити у Батурині університет, повернути борги і т.п.⁷⁸ Положення чолобитної були настільки радикальними, сміливими, що ряд старшин побоюлися її підписати.

Справді, дії К. Розумовського, який зібрав старшинський з'їзд, викликали негативну реакцію у Катерини II. За повідомленням згадуваного вище дипломата Сольмса, «вороги гр. Розумовського пояснюють це (з'їзд, вироблення старшинської петиції. - Авт.) як спробу проголосити незалежність від Росії, й імператриця вже була готова віддати його під суд»⁷⁹. Цариця, за іншими документами, почала вимагати, аби гетьман добровільно подав у відставку⁸⁰. Тиск на нього у цьому

плані посилювався. У квітні 1764 року Сольмс у своєму звіті зазначив: «Нині у нього хочуть відняти належну йому владу і скинути його до стану, схожого до становища приватної людини».

Найпевніше, саме у ці дні написав записку «О неурядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии»⁸¹ колишній вихователь, а згодом надійний заступник гетьмана (під час його відсутності в Україні), головний керівник розбудови Батурина Григорій Теплов, який після перевороту 1762 р. став фактичним статс-секретарем імператриці⁸². Головна ідея цього документа - обґрунтування тези, що «Малороссия - не только землями своими и самым народом есть издревле Российская», а специфічні українські вольності - непорозуміння, які з'явилися від польського панування і тепер непотрібні.

Катерина II у таємному циркулярі генерал-прокурору князю Вяземському тоді ж зробила свій глибокодумний висновок: «Малая Россия (и другия сепаратныя области) суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно бы было; однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях. Когда же Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтобы весь и имя гетманов исчезло, не токмо б персона каковая была произведена в оное достоинство»⁸³.

Імператриця, зібравши наблизених царедворців, погодила з ними делікатне питання: аби приятель К. Розумовського - голова колегії іноземних справ Микита Панін разом з Голіциним переконали гетьмана піти у відставку⁸⁴.

Незважаючи на неодноразові нагадування Катерини II, М. Панін відтягував «серйозну розмову».

Зазначимо, що у повідомленні дипломата Сольмса королю за 17 квітня 1764 р. є цікава подробиця: «Панін дякує королю за повідомлення про змову, яка задумується нині в Росії. З цього приводу, говорить Панін, імператриці було уже відомо декілька місяців тому назад, що він, Панін, разом з гетьманом, задумали змову з метою скинути імператрицю і посадити на престол великого князя Павла у той час, коли вона буде у Ліфляндії. Імператриця виказала себе великодушно, з гнівом відкинувши це повідомлення, у розповсюдженні якого замішаний Бестужев»⁸⁵.

І ось наступний цікавий момент. Незабаром по тому, влітку 1764 р., підпоручик Василя Якович Мирович (внук мазепинця Федора Мировича, племінник активного борця з російським самодержавством у 1740-их, 1750-их рр. Івана Мировича!) спробував здійснити у Петербурзі переворот - випустити царевича Івана VI з тюрми⁸⁶. Французький представник у Петербурзі Беранже доповідав у Версаль: «Я довідався з перших джерел... нині питання про усунення гетьмана вже вирішене. І якщо гетьман добровільно не піде, цариця має проти Розумовського страшну зброю, а саме - його зв'язки з Мировичем».

Останнього страчено, гетьману вдалось виправдатися, пом'якшити свою участь шляхом складення гетьманських повноважень. Але, з огляду на контекст невдалого перевороту, В. Мирович діяв під керівництвом останнього і зацікавлених осіб. На таку авантюру він не міг піти без впливової підтримки. На користь цієї версії говорять і наступні факти. Відомо, що у 1731 р. Яків Мирович їздив у Польщу на зустріч з батьком Федором Мировичем⁸⁷. За це й листування з мазепинцем вони з братом Петром у 1732 р. були арештовані і відправлені до Сибіру. У 1742 р. за проханням Олексія Розумовського імператриця Єлизавета звільняє із заслання Я. Мировича, і він з сім'єю, малолітнім сином Василем повертається у Петербург. Царський фаворит допоміг у 1754 р. влаштувати Василя Мировича у кадетський шляхетний корпус. Згодом юнак потрапляє у коло знайомих

молодого гетьмана К. Розумовського.

Слідству стало відомо, що напередодні спроби перевороту підпоручик В. Мирович ніби забігав до свого сановитого земляка, аби він попідкувався⁸⁸ про повернення маєностей, відібраних за «зраду» його діда-мазепинця Ф. Мировича. Крім того, його бачили у Петра Паніна, Катерини Дашкової та інших. За іншими відомостями, за кілька місяців до невдалого заколоту 22-річний офіцер-українець був ад'ютантом Петра Паніна⁸⁹. А саме тоді Катерина II доручила брату останнього, Микиті, розробити секретну інструкцію⁹⁰ тюремникам, які доглядали у в'язниці головного претендента на царський трон - Івана Антоновича.

М. Панін добре контролював стан його охорони. Тюремники регулярно доповідали царедворцю про здоров'я, вчинки в'язня. Фактично охоронці самі перебували під замком. Вони не мали права ні з ким спілкуватися, листуватися з рідними. А тому й ремствували. М. Панін 28 грудня 1763 р., пославши охоронцям по тисячі рублів, просив їх трішки потерпіти: «Оное ваше разрешение на деле как до первых летних месяцев продлиться может»⁹¹. Тобто керівник наглядачів достеменно знав час, коли справа з Іваном Антоновичем вирішиться. Це дає підставу вбачати у ньому одного з головних рушіїв змови проти Катерини II (він очолював партію царедворців, які були невдоволені своїм послабленням через посилення партії Григорія Орлова, коханця цариці. - **Авт.**).

В. Мирович дуже підходив М. Паніну, К. Розумовському для реалізації важливої місії як людина, ображена Катериною II (не задовольнила його прохання у поверненні маєностей). Імператриця прирекла підпоручика на жалюгідне животіння, позбавила його перспективи зайняти впливове становище. Звільнення ж з тюрми Івана Антоновича, допомога йому стати государем давали В. Мировичу й іншим заколотникам надію на краще розв'язання існуючих в Росії проблем. Зрозуміло, українську сторону найбільше цікавило питання розширення прав, вольностей в Гетьманщині. Новий цар не міг не зважити на інтереси українців, які б привели його до влади.

В акції звільнення Івана VI **** з Шліссельбурзької фортеці, як довідуємось з вироку «по злодейским винам Мировича и его сообщников»⁹², взяли участь «38 солдат»⁹³.

Василь Мирович усю вину за здійснене взяв на себе. Він також зізнався у тому, ніби «своєю рукою написав» указ про вступ на престол царя (цікаво, що маніфест про вступ на трон Катерини II заздалегідь склав за наказом К. Розумовського Г. Теплов, а видрукували його у друкарні Академії наук, президентом якої був гетьман. - **Авт.**).

Після страти В. Мировича 10 листопада 1764 р. Катерина II своїм указом⁹⁴ позбавила К. Розумовського гетьманського уряду. Іншим актом вона скасувала гетьманське правління і оголосила про створення Малоросійської колегії.

У 1791 р. до пруського державного кабінет-міністра графа Евальда ф. Герцберга з України секретно прибув Василь Капніст⁹⁵, «надвірний радник» і «урядовець на фабриках», якого «послали жителі того краю» дізнатися, «чи на випадок війни вони могли б надіятися на протекцію Його Величності, якщо вони спробують скинути російське ярмо».

Саме в той рік через інтриги царського двору фактичний міністр закордонних справ українець Олександр Безбородько (син генерального судді Андрія Безбородька), як і К. Розумовський, стає непотрібним Катерині II⁹⁶. Знаємо також, що В. Капніст у 1788 р. та й пізніше їздив у Петербург із петицією про зловживання російських урядовців. За посередництвом О. Безбородька він подав імператриці «козацький проект» про відновлення гетьманського правління, набір на службу козаків⁹⁷. Відомо, що свого часу К. Розумовський взяв О. Безбородька до себе на службу, допоміг йому здобути освіту⁹⁸, вивіститись.

У лютому 1791 р. канцлер і граф К. Розумовський провели зустріч у Москві⁹⁹. Можливо, саме тоді й вирішувалося питання про ще одну спробу скинути «російське ярмо», місію В. Капніста. Найімовірніше, що не без їхньої участі ініціювалося

українське питання і рибилася ще одна спроба за допомогою іноземців домогтися волі України...

У 1794 р. колишній гетьман назавжди повертається у Батурин. Він не має вже ніяких ілюзій. А тому частенько сумний. У близькому оточенні, однак, не боїться повторювати, що І. Мазепа був останнім справжнім гетьманом України. Ці слова - гіркотна оцінка і його власної безуспішної трагічної долі.

3. ОСТАННІ СПРАВИ ЕКС-ГЕТЬМАНА

Після скасування гетьманства у 1764 р. Кирило Розумовський повернувся ***** до Батурина лише 1776 р.¹⁰⁰ Маємо опис колишньої гетьманської столиці, зроблений академіком Гильденштедтом незадовго до приїзду гетьмана, у 1774 р.: « На ровной возвышенности, на высоком крутом левом берегу Сейма лежит старая, окруженная неправильным валом крепость, с 1687 по 1708 г. бывшая резиденцией гетмана Мазепы. С тех пор, как, по повелению Петра, крепость эта была разрушена в 1708 г., она до сих пор остается в запустении. Посредине ее - кирпичная церковь, также пришедшая в ветхость и развалившаяся. В этой же крепости находится вход в подземные ходы, имеющие 1 саж. ширины, более 1 саж. высоты и 15 длины; в конце продольных ходов есть боковые такой же длины. Ходы эти, называемые местными жителями «лѣхами», выкопаны в глинистой почве и не обложены камнем; в былые беспокойные времена они служили для хранения городского имущества. (...) Вокруг старой крепости расположены обывательские дома, их до 400; все плохо построены и малы; между ними - 3 церкви. (...) Близко к обывательским домам примыкают графские постройки, между которыми проходит дорога из Киева в Москву. По одной стороне ее - сад, деревянный дворец, несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны - 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних - несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску, незаметно никакой роскоши, много пришло в большую ветхость»¹⁰¹.

Життя у Батурині через деякий час набуло інтенсивних обертів: сюди приїхав великий почт слуг, дворових. Граф облаштував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї¹⁰². У Батурині з'явилися красивий липовий парк¹⁰³, великий сад, обнесений цегляною огорожею¹⁰⁴.

Урвища, пагорби рельєфу місцевості були вміло використані для створення затишного куточка відпочинку. У ньому радували зір кілька кам'яних мостів¹⁰⁵, невеличкі ставки.

Поряд з палацом розмістили два двоповерхові будинки¹⁰⁶ для обслуги, співаків, музикантів. Про славне минуле гетьманської столиці нагадував підсипаний вал з гарматами¹⁰⁷, що стояли навпроти палацу. Очевидно, їх привезли із Севська, де зберігався вивезений після 1708 р. з Батурина гарматний арсенал. К.Розумовський у 1751 р. у всякому разі просив повернути ці гармати на своє попереднє місце¹⁰⁸. Оскільки він тільки приступив до виконання гетьманських обов'язків, швидше за все це його прохання було задоволене.

Уподобання Кирила Розумовського дещо урізноманітнювали розмірений ритм віддаленого від царського двору містечка. Щоденно під час обіду в палаці грав оркестр¹⁰⁹. Його капельмейстером був відомий чеський музикант Карл Лау¹¹⁰.

Крім симфонічного оркестру, колишній гетьман привіз до Батурина театр та ріжковий оркестр. Останній він придбав за 50 тисяч карбованців у брата Олексія, коли ще гетьманував і проживав у Глухові. Музиканти ріжкового оркестру¹¹¹, чисельністю сорок чоловік, навчилися виконувати музику різної складності. Це при тому, що кожен з інструментів породжував лише один звук.

К. Розумовський дуже любив слухати українські пісні. Півчі у супроводі оркестру постійно повторювали для нього «Їхав козак за Дунай», «Ой під вишнею, під черешнею»¹¹². Співаки також виконували арії з опер, російські народні пісні тощо.

Авторський колектив здійснював постановки опер.

При дворі графа працювала група художників-кріпаків. У них навчався малювати талановитий живописець-кріпак Іван Усенко¹¹³. Пізніше він продовжив навчання у Петербурзі і став відомим завдяки майстерним акварелям та копіям картин Рембрандта і Тиціана¹¹⁴.

За прикладом І. Мазепи К. Розумовський дбав і про поповнення своєї великої бібліотеки. Чимало книг йому доставляли з-за кордону. У палаці працював навіть бібліотекар з Франції Адам¹¹⁵. Уже в 1774 р. у бібліотеці налічувалось до 2000 томів книг¹¹⁶. В основному це були наукові видання. Переважали французькі книги. Дещо менше налічувалось російських, німецьких, англійських та італійських видань¹¹⁷. Найбільшу цінність у бібліотеці мав літопис Батурина, написаний українською мовою на пергаментному папері. Це була велика книга про події XVII - XVIII ст.¹¹⁸

Згаданий літопис у коштовній оправі було знайдено ймовірно у 1950-х рр., але згодом його було безнадійно втрачено¹¹⁹.

Власник Батурина розгорнув енергійну господарську діяльність. Завдяки його зусиллям започатковано розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині¹²⁰. У 1797 р. на суконній мануфактурі графа працювало під керівництвом двох іноземних майстрів 180 селян¹²¹. Вони освоїли складну технологію виготовлення килимів. К. Розумовський дбав про технічне переоснащення батуринських заводів - переобладнав фабрики по виготовленню свічок і сукна, для інших замовив сучасні верстати, устаткування з-за кордону.

За його ініціативи до Батурина були завезені нові породи овець.

Як видно з таємного донесення за 1800 р., родина Розумовських була зарахована до неблагонадійних¹²². За наказом імператора Павла I у Батурина у лютому 1800 р. був направлений дійсний статський радник Ніколаєв. У той час у екс-гетьмана гостював його син Андрій, якого напередодні увільнили з дипломатичної служби. Інформатор повідомляв своє керівництво, що «в м. Батурине нашел я Кирилла Григорьевича без ног, и ходит он не может, а возят его на колясочке. Также на левой руке у кисти на суставе большая шишка, отчего худо рукой владеет. Андрей Кириллович здоров, но желт, худ и задумчив. Упражнения сего последняго: в 12 часов приходит к отцу, где остается до 4 часов, а с сего времени до 7 часов безысходно бывает у себя в комнате; читая, а больше задумавшись ходит по комнате; а к вечеру как он, так и все живущие собираются у графа и разговаривают или играют в карты. Сии всех живущих у графа ежедневныя упражнения, а законопротивных разговоров не слышать»¹²³.

Після спалення гетьманської столиці у 1708 р. батуринці відбудували з дерева церкви святої Трійці, святого Миколи, Покровську (у 1745 р. згадується як соборна)¹²⁴.

Храм Введення Богородиці відновила родина Кочубеїв (у 1778 р. К. Розумовський наказав перенести храм на інший бік Сейму для поселенців Матіївки). За сприяння священика Джунківського у 1798 р. зведено церкву Покрови Богородиці¹²⁵. Опис Новгород-Сіверського намісництва нараховує у Батурині у 1781 р. п'ять дерев'яних церков¹²⁶. Проте вони часто гинули під час пожеж. Тому К. Розумовський приймає рішення відбудувати власним коштом нову кам'яну церкву.

За переказами, її зробили з Мазепиного стовпа, що залишився ще з часів 1708 р.¹²⁷ Але дослідники Батурина дійшли висновку, що при її будівництві, очевидно, використовувалися цегла та залізо із залишків Троїцького собору¹²⁸. У 1803 р. споруджується Воскресенська церква. І в цьому ж році помирає Кирило Розумовський. Новозбудована церква стає його усипальницею¹²⁹. Сам гетьман визначив собі місце поховання, відвідав перед кончиною зроблений для нього склеп¹³⁰.

Колишньому гетьману не вдалося пожити¹³¹ у вишуканому кам'яному палаці, будівництво якого за проектом Чарльза Камерона він розпочав у 1799 р. Піднявшись велично на високому березі Сейму, новобудова ніби застигла у

скорботі за господарем. Скільки зодчих протягом наступних двох сторіч не намагалися довершити справу К. Розумовського, але ці наміри виявилися і по цей день безуспішними.

4. «ЗОЛОТІ ЧАСИ»

За генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку 1725-1730 рр. «город Батурин з... слободками, до него принадлежащими, а именно Подзамковою, Горбуновкою, Гончаровкою и Митяювкою... за гетмана Многогрешного, и за Самойловича, и за Мазепи, бил волний, тилко в диспозиции гетманської наймовался; а за гетмана Скоропадского надлежали посполитие до сотні батуринской»¹³². Після жакливого трагедії 1708 р. поступово десятиліття за десятиліттям у містечку зростає кількість населення. Так, у 1736 р. у ньому налічують 74 козаки і 205 посполитих, а вже у 1748 р. тут мешкало 209 козаких сімей¹³³.

У 1764 р., коли Батурин став власністю К. Розумовського, маємо відомості про 115 виборних козаків, 498 підпомічників і 1 314 «владельческих» поселенців¹³⁴. Останні, очевидно, були вже за своїм статусом кріпаками, бо значну кількість зайвих селян колишній гетьман переселив у інші власні володіння¹³⁵. Під час опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. описувачі нараховують у Батурині 534 двори з 663 хатами козаків, посполитих і підсусідків, а також 704 обивателі¹³⁶.

У Батурині у той час було близько 40 лавок «шинкових», 9 - «красних» і 10 м'ясних¹³⁷.

«Обыватели г. Б-на получают свою прибыль от упражнения в хлебопашестве, - читасмо в описі 1781 р., - от коего приобретенный хлеб и искупляя между тем оный в тамошнем городе, на торгах, отвозят в мест. Короп и Нов. Млины, а там испродавши, набирают горячее вино бочками и отвозят в г.г. Ромен, Гадяч, Миргород, Ператин, Переяслав и в монаст. Густынский. Промысел ведут, в домех своих, горячим вином, медом и пивом, а иные обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резническим. В лавках продаются с мелочных товаров: холст, заполоч, платки бумажные и набойчатые, пестредь, крашанина и съестныя вещи. Кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратясь, развозят в вышеписанные города для продажи и г. Б-н торгуют. А г. Б-н собираются ярмонки в год 4 разы, а торги в неделю по дважды. На оные ярмарки приезжают с окрестных г. Б-на мест поселяне и из Коропа з горячим вином, а из Стародубовскаго и Черниговскаго полков навозят деревянную посуду и разные домовыя вещи»¹³⁸.

Кріпаки ж, яких у 1799 р. налічувалося у Батурині 1 019¹³⁹, в основному працювали на заводах графа, в його економії. Кирило Розумовський, пам'ятаючи про своє соціальне походження, старався всіляко пом'якшити долю залежних селян. При його дворі було багато непотрібних людей. На цьому якось зауважила графиня Софія Осипівна Апраксина, якій він відповів: «Я согласен с тобою, что сии люди не нужны мне; но спроси их прежде, не имеют ли они во мне надобности, и если они откажутся от меня, то и я тогда смело откажусь от них»¹⁴⁰.

На свій кошт К. Розумовський збудував у Батурині лікарню на 15 ліжок¹⁴¹.

Після смерті графа ще довго батуринці називали часи його перебування у містечку «золотими» для них. XIX століття справді мало чим порадувало колишню гетьманську резиденцію.

5. БЕЗ ГОСПОДАРЯ

Деякий час батуринська спадщина К. Розумовського перебувала без господаря. Потім у батькову резиденцію прибув його син Андрій Кирилович Розумовський (1752-1836 рр.)¹⁴² Після закінчення Страсбурзького університету він з 1777 р. працював на дипломатичній роботі в Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, Відні¹⁴³. Російського посла знали і цінували як високоосвічену людину відомі всьому світові композитори Й. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен. Останній навіть присвятив йому

три квартети ¹⁴⁴. Андрій Розумовський успадкував від батька музичний колектив і 12 співаків, які вчилися у Дмитра Бортнянського та іноземних майстрів. «Я залишився на півдоби зайвого в Батурині, - писав у 1810 р. музикант-аматор князь І.М. Долгорукий, - щоб їх послухати. Без сумніву, я давно не чув такої славної гармонії: які ніжні голоси і яка музика! Які вирази в обличчі кожного з них!» ¹⁴⁵

На жаль, ні Андрій Розумовський, ні його чотири сестри ***** і п'ятеро братів не побажали назавжди переселитися до Батурина, далекого від високопоставленого та високоосвіченого оточення.

Це негативно позначилося на житті містечка. До того ж у 1824 р. у палаці виникла пожежа, яка знищила вишукані розкішні мальовничі інтер'єри, створені художниками Іваном Усенком, Дмитром Левицьким, Антоніо Канова¹⁴⁶. Ще, за відомостями 1823 року, у Батурині були кінний завод з 94 кіньми, вівцеферма з 5508 вівцями, ягнятами, бджолиний завод з 582 вуликами, свічкова фабрика¹⁴⁷. У 1830-і рр. занепадає виробництво недавно потужної суконної мануфактури. Через деякий час фабрика та інші заводи зовсім припиняють свою роботу.

У 1836 р. здійснено опис Батуринської волості А.Розумовського. Вона дає детальний перелік забудови Батурина: «Самое местечко имеющее в себе 34 крестьянских дворов, окружено земляным валом и названо старою крепостью, в ней ярмарковая площадь и на оной подташные лавки и шинковый дом. За земляным валом жительство имеют прочие крестьяне его светлости равномерно казаки, дворяне с их крестьянами и другие разночинцы (...). В Батурине по большой дороге из Киева в Москву идущей состоит экономический флигель о 5-и комнатах, занимаемый ныне экономическим лазаретом, в коем пользуются экономические служители и крестьяне: с особою кухнею, и неподалеку двор, где был прежде деревянный, с особыми флигелями дом, в коем жительствовавший покойный генерал фельдмаршал. Сей дом в 1821 году по ветхости разобрали и употреблен на постройку при суконной фабрике двух больших флигелей. При сем же дворе сад с плодovitими деревьями, обнесенный с двух сторон каменною оградою, а с третьей и четвертой так называемым дубовым частоколом, в саду небольшая каменная ветхая оранжерея. (...) Дом, называемый Кочубеевский, где занимает квартиру г.Управляющий и находится Вотчинное правление, сего дому большая часть деревянная, а меньшая часть каменная, при нем в одну сторону имеется два флигеля, один для кулки, а другой для служителей, при коих имеется деревянный сарай, по другую сторону две кладовые (...). От сего дому расстоянием на полверсты в урочище Гончаровке большой каменный трехэтажный дом, называемый Тепловский с погребами, с двумя по обе стороны большими каменными двухэтажными флигелями... Неподалеку сего дома крепость земляная, называемая Мазепин городок, вокруг коего имеется посадка разного дикого дерева, а в середине фруктовый сад, и вблизи гумно экономическое с клунею, двумя амбарами»¹⁴⁸.

Палац-пустка, інші приміщення колишньої гетьманської резиденції без догляду швидко втрачають свій первозданий вигляд, розкрадаються батуринцями. Вже у 1840-х рр. про минуле Батурина нагадували лише руїни. Уповноважені особи родини Розумовських не змогли налагодити продуктивне виробництво в економії. «В уплату долга Государственному Казначейству действительного тайного советника князя Разумовского 450 тысяч р. сер. из доходов Батуринского имения, находящегося в ведении Конотопской Дворянской опеки, - зазначається у тогочасному документі, - выслано (...) в Главное Казначейство по 1-сентября 1843 года 115653 р.»¹⁴⁹

Разом з тим деякі колишні підлегли К.Розумовського проявили ініціативу для розвитку власного бізнесу, причому нетипового для Придесення. Так, козак Семен Білоус у 1846 р. зайнявся шовківництвом, виростив 25 тисяч шовкопрядів. «Цель занятия моего... - распространение сии отрасли между моими собратиями - козаками, - ділився він своїми думками у листі до колезького реєстратора Андрія Дубовського, який теж захопився цією незвичною для регіону роботою. - Дело

это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд»¹⁵⁰. За успіхи у шовківництві Вільне Економічне товариство у Санкт-Петербурзі нагородило С.Білоуса двома срібними медалями.

Тарас Григорович Шевченко, побувавши тут у 1843 р.¹⁵¹, змалював побачене занедбане цегляне приміщення. Малюнок під назвою «Руїни палацу Мазепи в Батурині» опублікував журнал «Пчела» за 1876 р. (№ 16). На зображенні - типова українська хата-кам'яниця, де, очевидно, розміщувалася скарбниця і канцелярія¹⁵². Мазепин палац зберігся на малюнку, який знаходиться в шведському державному архіві в Стокгольмі¹⁵³. За версією дослідника П. Мусієнка, він повністю нагадує палац в Іванівському, який досі зберігся¹⁵⁴.

У 1852 р. Батурин відвідав молодий художник Лев Михайлович Жемчужников (1828-1912). Його вразило побачене.

«Батурин - колись гетьманська резиденція, а нині занедбане місто, - записав очевидець у своєму щоденнику. - Старий дерев'яний одноповерховий будинок, в якому останні роки свого життя провів останній гетьман, ледь тримався. На високому березі ріки Сейму стояв збудований ним кам'яний дім, по якому лише одного разу прокатили в кріслі хворого гетьмана і в якому після цього він ніколи не був. Палац напівзруйнувався, у ньому ростуть дерева»¹⁵⁵.

Неосвіченість та малокультурність населення, місцевих управлінських структур, байдужість нащадків Розумовських до батуринської спадщини - основні причини подальшої руйнації історичних пам'яток. Цегла, кам'яні деталі комплексу споруд гетьманської резиденції по-варварськи використовувалися для будівництва нових осель, на всілякі виробничі потреби.

Але були і люди, які берегли пам'ять про славне минуле. У 1851 р. один з авторів журналу «Москвитянин», котрий назвався Н. Тр...ій, записав у Батурині думу з співчутливо-тужливими рядками про Івана Мазепу.

Кажуть люди: у городи у Бендери
Чогось смутно стало;
Чи то того, що Івана Мазепу
Лихо dokonало?
Ой то того, що Івана Мазепу
Лихо dokonало;
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала.
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала,
Як его тело бусурманське
У Бендери земля припала¹⁵⁶.

Після відміни кріпацтва у 1861 р. у Батурині, з ініціативи групи міського населення, вирішено зібрати кошти на видання «наських книжок»¹⁵⁷. «У громаді, як у рідній сім'ї, багато де-чого балакали, - найбільше - про працю і розумно-правдиве слово високоповажного Миколая Івановича Костомарова до українців... - читаємо у листі одного з організаторів збирання пожертв Іполита Вовка. - Любо було дивитися, як усі, з щирою любов'ю і великою радістю, давали самохить гроші, стільки, скільки хто спромігся, - давали гроші - пани, купці, козаки, дівчата й жінки. На-вдивовижу усім, був один дуже старий чоловік з простого люду, хоч темний на письмо, да дуже розумний: він виняв з кишені, тремтячими руками коповика і показав оці слова: «Панове! Візьміть і мого коповика! Довго він муляв кишеню, довго тримався про случний час, - дак от, дяковати милосердному Богові - я дождався-таки щасливої години - віддать его на таке несподіване діло: бо розумію, що се дуже добре діло; маю діток и унучат; хоч не письменник я, та знаю по собі, що треба їм учитися, - бо горе в темноті! - Вчитьця тієї мови, якою розмовляла мати з ними, маленькими, гаразд буде, затим що вони не цуратимуться батька, як до розуму дійдуть, через що життя їх благословенне буде Богом, матимуть у всякому ділі користь...»¹⁵⁸

Всього на 8 грудня 1862 р. було зібрано ***** 60 карбованців. Це була досить значна сума.

У 1870-х рр. заїжджали двічі подивитися колишню гетьманську резиденцію цар Олександр II з майбутнім імператором Олександром III ¹⁵⁹.

Великий провал ґрунту стався у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом.

Хоча такі події привертали увагу громадськості до пам'ятних місць, проте, на жаль, і тоді, і пізніше, по суті, нічого не робилося для ретельного вивчення пам'яток, їх реставрації, збереження для наступних поколінь.

У 1887 р. палац перейшов у відання Київського військово-інженерного управління і згодом був перетворений у казарми.

На Гончарівці десятки літ пролежали у бур'яні масивні залізні двері від замку І. Мазепи, поки їх не занесло ґрунтом. Тривало руйнування палацу ***** , у 1905 р. були розібрані його флігелі. Гетьманський парк заростав чагарниками.

6. РУЙНАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У 1917-1918 рр. доля Батурина як української святині могла круто змінитися. Сюди поспішили долучитися до героїчного духу предків патріоти УНР, тут перебував озброєний загін Центральної Ради. «Тепер настав час, коли можна вільно розпочати відродження Батурина, - писала «Черниговская земская газета» у 1918 р. - До Батурина необхідно провести залізничну колію і перетворити його в місто. Також слід спорудити пам'ятник гетьману Мазепі, для чого є чудове місце - Воскресенська площа» ¹⁶⁰.

У колишній гетьманській столиці відбуваються вшанування мазепинців, зустрічі громадськості з лекторами, які розповідають про історичне значення Батурина та його святинь ¹⁶¹.

На жаль, моральне піднесення у містечку, пов'язане зі змінами в Україні, тривало недовго. Під час наступу муравйовських військ на Київ у січні-лютому 1918 р. вдруге після 1708 р. було поруйновано Батуринський монастир - на цей раз російськими більшовиками ¹⁶², які, як і Петро I, утверджували свою мораль на захопленій території багнетами, вогнем. На довгі десятиліття Батурин знову опиняється під завісою мовчання, забуття. Невігластво місцевої влади, керівництва Конотопського окружного музею сприяють подальшому руйнуванню історичних пам'яток.

У 1927 р. молодий завідувач Конотопського музею О. Поплавський, який ще не набув фахових знань, «приїздить до Батурина, - зазначає у своїй статті, написаній того ж року, мистецтвознавець Ф. Ернст, - запрошує двох представників районної сільради й... починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому - принести вінок «незгайаної слави» ¹⁶³.

Під час розкриття склепу гетьмана було пошкоджено надгробок К. Розумовського ¹⁶⁴, виготовлений скульптором І. Мартосом, засмічено все поховання.

«В ногах (К. Розумовського. - Авт.) было много мусора (песка и щебня), - констатували автори варварської акції, - который насыпался туда, в дырки гроба, частично от сделанной только что пробоины» ¹⁶⁵.

О. Поплавський узяв у музей «из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб, и «адамова голова», кусочек серебряной рамки с иконы, клоч волос и позумент с дубовым орнаментом» ¹⁶⁶.

Незважаючи на те, що за це самочинство постановою паритетної комісії Народного комісаріату освіти УРСР О. Поплавського 15 жовтня 1927 р. звільнено з відповідальної посади, у самому Батурині через відсутність людей, які б відповідали за збереження історичних пам'яток, триває їх подальше розкрадання, нищення.

Розбитий надгробок К. Розумовського винесли з церкви, блоки з нього опинилися у господарстві батуринців. Лише найважчі з них у 1947 р. вдалося

врятувати від руйнування і перевезти до Чернігівського історичного музею ¹⁶⁷.

Житель Батурина столяр Яків Васильович Андрияка, який за завданням О. Поплавського розкривав склеп, у 1930- рр., будучи проїздом у Москві, відвідав один з музеїв, де побачив «хорошо знакомую булаву, вензель и сердце Разумовского» ¹⁶⁸. «Бач, где оказались батуринские предметы гетмана», - сказав він вражено ¹⁶⁹.

З 1923 по 1962 рр. Батурин був райцентром. Однак пізніше підвищення статусу селища міського типу аж ніяк не позначилося на ставленні громадськості, влади до визначного історичного місця, його пам'яток. Лише у 1975 р. у відреставрованому будинку В. Кочубея відкрито Батуринський історико-красназничий музей. Але і в ньому на той час нічого не можна було дізнатися про трагічні дні 1708 р., героїчний опір батуринців. Розпочата реставрація палацу К. Розумовського перетворилася до нинішніх днів у кількадесятилітній реставробуд.

Вперше у Батурині за часів влади повнозвучно прозвучало слово правди про славне минуле Гетьманщини, патріота-Мазепу влітку 1990 р., коли у колишню гетьманську столицю завітали учасники походу «Дзвін-90», організованого активістами чернігівського Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Прибульців батуринці зустріли насторожено, дехто - вороже. Але щира українська пісня, добрі наміри гостей пробудили інтерес місцевих жителів до історії Батурина, славного минулого. Відтоді щороку в селищі відбуваються козацькі святкування, панахиди. Багато батуринців стали активними учасниками патріотично-громадського життя містечка. Невдовзі тут з'являються осередки УПП, Руху, «Просвіти».

2 листопада 1991 р. у Батурині вперше за 283 роки після спалення гетьманської столиці відбувся день скорботи ¹⁷⁰, в якому брала участь громадськість Чернігівщини, Сумщини, Києва, Львова та інших міст. Тоді ж насипано символічну курган-могілу на честь загиблих батуринців, встановлено хрест. Відкрито місцевими просвітниками й плиту на честь гетьмана Івана Мазепи.

У травні 1994 р. Україна відзначила річницю з дня народження І. Мазепи. Тисячі людей прибули до Батурина, засвідчили шану великому гетьманові. Серед них посли Франції та ФРН. На жаль, громадськість, а тим паче влада, не спромоглися й до нинішніх днів зібрати кошти для виготовлення і встановлення пам'ятника визначному діячеві XVII - XVIII ст. Проте масові заходи (батуринські наукові читання істориків, вшанування жертв царського геноциду і т.п.) , Комплексна програма збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», прийнята Кабінетом Міністрів України 17 серпня 2002 р., заснування у 2005 році фонду «Гетьманська столиця» під патронатом Президента України Віктора Ющенка дають надію, що відродження колишньої гетьманської столиці як одного з найсвятіших місць українців все ж таки відбудеться найближчим часом. Цього вимагає пам'ять про минуле. Без неї не може бути славного майбутнього.

Примітки:

* Нові студії про К. Розумовського, зокрема О. Путро, спираються не на напис, зроблений на надгробку у Батурині, а на власноручну записку гетьмана про своє походження.

** Байдарками по Десні і Сейму у Батурин було доставлено до 10 тисяч четвертей вапна.

*** Відбув у Росію 12 грудня 1757 р.

**** Його закололи охоронці у ніч з 4 на 5 липня 1764 р. при спробі звільнення.

***** Він проживав за кордоном, у Москві, Петербурзі. Під час перебування Катерини II у Москві подав їй прохання: «Припадки, случающиеся в здоровье моем, требуют по совету докторскому, чтобы я климат переменял и употребил непрерывное движение, которое средство они почитают наилучшим для меня лекарством: не притом и упавшие по заочности и отдаленности управления доходы мои, так как и всей экономии худья обстоятельства понуждают меня самого необходимо все деревни мои осмотреть и привести в лучшее состояние каким либо распорядком». У зв'язку з цим экс-гетьман слізно прохав імператрицю направити

його «на два года в мои деревни, с тем, чтобы из высочайшей милости по чину моему штат мой и все прочее, что я получаю, при мне оставлены были». У Батурині К. Розумовський пробув до 1785 р. Наступні дев'ять років він мешкав у Росії, повернувшись назавжди у Батурин лише 1794 р.

***** К. Розумовський мав 11 дітей. Дочка Дарина померла у дитинстві (1753-1762)

***** Подаємо список батуринців, які пожертвували гроші на книги М. Костомарова.

Іван Федорович Лихошерсть	- 10 крб.
Гиполит Петрович Вовк	- 2
Гнат Левич Лузан	- 2
Степан Стокоз	- 3
Петро Монастирський	- 1
Павел Павлов	- 1
Андрій Дубенко	- 1
Бекентій	- 1
Грицько Іванович Свій	- 4
Іван Сірик	- 3
Майор Армашевський	- 1
Яков Іващенко	- 1
Павло Протченко	- 1
Павло Шамрай	- 1
Козак Дема	- 50 к.
Козак Мохна	- 50 к.
Козак Карнаух	- 10 к.
Козак Павло Гожаленко	- 25 к.
Державний селянин Софрон Корнієнко	- 10 к.
Марко Лосицький	- 1 крб.
Олександр Прима	- 1 крб.
Олександр Лазаренко	- 1 крб.
Дмитро Маслюк	- 10
Олександр Тичина	- 1
Михайло Коробчич-Чернявський	- 3
Дмитро Дідевич	- 1
Іван Безилевський	- 2
Ксаверій Балтузквич	- 2
Невідомий	- 1 15 к.
Іван Черняхівський	- 15 к.
Невідомий	- 20 к.
Варвара Христіанович	- 50 к.
Маруся Христіанович	- 25 к.
Лисавета Рахинська	- 25 к.
Гана Тарніжевська	- 25 к.
Петро Тарніжевський	- 15 к.
Єгор Тарніжевський	- 25 к.
Козак Явтух Шостак	- 20 к.
Микола Мельниченко	- 1 крб.

***** Головний корпус палацу частково реставрований у 1911-1913 рр. за проектом архітектора А.С. Білогруда. Кошти на відбудову споруди у сумі 60 тисяч рублів виділив правнук гетьмана Каміл Львович Розумовський.

Джерела та література:

ПСЛЯМАЗЕПІНСЬКА ДОБА БАТУРИНА

1. СПРОБА ВІДНОВИТИ ГЕТЬМАНСЬКУ РЕЗИДЕНЦІЮ

1 Бондаренко В. Батури́нська старовина // Радянське село (Бахмач). - 1970. - 10 жовтня.

2 Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1892. - Кн. 6. - С. 116.

- 3 Там само.
- 4 Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т. 2. - С. 92.
- 5 Там само.
- 6 Путеводитель по архиву Ленинградского отделения института истории. - М.-Л., 1958. - С. 363.
- 7 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Спр. 229. - Арк. 229.
- 8 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - К., 1993. - С. 453-455.
- 9 Путро О. Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст. Кирило Григорович Розумовський // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2000. - № 2. - С. 106; Осьмнадцатый век. - М., 1869. - Кн. 2. - С. 264.
- 10 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - СПб., 1880. - Т. I. - С. 3.
- 11 Ващенко О. Собор мого дитинства // Голос України. - 1994. - 24 грудня.
- 12 Каманин И. К биографии Г.Н. Теплова // Киевская старина. - 1888. - Ноябрь. - С.84.
- 13 Дзюба О. «В чужі краї мандруючи» // Старожитності. - 1993. - № 5-6. - С. 10.
- 14 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 132.
- 15 Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Український археографічний щорічник. - Київ-Нью-Йорк, 2002. - Т. 10. - Вип. 7. - С. 147.
- 16 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - С. 456.
- 17 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 148.
- 18 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - К., 1893. - Т. II. - С. 261.
- 19 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. - 1903. - № 11. - С. 945.
- 20 Там само.
- 21 Там само.
- 22 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 154.
- 23 Лукомский Г. Батурицкий дворец, его история, разрушение и реставрация. - СПб., 1912. - С. 6.
- 24 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 161.
- 25 Там само. - С. 163.
- 26 Нечипоренко П. «Національні строения» 1748-65 рр. на посем'ї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 4.
- 27 Терех М. Цегельня Розумовського в Батурині // Сіверянський літопис. - 2004. - №4. - С.62.
- 28 Нечипоренко П. Фабрика Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу. - К, 1927. - Кн. XI. - С. 190.
- 29 Там само. - С.192.
- 30 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 50.
- 31 ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 3.
- 32 Там само. - Арк. 4.
- 33 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Чернигов, 1915. - Вып. II. - С. 126.
- 34 Там само.
- 35 Т.А. Гетман Разумовский в нужде // Киевская старина. - 1886. - № 9. - С. 182-183.
- 36 ІР НБУВ. —Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 5.
- 37 Там само. - Арк. 6.
- 38 Державний архів Чернігівської області (Далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп.1. - Спр.2514. - Арк.157.
- 39 Там само. - Арк.157.
- 40 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого / Киевская старина. -1893. -Т. XLI. - Апрель. - С.35.
- 41 Там само.
- 42 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». - С. 125; Бондаренко В. Батурич - резиденція останнього гетьмана України // Радянське село. - 1970. - 24 грудня.
- 43 ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 6.
- 44 Там само.
- 45 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - Т. II. - С. 262.
- 46 Там само. - С. 264.
- 47 Бондаренко В. Батуричський курінь // Радянське село. - 1975. - 23 січня.
- 48 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». - С. 126.
- 49 Там само.
- 50 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - Т. II. - С. 265.

2. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ - «ИЗМЕННИК»?

- 51 Макаров А. Останній гетьман чи творець руїни // Голос України. - 1991. - 8 серпня. - С. 13.
- 52 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине. - С. 945.
- 53 Там само. - С. 596.
- 54 Там само.

- 55 Письмо графа Сольмса королю от 17 апреля 1764 г. // Сборник императорского русского исторического общества (далі - СИРИО). - СПб., 1878. - Т. 22. - С. 247.
- 56 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XIV. - С. 181-182.
- 57 Романовський В.О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесяти років наукової діяльності. - К., 1927. - С. 779.
- 58 Там само. - С. 782.
- 59 Материалы истории южнорусского края в XVIII столетии (1715-1744), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андреевским. - Одесса, 1886. - С. 235.
- 60 ПСЗРИ. - Т. XIV. - С. 568.
- 61 ПСЗРИ. - Т. XV. - СПб., 1830. - С. 1012.
- 62 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 223. - Оп. 1. - Спр. 320, 322.
- 63 ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 627.
- 64 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XIII. - С. 585.
- 65 ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 1084. - Арк. 8-8 зв.
- 66 Боршак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. - Мюнхен, 1957. - С. 11-12.
- 67 Там само. - С. 15-17.
- 68 Боршак І. Великий мазепинець Григор Орлик // Різниченко В. Пилип Орлик-гетьман України. Боршак І. Великий мазепинець Григор Орлик. - К., 1996. - С. 253.
- 69 Павленко С. Гетьман Кирило Розумовський - «изменник»-мазепинець? // Голос України. - 1997. - 8 травня. - С.11.
- 70 Переворот 1762 г. - М., 1908. - С.118.
- 71 Микитась В. «Бабське століття»... // Київ. - 1990. - № 8. - С. 119; Переворот 1762 года. Сочинения и переписка участников и современников. - М., 1910. - С. 36-37.
- 72 Пожалования Екатерины II участникам дворцового переворота 1762 г. // Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты). Сборник документов. - М., 1960. - С.30.
- 73 Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 16.
- 74 Бильбасов В.А. История Екатерины Второй. - Берлин, 1900. - Т.2. - С.453.
- 75 Там само. - С.454.
- 76 ІР НБУВ. - Ф.61. - Спр.627.
- 77 Там само.
- 78 Струкевич О. Кирило Розумовський // Історія України в особах. Козаччина. - К., 2000. - С. 258; Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом о возобновлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Пам'ятки суспільної думки України. XVIII - перша половина XIX ст. Хрестоматія. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 134-155.
- 79 СИРИО. - 1878. - Т. 22. - С. 248.
- 80 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996. - С. 92.
- 81 Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. - К., 1997. - С. 92-108.
- 82 Василенко М. Г.Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Записки українського наукового товариства. - К., 1912 - С. 19.
- 83 Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. - Одесса, 1893. - С. 14.
- 84 Когут З. Російський централізм і українська автономія. - С. 92.
- 85 СИРИО. - 1878. - Т. 22. - С. 247.
- 86 Ільїн О., Белашов В. Український патріот Василь Мирович // Пам'ять століть. - 1997. - № 6. - С. 138.
- 87 Горбань М. Лист Петра Мировича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства. - К., 1927. - Кн. 5. - С. 7.
- 88 Бильбасов. Иоанн Антонович и Мирович. - М., 1908. - С. 27.
- 89 Там само.
- 90 Там само. - С. 20.
- 91 Там само. - С. 22.
- 92 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XVI. - С. 899.
- 93 Там само. - С. 903.
- 94 ІР НБУВ. - Ф.VIII. - Спр.229. - Арк.387.
- 95 Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. - С. 179-180; Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Вип. I. - С. 220-260.
- 96 Денисенко А. Канцлер Олександр Безбородько // Старожитності. - 1991. - № 4. - С. 15.
- 97 Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. - СПб., 1881. - Т. 2. - С. 80-98.
- 98 Там само. - СПб., 1879. - Т. 1. - С. 212.

99 Там само. - Т. 2. - С. 98.

3. ОСТАННІ СПРАВИ ЕКС-ГЕТЬМАНА

100 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 361.

101 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. -1893. -Т.XLI. - Апрель. - С.36 -37.

102 Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. - 1860. - № 11. - С. 77.

103 Там само. - С. 76.

104 Там само.

105 Там само.

106 Там само.

107 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 463.

108 Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санктпетербург за делами малороссийскими (8 мая 1751) // Киевская старина. - 1888. - Ноябрь. - С.83.

109 Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Т. I. - С. 464.

110 Бондаренко В. На батуринській землі // Радянське село. - 1974. - 28 червня.

111 Там само.

112 Там само.

113 Митці України. - К., 1992. - С. 596.

114 Там само.

115 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. - 1971. - 15 липня.

116 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. -1893. -Т.XLI. - Апрель. - С.37.

117 Там само.

118 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць.

119 Кашка В. Портрет Мотрі Кочубей // Сіверщина (Чернігів). - 1994. - Травень. - № 12. - С. 2.

120 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 50.

121 Там само. - С. 49.

122 Эйдельман Н.Я. Грань веков. - М., 1982. - С.95.

123 Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине. - С. 602-603.

124 Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1872. - № 23. - С. 584.

125 Кіяшко Л. Церкви Батурина // Сіверянський літопис. - 2004. - №4. - С.18.

126 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. 410.

127 Местечко Батурин. - С. 584.

128 Там само.

129 Малаков Д., Дерлеменко Є. По історичних містах Київської Русі. - К., 1990. - С. 222.

Задко В. Церкви Батурина // Сіверянський літопис. - 1996. - № 5. - С. 101.

130 Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. -1893. - Т.XLI. - Апрель. - С.40.

131 Лукомский Г. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. - С. 8.

4. «ЗОЛОТІ ЧАСИ»

132 Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729-1730 гг. - Чернигов, 1901. - Вып. 1. - С. 55.

133 Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 354.

134 Там само.

135 Там само. - С. 355.

136 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. 410.

137 Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. - Т. II. - С. 266.

138 Там само. - С. 266-267.

139 ЦДАК України. - Ф. 1336. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 202.

140 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - С. 591.

141 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - С. 49.

5. БЕЗ ГОСПОДАРЯ

142 Малаков Д., Дерлеменко Є. По історичних містах Київської Русі. - К., 1990. - С. 221.

143 Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992. - С. 499.

144 Там само.

145 Бондаренко В. На батуринській землі // Радянське село. - 1974. - 28 червня.

146 Дроб'язко Н.В., Реброва Н.Б., Карпенко Ю.О., Графін М.В., Дадашева Т.Г. Дивосвіт історії і природи Батурина. - Чернігів, 2004. -С.22.

147 ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.2514. - Арк.157, 160.

148 ДАЧО. - Ф.133. - Оп.5. - Спр.2. - Арк.2 - 5.

149 ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.7894. - Арк.3.

150 ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.10869. - Арк.51.

- 151 Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. - 1971. - 10 липня.
- 152 Мусяченко П. Подих давнини глибокої. - К., 1972. - С. 64.
- 153 Там само.
- 154 Там само. - С. 65.
- 155 Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. - Л., 1971. - С. 133.
- 156 Тр...ій Н. Местечко Батурин // Москвитянин. - 1851. - № 12. - Кн. 2. - С. 25.
- 157 Вовк І. Лепта Батуринської громади // Основа. - 1862. - № 10. - С. 1.
- 158 Там само.
- 159 Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. - 1898. - Март. - С. 1058.
- 6. РУЙНАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК**
- 160 Ш.И. Батурин // Черниговская земская газета. - 1918. - № 85-86. - С. 5.
- 161 Там само; Наше минуле. - 1918. - III. - С. 154.
- 162 Нова рада. - 1918. - № 64. - С. 4.
- 163 Ернст Ф. Герострат з Конотопу // Пролетарська правда (Київ). - 1927. - 3 серпня.
- 164 Коваленко О., Гаврилова С. У склепі останнього гетьмана // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 103.
- 165 Протокол вскрытия склепа Разумовского, находящегося в Воскресенской церкви м-ка Батурина, проведенного 29/VI 1927 г. // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 105.
- 166 Там само. - С. 106.
- 167 Нині перебувають у Чернігівському художньому музеї.
- 168 Спогади мешканців м. Батурина Я. Андріяки, О. Шкурка і Ф. Седого // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 109.
- 169 Там само.
- 170 Павленко С. Варфоломійівська ніч у Батурині // Голос України. - 1991. - 4 грудня.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Юрій Мицик

●

СІМ УНІВЕРСАЛІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

(із зібрань Ніжинського краєзнавчого музею)

Ніжинський краєзнавчий музей (далі - НКМ) диспонує невеликим зібранням рукописних матеріалів. Серед них нашу увагу привернули сім універсалів гетьмана України у 1708-1719 рр. Івана Скоропадського (*). Це все оригінальні документи, писані канцеляристом або писарем чітким українським скорописом. Вони підписані гетьманом власноручно і завірені печаткою Війська Запорозького (козак з шаблею та мушкетом), відбитки якої дуже погано збереглись. Універсали хронологічно охоплюють період 1713-1717 рр. і стосуються безпосередньо Ніжина, точніше його магістрату. У відповідь на клопотання місцевого вйта з магістратом гетьман видавав «оборонні» універсали з тим, щоб на підданих із сіл ніжинського магістрату не накладали різних повинностей (сінокіс, перевезення сіна, надання квартир і провіанту для російських та українських військ), бо вони виконують повинності на користь ніжинської ратуші (додатки №№ 1, 2, 5); надавав пільги козакам (звільнення від «покуховного» податку при робленні горілки), бо ці козаки потерпають від «стацій» («станцій»), тобто надання квартир та провіанту військам (додатки №№ 3, 4). Особливо цікавими є універсали, які подаються нами нижче за номерами: 6 і 7. У першому з них мова йде про заснування у 1717 р. пошти в Ніжині (при ніжинській ратуші) і умови надання коней та возів. У другому йдеться про прибуття за царським указом в Ніжин полковника Ергольського для розшуку «біглих великоросийской породи людей», про існування у нижньому місті Ніжина групи таких людей, які мають уже власні будинки і займаються купецтвом, а місцевий комендант Масальський покриває їх, і вони не несуть належних повинностей ніжинському магістрату. Даний універсал дещо коригує звичні уявлення про «біглих», як виключно кріпаків - селян.

У зазначених універсалах згадується не тільки Ніжин, але й ряд сіл Прохорівської сотні (Прохори - село в сучасному Борзнянському районі Чернігівської області), які мали виконувати певні повинності на користь ніжинського магістрату. Це села Печі, Хороше Озеро згаданого Борзнянського району, а також села Крути, Кунашівка і Синяки (нині - Григоро-Іванівка) Ніжинського району Чернігівської області. Не вдалось локалізувати тільки с. Кагарлики (можливо, це суч. райцентр на Київщині).

Універсали подають біднувати інформацію щодо осіб. Насамперед тут згадується знаменитий Стерій Іванович Тернавіот. Саме він, грек з Македонії, прибув до Ніжина ще у 1671 р., став одним з визначних діячів ніжинської грецької громади, у 1711-1718 рр. був ніжинським вйтом.⁽¹⁾ Він мав у своєму володінні с. Плоске (суч. Носівського р-ну Чернігівської обл.), про що йде мова в універсалі

Скоропадського (додатки № 4). Тут згадується також, що Плоске було дане Тернавоту грамотою Петра I. Інший універсал (№ 6) дозволяє встановити ім'я глухівського сотенного писаря (Омелянович). Складніше з адресатами цих гетьманських універсалів. Можна тільки назвати ім'я ніжинського полковника, котрому насамперед вони адресувались. Це -Лук'ян Якович Жураківський, який тримав пернач з 1701 по 1718 рр. Наведені нижче універсали проливають трохи світла на маршрути подорожей Івана Скоропадського, на соціально-економічне становище Ніжина на початку XVIII ст., зокрема розвиток торгівлі. Всі ці документи публікуються нами за правилами, запропонованими свого часу Я.І.Дзирою⁽²⁾, і тут немає потреби детально про них говорити. Нагадаємо тільки, що твердий знак наприкінці слова нами опускається, титла розкриті (пропущені літери наводяться у дужках), літера «ять» передана як «і».

Примітки:

*)За інформацією співробітників НКМ у іншому ніжинському музеї (музей пошти) є ще один універсал І. Скоропадського, який очевидно стосується початків пошти у Ніжині, але нам не вдалось з ним ознайомитись.

1)Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. -К., 1996.- Т.V.- Вип. 1. - С. 55.

2)Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 40-42.

Додаток:

№ 1

1713, лютий. - Гадяч.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, атаманові арматному артиллерії нашой войсковой, и каждому, комуколлевам о том відати належит, сым нашим ознаймуем універсалом, иж доносил нам войт ніжинский з маестратовими, что любо указом нашим предложено вам, абысте сіл их маестратових, в сотні Прохорской будучих, именованно Крутов, Кагарликов, Хорошого Озера и Печей, до кошени и воженя сіна и иных повинностей не важилися чепати, того ради, же они тими своїми селами всякие наезди до ратуша отбувають. Однак вы и тепер, як нам из их же маестратових доносится, не перестаете людей их за вожене сіна грабяти, в чом просили нашего поменутье маестратовие респекту и заступленя. Прето чрез сей наш універсал пилно вам приказуем, абысте вперед нікогда з сіл их маестратових людей, которими они всякие ратушние отбувають повинности, ні на якие подряды не зачепали и грабежов брати у них не дерзали под неопусним каранем повторе приказуем.

Дан в Гадячом февр(аля) року 1713.

Звишменованый гетман рукою власною».

(Ніжинський краснавчий музей (НКМ). - Фонди. - № 9-11454/ПП-262. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завірений печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «Повторний увольняющий ратушних сіл людей от идующей послуги, кром тилко ратуши».)

№ 2

1713, червня 16(5).- Табір під Кобірчею.

«Его ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Всім, кому о том відати будет надлежало, а особливе тому висланому, який будет прислан в полк Ніжинский от пана господара двору н(а)шего для вигнання людей на вкошене сіна коням войсковим арматним, сым н(а)шим універсалним писанем ознаймуем, иж просил нас войт з маестратовими города Ніжина, дабысмы в селах их, до ратуша прилеглих, в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволили; прето мы, прошение его, войта, з маестратовими приневши за слушност, яко увольняем, так пилно приказуем, абы тепер и вперед, когдаколлевам будет в полк Ніжинский висланний для того прислан, не важилися з сім, до ратуша

ніжинського належних, людей на косовицю вигонити.

Дан в обозі од Кобірчи юня 5 року 1713.

Звишъменованный гетман рукою власною».

(НКМ. - Фонди. - № 9-11454/ПП-262. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завіреной печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «Уволяющий от идущего сінокоосу села ратушние».)

№ 3

1713, червня 16(5). - Табір під Кобірчею.

«Его ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинському з старшиною полковою и кому о том відати будет надлежало, сим н(а)шим ознаймуем універсалом, иж прекладали нам через суппліку свою войт з майстратовими города Ніжина, что от безпрестанних переездов людей великороссийских не меньше діются в ратушу их тамошном росходи, на которие нітколь не міючи жадного подпоможена, просили такового н(а)шого респекту, жебы в селах, до ратуши належних, міскую на вишинк давати горілку без плачення покуховной повинности, такъже и козаки, мешкаючие в тих селах, если хто будет свою шинковати горілку, покуховний належний платеж в подпоможене помянутих росходов до ратуша ніжинского отдавал. Теди мы, гетман, прошение его, войта, з майстратовими за слушное принявши, яко через сей н(а)ш універсал позволяем им в селах, до ратуша прилеглых, давати міскую горілку без плачення покуховного, так приказуем, жебы и козаки тамошние, шинкуючи свою горілку, покуховную повинност на росходи ратуша ніжинского им, войтови з майстратовими, отдавали. В яком отбираню не міет пан полковник з старшиною жадного чинити препятія упоминаем, однак того варуем, дабы войт з майстратовими тих збиранних покуховних грошей на свою потребу не забирали, але бы оние употребляли на росходи міские.

Дан в обозі од Кобірчи юня 5 1713.

Звышъменованный гетман рукою власною».

*(Ніжинський краєзнавчий музей. - Фонди. - № 9-11452/ПП-2619. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завіреной печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «Уволяючи и приворочающий з сіл, до ратуша, на (...) * росходи».)*

№ 4

1714, травня 19(8). - Глухів.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинському, старшині его полковой и всім, комуколку о том відати будет належало, сим нашим ознаймуем універсалом, иж прекладали нам чрез суппліку свою пан Стерий Тарнавиот, войт тамошний, з майстратовими, что од безпрестанних переїздов великороссийских и наших людей не меньше в ратуші їх чинятся росходи, на которие не иміючи ніодколь жадного подпоможена, просили нас о таковой респект, жебысмо в селах їх, до ратуша належних, именно в Крутах, Кагарликах, Печах, Хорошом Озері, Синяках и Кунашовці, монаршими царского величества грамотами до прислушания міского утвержденных, позволили ратушную на вишинк давати горілку без оплачення покуховной повинности и козакам, в тих селах мешкаючим, приказали: если хто будет свою шинковати горілку, належити за покуховное платеж до ратуша их ніжинского в подпоможене помянутих росходов отдавати. Теди мы, гетман, принявши его, п(а)на войта, з майстратовими прошение за слушност, яко чрез сей наш універсал позволяем им в помянутих селах, до ратуша прилеглых, міскую горілку без покуховной дачи шинковати, так міти хочем и пилно жадаем, жебы и козаки тамошние, хто з них свою будет горілку давати, покуховную повинност на росходи ратуша ніжинского платили, в яком тих грошей одбираню не міет пан полковник з старшиною своєю жадного чинити препятія. Того зас варуем, дабы пан войт з майстратовими своїми помянутих грошей за покуховное збыраючихъся, на свої пожитки не оборочаючи,

на міські розходи оні потребиляли; докладаем тут же и тое, абы пан полковник ему, пану войтові, з села Плоской, на уряд войтовства монаршою грамотою определенного на обыход его показанных грошей, якіе од жителей тамошних належатимут, не боронил выбиратьи.

Дан в Глухові мая 8 року 1714.

Звышъменованный гетман рукою власною».

(Ніжинський краєзнавчий музей. - Фонди. - № 9-11452/ПП-2619. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завірений печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «О шинках в ратушних селах року 1717, юня 5 дня».)

№ 5

1715, листопада 20(9). - Глухів.

«Его пресвітлого царского в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковнику ніжинському, пп. старшинам его полковым и всім, комуколвек о том відати надлежатимет, а особливе их м(и)л(о)стям г(о)сп(о)дам коммендіром армейских войск, сим нашим ознаймуем універсалом, иж респектуючи мы на пп. майстратових тамошних, что они уставичне на ратушу працюют, увольняем доми их от станцій, зачим абы их м(и)л(о)ст г(о)сп(о)да коммендіри великороссийские, на дворах помянутих пп. майстратових не становилися, а п(а)н полковник бы, пп. старшина его полковая и ніхто инши не веліли туда их на станцію насилати, хочай бы были міл валний який быти наїзд.

Дан в Глух(ові) ноевр(ия) 9 д(ня) року 1715.

Звишменованный гетман рукою власною».

(Ніжинський краєзнавчий музей. - Фонди. - 9-11448/ПП-2615. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завірений печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «Універсал рейментарский на увольне домов маистратових року 1715 ноеврия 9 дня».)

№ 6

1717, лютого 14(3). - Глухів.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

П(а)ну полковникові ніжинському з старшиною его полковою, атаманові городовому тамошнему, а особливе п(а)ном державцам д(у)ховним и свіцким, маетности свої в том уезді міючим, и всім, комуколвек о том відати надлежит, сим н(а)шим ознаймуем універсалом, иж яко перед сим чрез Омеляновича, писара сотні Глуховской, определілисмо почті при ратуши быти, в завідованю п. войта з майстратовими и оною всякие приключаючиеся наїзди заровно з ратушними конми одбувають, так и тепер не одміняючи того н(а)шого определіния, повеліваем, жебы непремінно помянутая почта привернена была до ратуша, даби посполу з майстратовими в одбуваню всяких случаючихся подвод належити (...) * порядком тую обшенародную двигали и исполняли повинност, зачим сколько подлуг реестру преждним определінием учиненного, надлежит з якого села подвод вистатчити, абы п(а)нове державці д(у)ховние и свіцкие выдавати оних жадною мірою не отрікали, о чом иж бы непремінно указові н(а)шому сталося задосит, повторе рейментарско приказуем.

Дан в замку н(а)шом Гадяцком февруар(ия) 3, 1717 року.

Звишменованный гетман рукою власною».

(Ніжинський краєзнавчий музей. - Фонди. - № 9-11447/ПП-2614. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завірений печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «О подводах на потребу з сіл державних»; «Жебы почта в ратушном завідованю была року 1717 февруария 3 дня».)

№ 7

1717, березня 6 (лютого 23). - Глухів.

«Его ц(а)рского пр(е)с(в)ітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

П(а)ну полковникові наказному ніжинському и впрод совершенному, пп. старшині полковой и всім, комуколлеж о том відати належит, сым н(а)шим ознайманым універсалом, поневаж за прибытем в Ніжин п(а)на полковника Ерголково по указу ц(а)рского пр(е)світлого в(е)л(и)ч(е)ства во всі полки рейменту н(а)шого для взиску и виводу біглих великороссийской породе людей ординованного, явились там нікоторые в нижнем городі великороссийские купчины, домов своих поселение там міючие, яких кн(я)з его м(и)л(о)сть г(о)сп(о)д(и)н Масалский, комендант тамошний, окриваючи своєю протекцією, не допускат им прислушати до ратуша. Того ради п(а)н войт ніжинский з майстратом просил у нас такового універсалу, ижбы помянутие великороссийские купчины, міючие свої поселения в нижнем городі Ніжине, до ратуша тамошного, так, як и протчие міщане, прислушали и належитое в общенародних повинностях посполитим чинили помочествование. Теды мы прошению его, п(а)на войта, склонившися, повелісμο з канцелярії войсковой сей н(а)ш видати універсал, которого повагою варуем и приказуем, абы вишемененные великороссийские купчины, в нижнем городі Ніжині домамы своїми мешкаючие, если г(о)сп(о)д(и)н полковник Ергольский по указу ц(а)рского пр(е)св(і)тлого в(е)л(и)ч(е)ства рассмотрением своїм оставит их жити свободно, нікуда болш, толко до ратуша тамошного прислушали и всякие в общенародних повинностях заровно з иншими обывателями посполитимы чинили городов помочествование.

Дан в Глухові року 1717 февруар(ия) 23.

Звышменованный гетман рукою власною».

(Ніжинський краєзнавчий музей. - Фонди. - № 9-11453/ПП-2620. - Оригінал, особисто підписаний І. Скоропадським і завірений печаткою Війська Запорозького. Запис іншою рукою: «О великороссийских купцах, жебы до ратуша належали. Року 1717, февруария 27».)

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Андрій Царенко

●

ФЕОФІЛАКТ (ПРАВЕДНИКОВ), ЄПИСКОП НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

Архієрею, життю та діяльності якого присвячено даний нарис, не судилося стати настільки відомим своїми звершеннями, як, скажімо, деяким іншим ієрархам Чернігівщини другої половини XIX ст. - Філарету Гумілевському, Сергію Соколову та інш., оскільки період його служіння в архієрейському сані (та й взагалі перебування у Чернігові) був дуже нетривалим. Однак, незважаючи на це, залишити цю постать поза увагою дослідникам просто неможливо з огляду, головним чином, вже тільки на один важливий факт: Феофілакт Праведников став першим вікарним єпископом у багатовіковій історії Чернігівської єпархії. З іншого боку, викликають інтерес і ті досягнення, які спромігся зробити перший чернігівський вікарій за своє коротке життя, що також вказує на необхідність дослідження його біографії.

Народився Феофілакт (в миру Феофан Абрамович Праведников) 1811р. у Курській губернії у родині священника. По завершенні навчання у Курській семінарії (1833 р.) він стає студентом Київської духовної академії,¹ де навчається протягом чотирьох років. Як пізніше зазначав сам Феофілакт Праведников, навчання у Києві мало особливе значення в його житті: він «сохранил с юных лет светлые воспоминания о древнем и святом граде Киеве, который не без основания ... многие называют новым русским Иерусалимом по красоте и величию его, и особенно по множеству священных памятников... святой веры, ... о святых обителях..., а в особенности о свято Киево-Печерской лавре...».² Теплим словом згадував Праведников і деяких відомих київських ієрархів цього періоду (митрополитів Євгенія та Філарета),³ а також свою alma mater - духовну академію, в якій він «имел честь воспитываться и слушать уроки мудрости из уст многих именитых наставников...».⁴

Після здобуття вищої духовної освіти 25 вересня 1837 р. Праведников стає викладачем Павлівського духовного училища, а вже наступного року його призначають інспектором цього ж закладу. Так розпочався тривалий період праці майбутнього архієрея у різних навчальних закладах духовного типу. Саме цьому роду діяльності Феофілакт і присвятив більшу частину свого життя. Вже наприкінці серпня 1838 р. Праведникова було переведено на посаду викладача до семінарії у м.Воронежі, де згодом, 30 листопада 1845 р., він приймає чернечий постриг з ім'ям Феофілакт, стає ієромонахом, а у грудні того ж року ще й обіймає посаду інспектора Воронежської семінарії.⁵ У цей же час Феофілакт виконував обов'язки ректора та цензора проповідей.⁶ 3-го грудня 1851 р. (за іншим джерелом - 1852 р.)⁷ вже зведений у сан архімандрита Феофілакт Праведников був призначений ректором Тамбовської семінарії та настоятелем Козловського третьокласного монастиря,⁸ а у травні 1857 р. - ректором семінарії у Херсоні та настоятелем Одеської Успенської дружокласної обителі.⁹ Останні посади архімандрит Феофілакт Праведников

обіймав до самого призначення його чернігівським вікарієм, 31 рік віддавши справі духовної освіти. Слід зазначити, що на момент свого призначення до Чернігівської єпархії він вже мав дві нагороди: орден св.Анни II ст., прикрашений імператорською короною, та орден св.Володимира III ст.¹⁰

21 серпня 1868 р. у Чернігівській єпархії була запроваджена система вікарного управління. Того ж дня імператор Олександр II затвердив подання Св.Синоду «о бытии Епископом Новгородсеверским, Викарием Черниговской епархии Настоятелю Одесского Успенского второклассного монастыря, Ректору Херсонской семинарии Архимандриту Феофилакту».¹¹ Архієрейська хіротонія. в якій брали участь митрополит Київський та Галицький Арсеній,¹² чигиринський єпископ Порфирій¹³ і колишній полтавський єпископ Олександр, відбулася 13 жовтня у Софійському соборі м.Києва.¹⁴ Як зізнавався сам Феофілакт ще під час свого наречення на єпископа у теплому Свято-Михайлівському храмі Києво-Печерської лаври, «если бы мне самому было предоставлено избирать место для рукоположения моего в сан епископа, то не мог бы избрать лучшего места, как настоящее».¹⁵ Згодом новопоставлений архієрей приїздить до Чернігова - нового і, як виявилось, останнього місця свого земного служіння.

Вікаріїв до Чернігівської єпархії почали призначати завдяки клопотанню перед Св.Синодом архієпископа Чернігівського та Ніжинського Варлаама Денисова (1804-1873).¹⁶ Цей відомий ієрарх свого часу доклав чимало зусиль для вдосконалення системи місцевого єпархіального управління та боротьби з різного роду зловживаннями, хабарництвом та іншими негативними явищами, що існували у 60-х рр. XIX ст. у житті єпархії. Варлаам Денисов був дуже суворим і вимогливим адміністратором, який всю свою діяльність присвятив управлінню єпархією.¹⁷ За часів його перебування на чернігівській архієрейській кафедрі, зокрема, відбулося необхідне реформування системи роботи духовної консисторії,¹⁸ була проведена зміна керівництва деяких монастирів¹⁹ тощо. Однак похилий вік архієпископа та погіршення стану здоров'я заважали йому самотужки вирішувати всі справи, яких з'являлося дедалі більше. Це і було причиною призначення до єпархії вікаріїв - помічників і замісників правлячого архієрея. Стати, за словами київського митрополита Арсенія Москвіна, «соучастником и сотрудником в священнослужении и священноначальствовании обремененному летами и недугами архипастырю»²⁰ - таким було головне завдання першого вікарія Феофілакта Праведникова.

Вікарій Чернігівської єпархії, який носив титул єпископа Новгород-Сіверського, згідно з розпорядженням Св.Синоду мав мешкати у Чернігівській Єлецькій обителі і одночасно бути її настоятелем.²¹ На його утримання, окрім настоятельської платні та доходів керованого ним монастиря, мали виділятися певні кошти від Рихлівського (250 руб.), Новгород-Сіверського, Домницького, Ніжинського Благовіщенського і Крупицького (по 100 руб.) монастирів та від Іллінської друкарні (100 руб.)²² (після закриття останньої Крупицький Батурицький монастир став щорічно виділяти вже 200 руб.).²³ Окрім того, «на экипаж и обзаведение по дому» вікарію передбачалося видати ще 1100 руб. з коштів друкарні архієрейського дому (200 руб.) та з коштів Рихлівського (300 руб.), Новгород-Сіверського, Домницького, Ніжинського Благовіщенського і Крупицького монастирів (по 150 руб.).²⁴ При богослужінні вікарійний єпископ користувався архієрейською ризницею та іншими знаряддями архієрейського служіння, які належали Чернігівському архієрейському дому.²⁵

Слід звернути увагу і на ті справи, які Чернігівська духовна консисторія відповідно до наказу архієпископа Варлаама Денисова № 5845 від 29 жовтня 1868 р. мала надавати вікарію архієрею для розгляду та винесення остаточного рішення. Феофілакт Праведников був уповноважений вирішувати такі питання:

1. Заміщення причетницьких вакансій, висвячення причетників у стихар з видачею їм грамот та переміщення причетників і дияконів, які перебували на причетницьких посадах та прослужили на одному місці не менше п'яти років поспіль, до інших церков на такі самі вакансії.

2. Призначення і звільнення проскуриць та влаштування дітей священно- і церковнослужителів у монастирі для підготовки до служіння на причетницькій посаді.

3. Призначення церковних старост та звільнення їх за проханнями.

4. Накладення церковної епітимії на осіб світського стану згідно з вироками громадянських судів.

5. Видача метричних свідоцтв, якщо по справі не проводилося розслідування.

6. Видача платні консисторським службовцям.

7. Розгляд та затвердження журналів консисторії по всіх справах.²⁶

Консисторські протоколи, доповіді та довідки з інших справ після попереднього розгляду вікарія мали передаватися на розгляд правлячого архієрея.²⁷

Як вказував дослідник П.М.Добровольський, сам єпископ Феофілакт Праведников «видимо желал потрудиться» на своїй новій посаді,²⁸ та й взагалі сучасники відзначали його «искреннюю заботливость о благе вверенной ему паствы».²⁹ Особливо це виявилось в управлінні владикою своєю резиденцією - Єлецьким Успенським монастирем. Вікарні архієреї, як настоятелі цієї обителі, мали змогу приділяти їй життю та розвитку значну увагу.³⁰ І перший вікарій не став у цьому винятком. Після свого приїзду Феофілакт Праведников звернув увагу на необхідність впорядкування і вдосконалення внутрішнього життя Єлецької обителі; архієрей побачив, що життя та поведінка братії у багатьох відношеннях не відповідали висоті чернечих ідеалів, і живив термінових заходів. Невдовзі він пише «частные правила монастырского благочиния» і суворо наказує братії достеменно дотримуватися їх.³¹ Перелік цих правил знаходимо у праці П.М.Добровольського, присвяченій історії Єлецького монастиря.³²

Ознайомлення з ними дає змогу побачити відповідальність, з якою єпископ Феофілакт підійшов до важливої справи впорядкування монастирського життя. Наведемо деякі з цих правил:

«1. В церковь ходитъ и при Богослужении быть не только в полной и приличной одежде, но и с распушенными волосами...

7. Послушникам вовсе запрещается употребление вина. Иеромонахам же и иеродиаконам совершенное неупотребление предоставляется на произвол; впрочем предлагается им, как доброе дело, нужное для примера послушникам...

8. У каждого из братии должно быть рукоделие, которое бы служило к собственной его пользе и общей. Посему объявит каждый на особом листе какое он знает сего рода рукоделие? Или, если не знает никакого, то к какому способен?..

11. Строжайше воспрещается братии друг к другу ходить, кроме казначея и духовных старцев, да и то по должности и для духовной потребности, а отнюдь не для взаимного угощения, хотя бы то было одним чаем; за чем неусыпно наблюдать казначею и старцам.

12. Строжайше воспрещается братии брать что-либо, или давать другим в долг, на счёт жалованья или кружки. Причём спросить: кто и чем кому должен.

13. Воспретить братии запираяться днём изнутри, замки должны быть наружные. Крючков внутри не должно быть...».³³

Як бачимо, при виконанні своїх обов'язків настоятеля вікарій, маючи за плечима досвід керівника двох монастирів, виявляв неабиякий адміністраторський хист. І це, вірогідно, повністю відповідало прагненням правлячого архієрея Варлаама Денисова, діяльність якого, як зазначалося вище, була спрямована на впорядкування життя в єпархії, зокрема і в монастирях.³⁴ Втім, як можна побачити зі спогадів сучасників, на відміну від архієпископа Варлаама Феофілакт Праведников запам'ятався віруючим не суворістю, а зовсім протилежними рисами - м'якістю характеру, привітністю, лагідністю і добротою.³⁵ Можливо, симпатії багатьох людей, які спромігся привернути до себе преосвященний, зіграли б далеко не останню роль у майбутньому розвитку церковного життя Чернігівщини.

Проте чернігівський період у житті єпископа був дуже короткочасним. Стан його слабкого здоров'я через багатолітню невтомну працю погіршився ще до

призначення до Чернігівської єпархії: зокрема, ще під час свого наречення у Києві Феофілакт Праведников виказував побоювання, що через німців не зможе належно виконувати обов'язки вікарного архієрея.³⁶ А якщо взяти до уваги звичай вікарія часто сповідуватися перед звершенням богослужіння,³⁷ то можна припустити, що він свідомо готувався до завершення свого життєвого шляху. 12 січня 1869 р. на 58 році життя єпископ Феофілакт Праведников помирає від нервового удару.³⁸ Віруючі були вражені таким фіналом життя преосвященного, тим більше, що ще не так давно (у серпні 1866 р.) єпархія вже перенесла подібну втрату в особі архієпископа Філарета Гумілевського. Поховали вікарія 15 січня на території його резиденції в Успенському соборі Єлецького монастиря (біля середньої колони з правого боку).³⁹ У дореволюційний час місце погребіння було позначене мідною дошкою з написом: «Чаю Воскресенія Мертвыхъ и Жизни будущаго вѣка аминь. Первый Викарій Черниговской Епархіи Епископъ Феофилактъ. Скончался 1869 г. Генваря 12 дня».⁴⁰

Під час поховання єпископа висловлювалися сподівання, що на місце спочилого буде призначений гідний продовжувач його справи. І цим сподіванням судилося здійснитися: наступником Феофілактом Праведниковим став енергійний та ініціативний єпископ Серапіон Маєвський, майбутній правлячий архієрей, з ім'ям якого пов'язана вже нова сторінка в історії Чернігівської єпархії XIX ст.

Джерела та література:

- 1 Федотов. Феофілакт (в мирі Феофан Абрамович Праведников)// Русский биографический словарь. - СПб., 1913. - С.466.
- 2 Речь, произнесённая ректором херсонской духовной семинарии архимандритом Феофилактом, при наречении его во епископа новгород-северского, 11-го октября 1868 года//Черниговские епархиальные известия.-1868. - № 20. - Прибавление. - С.921-922.
- 3 Євгеній Болховітін (1767-1837) - митрополит Київський і Галицький, відомий історик, археограф. Філарет Амфітеатров (1779-1857) - митрополит Київський і Галицький у 1837-1857 рр. Канонізований у 1993 р.
- 4 Речь, произнесённая ...//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 20. - Прибавление. - С.922.
- 5 Федотов. Вказ. праця. - С.466; Некролог// Черниговские епархиальные известия.-1869. - № 2. - Прибавление. - С.37-38.
- 6 Федотов. Вказ. праця. - С. 466.
- 7 Некролог// Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С.38.
- 8 Федотов. Вказ. праця. - С. 466.
- 9 Там само. У праці прот.О.Єфимова помилково вказано, що Феофілакт Праведников був ректором семінарії в Одесі. Див.: Єфимов А., прот.Елецкий монастирь Успения Пресвятыя Богородицы со времени основания и до наших дней (1060-1900 гг.)// Черниговские епархиальные известия. - 1901. - № 24. - Прибавление. - С.860.
- 10 Федотов. Вказ. праця. - С.466; Некролог// Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С. 38.
- 11 Назначение на Новгород-северскую Епископскую кафедру//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 18. - С. 713-714.
- 12 Арсеній Москвін (1795-1876) - митрополит Київський і Галицький у 1860-1876 рр. Багато зробив для церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.
- 13 Порфирій Успенський (1804-1885) - єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії у 1865-1878 рр. Відомий археолог та історик, візантолог і східнознавець.
- 14 Наречение и хиротония во епископа в Киеве//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 21. - С.858; Єфимов А., прот. Вказ. праця. - С.860.
- 15 Речь, произнесённая ...//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 20. - Прибавление. - С.921.
- 16 Стефановский Т., прот.О.Черниговском Троицком монастыре - нынешнем Архиерейском доме/ Черниговские епархиальные известия. - 1893. - № 3. - Прибавление. - С.93.
- 17 Лисовский Н. Черниговское епархиальное управление 1866-1871 гг.//Черниговские губернские ведомости. - 1894. - № 220. - С. 2.
- 18 Там само. - С.3.
- 19 Там само.
- 20 Речь к преосвященному Феофилактору, епископу новгород-северскому, черниговской епархии викарию, произнесённая в Киево-Софийском соборе членом святейшего синода, высокопреосвященным Арсением, митрополитом киевским и галицким, 13 октября 1868 года// Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 20. - Прибавление. - С. 925.
- 21 Об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского Викариатств// Черниговские

епархиальные известия.-1868. -№ 18. -С.712; Ефимов А., прот. Вказ. праця// Черниговские епархиальные известия.- 1901. - № 23. - Прибавление. - С.807.

22 Об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского Викариатств//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 18. - С. 712-713.

23 Ефимов А., прот. Вказ.праця// Черниговские епархиальные известия. - 1901. - № 24. - Прибавление. - С. 859.

24 Об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского Викариатств//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 18. - С. 713.

25 Там само.

26 О делах, предоставляемых на рассмотрение и окончательное разрешение Преосвященному Викарию Черниговской епархии//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 22. - С. 878-879.

27 Там само. - С. 879.

28 Добровольский П.М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Истор.описание. - Чернигов, 1900. - С. 94.

29 Евгений, архим. Слово надгробное //Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С. 49.

30 Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Ист. очерк. - К., 1999. - С. 34.

31 Добровольский П.М. Вказ. праця. - С. 94; Ефимов А., прот. Вказ. праця. - С. 860.

32 Добровольский П.М. Вказ. праця. - С. 94-96.

33 Там само.

34 Лисовский Н. Вказ. праця. - С. 2-3.

35 Евгений, архим. Слово надгробное //Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С. 49; Диаконов Г., свящ. Речь при гробе преосвященного Феофилакта викария Черниговской епархии//Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С 51-52.

36 Речь, произнесённая ...//Черниговские епархиальные известия. - 1868. - № 20. - Прибавление. - С.923-924.

37 Диаконов Г., свящ. Речь при гробе преосвященного Феофилакта викария Черниговской епархии//Черниговские епархиальные известия. - 1869. -№ 2. -Прибавление. -С.53.

38 Некролог// Черниговские епархиальные известия. - 1869. - № 2. - Прибавление. - С.37-38; Федотов. Вказ. праця. - С. 466.

39 Некрополь Черниговского Елецкого монастыря//Календарь Черниговской епархии на 1891 год. -Чернигов, 1890. - С. 238; Добровольский П.М. Вказ. праця. - С. 96; Ефимов А., прот. Вказ. праця. -С. 860.

40 Добровольский П. М. Вказ. праця. - С. 96.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Петро Кулаковський

●

РОМНИ І ЇХ ВОЛОСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Питання заснування (відродження) населених пунктів та їх рання історія завжди привертала увагу істориків. Наступи та відступи української колонізації, характерні для багатьох регіонів України аж до початку XVIII ст., призводили до численних релокацій населених пунктів на запустілих городищах і селищах дуже часто під тією ж назвою, що й для часу Київської Русі. Особливо притаманним був цей процес для зони рухомого кордону - київського та задніпровського лісостепу. Лише для регіону Посулля можна назвати цілий ряд населених пунктів, заснованих у давньоруську епоху й відроджених у різні періоди литовсько-польської доби - Глинськ (Глинеськ), Лубни (Лубен), Сніпород, Лукомль, Ромни (Ромен). Збереження цих назв при релокації, що мала місце переважно наприкінці XVI - на початку XVII ст., свідчить про наявність стійкої народної пам'яті щодо місцевих топонімів, а відтак про включеність цього регіону в найрізноманітніших формах у господарську діяльність українського населення обох берегів Дніпра. Попри те, що передумови відродження населених пунктів лісостепової смуги Задніпров'я були створені частково відповідними законодавчими рішеннями уряду Речі Посполитої, а частково організаційними заходами магнатів, які володіли розташованими поблизу староствами чи волостями, ключову роль у процесі релокації відіграв стихійний рух українського населення за Дніпро, тобто, інакше кажучи, народна колонізація. Спроба простежити взаємодію цих чинників протягом раннього періоду існування релокованих населених пунктів видається перспективною.

Досліджуваний період в історії Ромен не привернув пильної уваги істориків. Серед істориків-краєзнавців, що присвятили свої праці історії цього міста, слід виділити ґрунтовне дослідження Івана Курилова¹. Робота, написана істориком-любителем, тим не менше, є досить вагомим внеском у історіографію Ромен, особливо щодо періоду Гетьманщини та XIX ст. Польська ж доба в історії міста висвітлена поверхново, що зумовлено обмеженою кількістю відповідних джерел, якою оперував автор. Втім, порівняно з наступними працями², присвяченими історії міста, праця І.Курилова виразно вирає.

Ще одним дослідженням, в якому рання історія Ромен знайшла часткове висвітлення, є праця найвидатнішого історика українського лівобережжя Дніпра Олександра Лазаревського, присвячена формуванню Вишневецьчини³. Однак, оскільки Ромни й навколишня волость були лише одним з фрагментів володінь князів Вишневецьких (і то лише протягом незначного часу досліджуваного періоду), то історик торкнувся лише побіжно їх історії. Подібне можна ствердити і щодо джерельної публікації та розвідки, виконаної на її основі, виданих Федором Николайчиком⁴. Згаданий дослідник зосередив свою увагу на захопленні Роменської волості військовими підрозділами Я.Вишневецького у 1644 р.

Отож, метою даної статті є висвітлення історії Ромен та їх округи від часу їх

релокації до початку повстання під проводом Богдана Хмельницького.

З матеріалів московського Посольського приказу, де зафіксований перебіг переговорів 1636 р. між дипломатами, визначеними Московською державою та Річчю Посполитою для встановлення лінії міждержавного кордону, стає відомо, що існував привілей короля Сигізмунда III 1608 р., згідно з яким Ромни тоді були надані князеві Самійлові Корецькому⁵. Попри те, що жодної копії цього привілею на сьогодні не виявлено, сумніву в його автентичності не може бути, оскільки московські дипломати не висловили жодних претензій до його правдивості, а лише твердили про його «неважність» з огляду на видання у Смутний час. Натомість, можна засумніватися, чи 1608 р. є роком релокації Ромен, оскільки добре відомо, що подібні привілеї могли видаватися як на існуючі реально населені пункти, так і на запустілі городища або селища.

Певне роз'яснення щодо подібних сумнівів отримуємо з показів старожилів, даних перед тими ж дипломатами 5 грудня 1636 р. З числа роменських старожилів тут фігурують вихідці з Канева Тишко Федулін й Федір Гречна (прибули до Ромен близько 1611 р.), переселенці з Черкас Лахно (близько 1606 р.), Михайло Дерка (близько 1611 р.), Захар Липня (близько 1616 р.), Степан Мороз (близько 1621 р.), Стас Щаснович (перед 1626 р.), переяславці Іван Сахворост (близько 1604 р.), Павло Андрієвич, Іван Мокієнко й Матвій Солодкий (близько 1606 р.), Гаврило Дикий (близько 1618 р.), білоцерківці Іван Верещака (близько 1616 р.)⁶. Таким чином, перші поселенці до Ромен прибували з Черкас, Канева, Переяслава, Білої Церкви, і процес їх заселення розпочався, принаймні, за декілька років до видання згаданого привілею. Ще тривав конфлікт між Річчю Посполитою та Московською державою, спровокований втручанням Польсько-Литовської держави у події московської Смути, а у Ромнах вже існувала православна церква, службу в якій відправляв піп Гаврило Дикий, що прибув у 1618 р. з Переяслава.

У перші роки після Деулінського перемир'я 1618 р., за яким Смоленщина і Сіверщина передавалися Московською державою Речі Посполитій, Ромни помітної ролі на прикордонні не відігравали або ж про це замовчують відомі автору джерела. Однак безсумнівне стратегічне значення міста, яке на прикордонні ставало операційною базою господарського освоєння і заселення безлюдних територій сусіднього московського Путивльського повіту, сприяло зростанню його ролі. Власне кажучи, відносна непримітність Ромен на переломі першого й другого десятиліть XVII ст. легко пояснюється. Тоді їх володілець - Самійло Корецький - активно брав участь в різних військово-політичних авантюрах. Будучи чоловіком Катерина Могилянки, Самійло неодноразово втручався у молдавські справи. Зрештою, він потрапив у турецьку неволю, де 1622 р. його стратили⁷.

Самійло мав зі шлюбу з К.Могилянкою лише доньку Анну. Зважаючи на те, що маєстності на Чернігово-Сіверщині надавалися шляхтичам майже виключно на ленному праві, тобто з умовою виконання військової служби на користь короля, яка мала покладатися на чоловічих представників роду, Ромни і волость мали перейти в інші руки. Королевич Владислав Ваза, що за рішенням сейму 1620 р. був призначений адміністратором Чернігово-Сіверщини, намагався вирішити проблему з найбільшою для себе користю. Судячи з джерел, він планував перетворити Роменську округу в королівщину типу негородового староства. За його розпорядженням округа була прилучена до Новгород-Сіверського повіту, а її державцем призначений Криштоф Сіножацький⁸. Пізніші документи, що вийшли з королівської канцелярії, приналежність Ромен до Новгород-Сіверського повіту заперечують, відносячи їх до Чернігова. Однак на початку 1620-х рр. межа між повітами в районі Сейму та Сухого Ромна не була стійкою, а підпорядкування Роменської округи новгород-сіверському капітану Щ.Вишлю створювало тенденцію її тяжіння саме до Новгорода-Сіверського. К.Сіножацький був учасником війни з Московською державою і одним з найбільш вдалих осадчих нових населених пунктів на Чернігово-Сіверщині. З ним фактично весь час до 1648 р. був пов'язаний розвиток Ромен та округи; саме під його керівництвом Ромни

перетворилися в найзначніший населений пункт Верхнього Посулля.

Протягом 1620-х рр. населення міста динамічно зростало. Необмежені на той час можливості господарської експлуатації угодів, селітряних курганів, мисливських та рибних угідь Вехнього Посулля та межиріччя Псла і Ворскли притягували як магніт поселенців до Ромен. Частина з них «осідала» в місті, тобто поселялася на сталі; частина ж перебувала у Ромнах час від часу, залежно від ситуації, що складалася в радіусі господарської діяльності міста. Абсолютна більшість місцевих поселенців представляла напіввійськові елементи. Про значні мобілізаційні можливості Ромен свідчить факт участі 300 роменців у збройній експедиції під керівництвом Щ.Вишля на селітряні варниці путивльця Романа Гаврилова у межиріччі Псла й Ворскли, організованій у першій половині 1625 р. Експедиція завершилася невдачею, оскільки взяті в полон путивльські бортники повідомили, що на варницях багато людей, а крім того, вони охороняються ще й ратними людьми⁹.

Взяли участь роменські жителі і в колонізаційній акції щодо заселення Сарського та Нового городищ (майбутніх Сар та Гадяча), розташованих після впадіння Груні у Псел. У червні 1626 р., посланий путивльськими воеводами на городища збройний загін під керівництвом Никифора Яцина та Онисима Цеплетева застав на Новому городищі близько 30 «литовських» людей, які прибули сюди за наказом новгород-сіверського капітана Щ.Вишля. Путивльські ратні люди відіслали поселенців з городища, однак це мало вплинуло на плани протилежної сторони. У кінці червня цього ж року у Лубнах відбулася козацька рада, яка схвалила рішення про поселення близько тисячі виписаних з реєстру козаків на Новому городищі й зведення там укріплення на випадок приходу військових підрозділів з Путивля. Поселенці справді встигли оперативно звести три укріплені вежі й закласти більше тисячі дворових місць. Однак путивльським загонам вдалося витиснути випищиків й знести всі будівлі у Псел¹⁰.

Подібна невдача, втім, не змусила роменців та представників інших задніпровських міст відмовитися від освоєння згаданих городищ. Згідно з інформацією мешканця Лохвиці Терешка Самойлова, яку він надав у середині серпня 1626 р. у путивльській заставі на Новому городищі, роменський урядник К.Сіножацький писав у Лохвицю до урядника Свяцького про виділення йому людей для походу на Нове городище. Знаючи про ці плани, до околиць городища потягнулися пасічники з Лохвиці, Лубен, Миргорода, Сенчі, збираючись по 300 - 400 осіб й перевозячи свої пасіки на береги Псла й Груні¹¹.

У середині того ж року роменські люди відновили буди біля річки Хмелівка, зруйновані попереднього року путивльськими ратними людьми. Більше того, навпроти буд, на правому березі річки, з'явилася слобода, в якій московські агенти нараховували близько 30 дворів. Безумовно, вони мали на увазі слободу Охмилову, що знаходилася біля впадіння Хмелівки до Сули. У липні 1626 р. близько 20 роменських людей погромили й пограбували 11 путивльських дітей боярських неподалік Піщаного броду через ріку Сулу, який знаходився перед впадінням до неї правої притоки Терну. Путивльські воеводи, надсилаючи делегацію до Щ.Вишля у Новгород-Сіверський з метою повернення пограбованого, наказали їй їхати через Роменську слободу й зібрати про неї інформацію. Делегація повернулася у січні 1627 р. Її члени повідомили, що на Роменському городищі поставлений острог й зроблені вежі, а місцеві жителі й урядник відносили до земель слободи угіддя по берегах Сули й Груні¹². Протягом 1625 - 1627 рр. за розпорядженням К.Сіножацького були засновані слободи неподалік впадіння Терну до Сули, а підпорядковані йому кондотьери з Ромен періодично громили путивльських бортників, севрюків та селітрянників у межиріччі Сули та Псла¹³.

За даними московської розвідки, отриманими на початку листопада 1627 р., роменці вже мали досить значні успіхи у заснуванні слобід. Так, одна з роменських слобід з'явилася нижче від Коровино броду й нараховувала близько 20 дворів (можливо, йшлося про Вовківці). Інша слобода знаходилася біля Плавинищ й мала

10 дворів (ймовірно, малися на увазі Плавинища). Засновані обидві слободи були весною 1624 р.¹⁴ З них люди облаштували 6 бджолиних пасік у напрямку до Піщаного броду. Розвідувальні дані свідчили про значне збільшення населення Ромен: лише влітку 1627 р. сюди прибуло близько тисячі чоловік¹⁵.

Точніші дані про результати колонізаційної діяльності мешканців Ромен були отримані у Путивлі в результаті військової експедиції кінця червня 1628 р., внаслідок якої частина роменських слобід, пасік, буд тимчасово припинила своє існування. За даними нападників, у Волковій було 40, у Пустовійтівці - 100 (слобода була поселена запорозькими козаками), у Війтівці - 50 дворів. Ці слободи знаходилися на лівому березі Сули. На іншому її березі розташовувалася невелика слобода Охмилова (10 дворів). Слободи на правому березі й Охмилова з'єднувалися мостом¹⁶. Крім згаданих трьох слобід, постраждало від путивльської експедиції село Оксютинці, що розташовувалося на правому березі Сули між Пустовійтівкою й Ромнами, а також окремі жителі інших сіл - Біловод, Гаврилівка, Звитне (Житне?)¹⁷. До Путивля було виведено понад дві тисячі коней і рогатої худоби, знищено цілу низку пасік, зокрема Андрія Коржа, Єрмоли, Матея, Федора Пустовойтова, Ярмоли Перекового, Миска Швеця, Дениса Бубненка¹⁸.

Онисим Циплетев, який брав участь у цій експедиції, опитуючи полонених, ретельно зібрав дані щодо інших населених пунктів Роменської волості. У Путивлі він доповів, що поблизу Ромен знаходилися слободи Плавинище - 30 дворів, та Бобрик - 100 дворів. У самих Ромнах нараховувалося 300 дворів. Найвища інтенсивність заселення Ромен, на думку інформаторів О.Циплетєва, припала на 1624 - 1625 рр. О.Циплетєв довідався також, що вище від Ромен, за течією річки Ромен, існували слободи - Медвежа (20 дворів) та Липова (40 дворів). Джерела О.Циплетєва стверджували, що обидві слободи неукріплені. Крім цього, він зафіксував дві слободи, розташовані нижче від Ромен за течією Сули. Перша з них, Рашівка, знаходилася біля впадіння однойменної річки до Сули і налічувала 50 дворів. Друга лежала нижче останньої на Липському городищі й мала 150 дворів¹⁹. Рашівка справді знаходилася на правому березі Сули біля впадіння до неї Рашівки. Щоправда, на середину 1640-х рр. Рашівка тут не фіксується: поселення або занепало, або було перейменоване. У випадку Липового найімовірніше йшлося про Липову Долину, що розташовувалось на берегах Хорола. Обидва населених пункти входили у сферу роменської колонізації, але кількість дворів у Липовій Долині була дуже перебільшена.

Отже, на середину 1628 р. на території Роменської волості існувало принаймні 12 населених пунктів. Більшість з них фіксується вже 1624 р. Зокрема, Липова й Житне були засновані, за московськими даними, які, напевно, є дещо запізнілими, протягом 1623 - 1624 рр.²⁰ Знову ж таки більшість з них засновувалася як міські слободи або в результаті переселення виписаних з реєстру козаків. Опосередковано можемо встановити осадників деяких слобід. Так, Пустовійтівка була осаджена Федором Пустовойтом, а Оксютинці - Оксютюю²¹.

Московська збройна акція проти роменців мала лише частковий ефект. У кінці вересня 1628 р. донський козак Петро Хотунцов, їдучи з Варви до Путивля, на прилуцькій дорозі зустрів запорозького козака із сім'єю та майном. Під час розмови виявилось, що він свого часу разом з сім'єю, під час приходу московських ратних людей на слободи, залишив Ромни, а тепер повертається назад. Він також повідомив П.Хотунцову, що на Волковій, Охмиловій, Пустовійтівці й Війтівці знову почали селитися люди, ставлять шалаші, сіють хліб, косять сіно, заводять пасіки. На слободи з Путивля на початку жовтня знову була відправлена експедиція, яка знищила будівлі й запаси хліба, заготовлені слобожанами. Захоплені в полон повідомили, що селяться вони у слободах за наказом К.Сіножацького. Крім того, зазначили, що більше 10 роменських пасік засновано по обох берегах річки Хусь (ймовірно, Малої) - правій притоки Сули; натомість з гирла Терну їх виселили²².

Саме після цієї експедиції з Путивля починає фігурувати як роменський державця Адам Казановський. Він написав у Путивль листа, в якому визначив збитки,

завдані волості, у 50 тис. рублів, нагадував, що втручання польсько-литовської сторони в московську Смуту почалося після спалення московцями Прилук, застерігав, щоб повторення подібних до нещодавньої акцій з боку Московської держави не призвело до вибуху нової війни. К.Сіножацький, що прибув до Ромен прямо з сейму, за словами посланців, вимагав повернення забраного у слободах майна й худоби. Також він привіз з сейму дозвіл від короля й сенаторів роменцям на заснування нових слобід, гроші від А.Казановського на відбудування зруйнованого та платню будникам. З ним прибуло 150 жовнірів для забезпечення охорони слобід²³.

Акції московських військ завдали суттєвої шкоди не лише слободам, але й самим Ромнам. За інформацією Василя Волинцова, який у середині жовтня 1628 р. був відпущений з роменського полону, з тисячі роменських дворів половина була порожня. Основний відтік населення мав місце під час першого приходу московських військ, коли в Ромнах залишилося близько 500 чоловік. Однак після завершення військової акції близько 300 осіб повернулося назад²⁴.

Зрозуміло, що це знизило активність Ромен. Втім процес повернення втрачених позицій, хоч і повільно, але йшов. У жовтні 1629 р. московська розвідка отримала дані про відновлення поселень у Волковій та Пустовійтівці й відсутність таких в Оксютинцях, на Новому й Деханському (на р. Терн) городищах. З донесення розвідників стає зрозуміло, що поселенці після тогорічних московських експедицій видають перевагу поселенню біля лісу й між боліт з метою швидко знайти захист у випадку нападу супротивника²⁵.

Абсолютно несподівано для московської прирубіжної адміністрації роменська колонізаційна енергія проявилася у верхів'ях Хоролу. У листопаді 1630 р. розвідувальний загін путивльця Михайла Коренева виявив тут серед інших слобід слобідку (більше 10 дворів), заселену з Ромен весною 1629 р. Володів нею К.Сіножацький²⁶. Ця слобідка називалися Липова (згодом Липова Долина). Факт її осадження навесні 1629 р. свідчить, з одного боку, про певні здобутки роменської колонізації й у напрямку Хоролу, а з іншого, про швидке відновлення її ресурсних можливостей після московських експедицій червня й вересня 1628 р. Вище від Липової на берегах Хоролу згодом московська розвідка виявила ще два поселення «литовських» людей: в одному була одна хата, в іншому - шість будівель. У середині 1631 р. московський загін вислав людей із цих поселень²⁷. Як виявилось з реакції К.Сіножацького, який надсилав своїх посланців до Путивля з метою витребувати пограбоване майно, поселення знаходилися у його віданні й, правдоподібно, були також засновані роменцями²⁸.

Незгасаюче кондотьєрство, що продовжувало інспіруватися К.Сіножацьким²⁹, й відповідні акції з боку Путивля, які часто коли не були санкціоновані, теж набирали подібного характеру, перервалися Смоленською війною 1632 - 1634 рр. Роменська волость зазнала під час неї нищівних ударів. Уже 2 січня 1633 р. (23 грудня 1632 р.) путивльські й рильські кінні загоны на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Семеном Воцаніним, Василем Люшиним і Петром Суковкіним підійшли під Ромни і за версту від них вступили в бій із загоном місцевого урядника Криштофа Сіножацького. Бій завершився перемогою московських військ. Їм вдалося також взяти великий острог, тобто міські укріплення. К.Сіножацький з оборонцями, які залишилися живими, замкнувся у замочку, що розташовувався на високому насипі. Переможцям дісталися знамена та гаківниця - фортечна рушниця, яка стріляла залізним дробом та кам'яною картечкою³⁰. Втім, тактика московських військ на Чернігово-Сіверщині та Задніпров'ї не передбачала закріплення у більшості здобутих оборонних пунктів регіону (виняток складала Новгород-Сіверський і, ймовірно, Чернігів), тому знищивши роменські слободи, міські укріплення і будинки в їх межах путивльські й рильські військові підрозділи повернулися на місця своєї дислокації. Як наслідок, Ромни як оборонний пункт шляхетсько-козацьких військ не перестав існувати. Більше того, були здійснені деякі заходи, що мали на меті посилити обороноздатність Ромен. Зокрема, у січні

- лютому 1633 р. роменський урядник К.Сіножацький отримав підкріплення: 300 реєстрових козаків під керівництвом сотника Симона Івановича надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко³¹. Козаки, правдоподібно, пробули в Ромнах недовго. Вже у липні цього року у Путивлі була отримана інформація про слабку захищеність міста. Після взяття міських укріплень московськими військами у грудні 1632 р. К.Сіножацький взамін збудував два менших острожки (замочки), таким чином довівши кількість острожків до трьох. Однак залога острожків була невеликою; оборонці з'їжджалися до них лише на ніч, вдень займаючись господарською діяльністю і мешкаючи в сусідніх селах і слободах. Знаючи про це, путивльські й рильські загоны напали на Ромни саме вдень. Їх успіх був ще значнішим, ніж у грудні 1632 р. Нападники взяли й спалили всі три острожки, захопили в полон 30 чол., у тому числі дружину й брата К.Сіножацького - Мархеля. До рук переможців також потрапили гармати, знамена й литаври³². Слободи ж знову були знищені дощенту. У таких умовах про ведення планомірної господарської діяльності не могло бути й мови. Не виключено, що окремі будницькі, бджолярські чи рибацькі артілі роменців могли перечекати війну, але фактично втративши опорну базу, розширювати, а інколи й підтримувати свої промисли вони не мали змоги. Натомість успішне для Речі Посполитої завершення Смоленської війни відкрило перед такими організаторами колонізаційних акцій, як К.Сіножацький, небачені досі перспективи.

Під час Смоленської війни відбулася трансформація Роменської волості у староство. Титул старости був закріплений за Адамом Казановським. Принагідно слід відзначити, що згадана трансформація з якихось причин не призвела до уніфікації статусу Ромен та їх округи - вони надалі йменуються в офіційних документах то староством, то волостю. Ув'язчий лист А.Казановського у Роменське староство від 8 травня 1633 р. відносить до староства віддалені на схід та південний схід городища Дригайлів над Сулою, Іваницьке над р. Терн, урочища на р. Хорол³³. Таким чином, східна межа Роменської волості пролягала за течією річки Терн³⁴. Біля гирла Терну межа волості переходила Сулу й тягнулася вододілом Сули та Хоролу. Дійшовши їх вододілом лінії Ромен, межа повертала на захід до Сули і перетинала її за гирлом правої притоки - Олави. Нижче по Сулі йшли володіння Вишневецьких, зокрема Глинськ³⁵. Правим берегом Олави межа підіймалася до її витоків. Далі межа волості перетинала вище Липової річку Ромен й вододілом басейну Сейму та Сули йшла до витоків Терну.

Незабаром після укладення Полянського мирного договору 1634 р. з ініціативи Лукаша Жулкевського заселяються Нове і Сарське городища. Їх заснування відбувалося без залучення людських і фінансових ресурсів інших задніпровських магнатів. Встановлення подібної монополії на південно-східному напрямку роменської колонізації скерувало її виключно на схід. Зокрема, незабаром після завершення Смоленської війни К.Сіножацький оголосив про початок колонізаційного походу на Недригайлівське³⁶ й Деханське городища. Досить швидко на його заклик прибуло близько тисячі осіб, що почали підготовчі роботи зі зведення на городищах укріплень. Майже одночасно роменський урядник оголосив про заселення Курицького городища, розташованого, правдоподібно, при впадінні Куриці до Терну³⁷. Ситуація для К.Сіножацького ускладнювалася ще й тим, що практично одночасно відбудовувалася мережа населених пунктів у Роменській волості: зводилися замочки у Липовій, Медвежій, Ромнах, відновлювалися слободи й хутори³⁸. Незважаючи на це, влітку 1634 р. на Недригайлівському, Деханському й Курицькому городищах люди почали селитися і поставили шалаші, але, почувши про з'їзд царських межових суддів і королівських комісарів, що мав відбутися восени цього ж року, та очікуючи на прибуття багатьох московських ратних людей, залишили їх³⁹.

У середині 1638 р. був проведений збір подимного податку з Чернігівського воєводства до державного скарбу Речі Посполитої, який супроводжувався укладенням подимного реєстру. Згідно з цим реєстром все населення Ромен і волості

поділялося на сім сотень: Мальованого (100 димів), Олтополя (90), Тимоша (100), Ленівського (102), Саварського (100), Гавриловського (150), Коровинського (160)⁴⁰. Не беручи до уваги чисельність димів у волості, яка є суттєво заниженою, варто зупинитися на поділі волості на сотні. В цілому поділ міст на сотні й десятки сягав своїм корінням ще доби Київської Русі, несучи в собі адміністративно-фіскальні та оборонні функції⁴¹. У випадку Ромен він може свідчити про вже згадувану вирішальну роль у їх заселенні представників козацького стану. Натомість, поглинення сотенним устроєм ще й волості наштовхує на думку про повну залежність слобід, заснованих з Ромен, від своєї метрополії. Як довго це тривало, невідомо, але наприкінці 1630-х рр. ще було доконаним фактом.

Після поразки козацьких повстань 1637 - 1638 рр. роменська господарська активність на землях Путивльського повіту починає наштовхуватися на сильну протидію з боку козаків-емігрантів. Останні, осівши в прирубіжних московських містах і не маючи достатніх коштів для існування, змушені були займатися грабінництвом на спірних територіях. Так, протягом 1638 р. регулярно потерпали від грабєжів козаків-емігрантів пасіки роменських міщан, розташовані на берегах Терну⁴².

У 1639 р. у Ромнах мала місце короткотривала заміна (правдоподібно, на першу половину року) підстарости - К.Сіножацького замінив Матвій Мрочка. Московська розвідка досить оригінально пояснювала цю подію: «Роменський острожок відкупили у пана Казановського жиди. А ті жиди найняли в підстарости міста поляка Матвія Мрочку»⁴³.

К.Сіножацький тим часом займався в черговий раз осадженням Недригайлівського городища. Після невдалої спроби 1634 р., коли восени під тиском королівських комісарів для встановлення державного кордону, зокрема А.Киселя, К.Сіножацький розпорядився вивести людей й очистити городище, він повторно взявся за освоєння стратегічно важливого пункту. Отримавши інформацію про це у березні 1639 р., путивльські воеводи скерували на городище нечисленний загін під керівництвом Семена Черепова. На городищі загін зустрів заступник К.Сіножацького Облонський. Порадившись із М.Мрочкою, він велів посланцям їхати до Ромен. Підстароста з ними повівся жорстко - відібрав зброю, арештував, стверджуючи, що до завершення межування городище належить А.Казановському. Посланці були відпущені з Ромен лише після отримання М.Мрочкою листа від путивльського воеводи Г.Пушкіна з відповідним проханням⁴⁴.

На початку 1640-х рр. у Путивлі сильно побоювалися, що наступною «жертвою» роменської колонізації стане Піщане городище на Сулі. Це перерізало б сполучення між Путивлем і недавно заснованим Возоцьким острожком (майбутнім Лебедином). Для здійснення цієї акції, на думку путивльських експертів, були всі передумови, бо 8 верст нижче за течією Сули розташовувалася роменська слобода (близько 300 дворів; ймовірно, йшлося про Коровинці або засновані незадовго перед тим Курмани, відображені на Спеціальній карті Г.Боплана⁴⁵), а нижче й вище від Піщаного броду знаходилися роменські пасіки та сінокоси⁴⁶.

Опосередковано дані московської розвідки підтверджували побоювання щодо ймовірного заселення Піщаного городища. Як говорив слобожанин з Охмилової Федір, за велінням К.Сіножацького весною 1641 р. у Ромнах під час декількох торгів його бирич (служебник) закликав людей переселятися на нові слободи з 20-річними пільгами. Мали бути засновані ті слободи або на Терні, або на Сулі⁴⁷.

У випадку Піщаного московській стороні вдалося спрацювати на диво оперативно, і в середині травня 1641 р. тут був зведений дубовий острог. Місцева залога отримала завдання очистити береги Сули від литовських пасік уверх течії на 20 верст, а вниз - до гирла Терну. Серед них були пасіки К.Сіножацького, його зятя Скочковського, роменських міщан Данила Соморокова, Лаврина Миткова й Івана Мощенка, жителя Герасимівки Лукаша, бобрицького жителя Яцька Дичка. Поблизу гирла Терну московські підрозділи виявили буди К.Сіножацького. На ній перебувало близько 100 робітників та брат роменського урядника Мархель.

Останній відмовився згорнути виробництво і повідомив, що на буді є охорона, яка має наказ від А.Казановського обороняти робітників від московських військовиків. Подібне заявив і недригайлівський підстароста Обухович, що разом з М.Сіножацьким відвідав Піщаний острожок⁴⁸. Обурений перебігом подій біля Піщаного броду, К.Сіножацький писав 1 й 10 травня у Путивль, вимагаючи припинити зсилення пасічників і будників із Сули та Терну⁴⁹.

Певні перешкоди для розвитку роменської колонізації з'явилися й на півночі. Біля броду через Сухий Ромен, що якраз знаходився на шляху з Путивля до Ромен, урядник Красного Якуб Коледа почав осаджувати з наказу Я.Вишневецького слободу з 20-річною пільгою. У травні 1641 р. на місці заснованої слободи вже стояло два шалаші. Як свідчили розвідувальні дані, отримані в Путивлі, Я.Колета заснував тут слободу через те, що це місце хотів зайняти К.Сіножацький. Більше того, урядник Я.Вишневецького запросив на нову слободу жителів Липової, що входила до складу Роменської волості⁵⁰. У даному випадку, правдоподібно, йшлося про осадження Карабутова⁵¹, що зупинило проникнення роменців у верхів'я Ромену.

Складно відповісти на питання, коли роменці колонізували територію течії Рашівки. Як зазначалося вище, однойменна за назвою річки слобода існувала біля її гирла ще перед Смоленською війною. Однак основні колонізаційні акції тут проводилися вже у другій половині 1630 - на початку 1640-х рр. Як свідчить Спеціальна карта України Г.Боплана, на середину 1640-х рр. на берегах Рашівки існували населені пункти Коржівка, Левченки, Довгополівка, Сологобівка, Ненадівка, Ріпки. Це ж джерело засвідчує появу на берегах Ромна Миколаїва та Бубника, неподалік від Ромен Лозової, а на роменському Засуллі, крім раніше осаджених Герасимівки, Біловоду і Бобрика, Москалівки⁵².

Відтак, для роменців єдино перспективним напрямком колонізації залишався район Терну, який вже віддавна освоювався ними у господарському плані. Активізація конкурентів - у вересні 1641 р. С. Гулчевський за наказом С.Конецпольського розпочав осадження Охтирського городища⁵³ - змусила А.Казановського й роменців швидше перейти від планів до реальних дій. У середині грудня 1641 р. у Піщаному острозі зафіксували приїзд роменського урядника Олександра Яблоновського та брата недригайлівського урядника Петра Яблонського на Іванівське й Деханське городища на Терні з метою проведення огляду й виявлення можливостей зведення тут замочків. Згодом виявилося, що «литовці» відвідували лише Іванівське городище. Один з недригайлівців повідомив про плани свого урядника звести на цьому городищі укріплення. З цією метою він велів переписати всіх недригайлівських людей і бути їм зі зброєю та запасами продуктів. Подібно вчинив і роменський урядник. «Мала» війна навколо згаданих городищ тривала між роменцями та московськими підрозділами до середини січня 1642 р. Ситуація для останніх ускладнювалася тим, що Москва заборонила застосовувати зброю, побоюючись вибуху чергової війни з Річчю Посполитою. Як наслідок, з обох сторін велася рукопашна боротьба і та з сторін, якій вдавалося сконцентрувати у той чи інший момент на городищах більше число людей, отримувала тимчасову перевагу і контроль над ними⁵⁴. Зрештою, сторонам вдалося досягти компромісу, який полягав у тому, що вони відмовилися від претензій на Деханське й Іванівське городища до завершення міждержавного межування.

Подібне формулювання влаштовувало роменців, оскільки дозволяло вести вигідні промисли на спірній території. Так, на початку квітня 1642 р. голова Піщаного острога Тимофій Чубаров виявив нижче гирла Терну, на правому березі («на литовській стороні»), три нових буди, розташовані за вісім верст від Піщаного острога, недалеко від старої буди К.Сіножацького. Належали буди роменському єврею Сандарю та роменському міщанинові Іванові Москалю, які палили попіл для А.Казановського. У ході прискіпливішої розвідки з'ясувалося, що буди нещодавно засновані, розташовані неподалік Недригайлова і на них працює понад 300 осіб. Вимога путивльського воеводи, надіслана до О.Яблоновського, про згортання будного промислу між Піщаним та Недригайловим наштотхнула на

традиційну відповідь про належність зазначеної території до королівської землі⁵⁵.

Втім, роменці не бажали залишати й лівий берег Терну, в окремих місцях якого вели промисли вже близько десяти років. У липні 1642 р. путивльці виявили у бортному уході нижче від впадіння Куриці до Терну, в урочищі Осбитак, бджолину пасіку роменських і недригайлівських людей під керівництвом Івана Дашкова. Спроба відіслати їх з лівого берега Терну наштотувалася на аргументацію про давню традицію використання згаданого урочища за дозволом роменського урядника О.Яблоновського та недригайлівського Г.Яблонського. О.Яблоновський у листі до путивльського воєводи П.Волконського визнав цю аргументацію слухною⁵⁶. На початку травня 1643 р. у Путивлі дізналися про існування на лівому березі Терну, неподалік Піщаного острога, пасіки на 300 вуликів недригайлівських міщан на чолі з Данком. Ще одна пасіка на 400 вуликів, що теж належала недригайлівським міщанам, була поставлена біля Деханського городища. Пасічники облаштовувалися серйозно - звели будинки й сараї. Початково на обох пасіках було близько 35 осіб, але на час прибуття з Піщаного загону з 40 ратних людей на чолі з Романом Зубовим число пасічників зросло. Тому Р.Зубов після відмови їх добровільно залишити зайняті під пасіки місця не ризикнув досягти поставленої перед ним мети силою. Лише після прибуття підкріплення (30 козаків) з Путивля пасічників разом з пасіками примусово перевели на правий берег Терну, знищивши при цьому будинки й сараї⁵⁷.

Весною 1644 р. після того, як поширилася фальшива чулка про смерть Адама Казановського, князь Я.Вишневецький вирішив зайняти Ромни. 14 травня його надвірні загоны з хоругвами й бубнами на чолі з князівськими урядниками і служебниками зайняли місто, вигнали звідтіля підстаросту К.Сіножацького, захопили населені пункти волості та майно загальною вартістю на 150 тисяч злотих⁵⁸. Судовий процес, що був започаткований А.Казановським, завершився закріпленням Ромен у складі Вишневецьчини за умови сплати позивачеві 100 тисяч злотих як компенсацію за цю волость⁵⁹. Я.Вишневецький, що, на відміну від А.Казановського, майже постійно проживав на Задніпров'ї, прекрасно розумів значення Роменської волості у забезпеченні колонізаційної експансії на схід. Сюди відносилось не лише вигідне географічне положення міста, але й накопичений у мешканців міста і волості практичний досвід господарського освоєння спірних територій, знання ними ефективних механізмів заснування нових населених пунктів. Завдяки приєднанню Роменської волості до Вишневецьчини у руках князя зосередився величезний потенціал для проведення колонізаційних акцій у Верхньому Посуллі. Цей чинник, а також непереборне бажання князя відновити історичну справедливість і повернути у володіння роду все Посулля неминує мали спричинити чергову хвилю активності роменців у північно-східному напрямку.

Навесні - на початку літа 1644 р. у путивльських волостях - Биринській, Печерській, Жолвацькій та Залуцькій, що розміщувалися між верхів'ям Сейму й течією Псла, були зафіксовані факти скоєння розбійних нападів на путивльських бортників і оброчників. Розбійники їх грабували, окремих вбивали, спустошували бортні уходи, забирали з собою худобу й «переганяли» бджіл. Ареал їх діяльності не обмежився бортними уходами та станами, але й поширився на окремі путивльські деревні. Поширення розбійного промислу «литовських» людей так далеко на схід серйозно стурбувало путивльську адміністрацію. Місцевий воєвода Василь Львов у кінці червня 1644 р. надіслав на Вир (Печерська волость) і Сумку (Биринська волость) 30 служилих людей під керівництвом Кіндрата Вишневецького. У верхів'ях Сумки вони виявили стан «литовських» людей. П'ятьох з них арештували. Арештованими виявилися жителі сіл Роменської волості: Павло Гречка і Федір Холод з Бобрика, Івашко Грищенко і Федір Андрійв з Макіївки, Григорій Антонов з Рогинців. Чотирьом їм компаньонам вдалося втекти, а інших вони, за версією путивльських служилих людей, відправили з краденим до Бобрика⁶⁰.

Покази арештованих засвідчили, що свою діяльність вони розпочали весною 1643 р., коли поставили стан на річці Сумці. За їх версією, вони діяли за наказом

К.Сіножацького і мали полювати звірів та рарогів (балабанів). Їх корпорація включала окремих жителів Коровинець, Волковець, Бобрика, Макіївки, Рогинців. Арештовані стверджували, що подібні артілі К.Сіножацький надсилав у путивльські волості також з Недригайлова і Біловоду. Натомість очні ставки з потерпілими путивльськими селянами і бортниками підтвердили участь заарештованих у грабежах. Попри невизнання П.Гречкою і Ф.Холодом своєї вини, їх посадили до в'язниці на час до отримання відповідного царського указу⁶¹.

Факт ув'язнення викликав великий розголос у Ромнах. Новий роменський урядник Ян Закревський, призначений Я.Вишневецьким, щоб заспокоїти роменців, 24 червня 1644 р. звернувся з листом до путивльського воєводи Василя Львова, де пропонував відпустити ув'язнених, посланих його попередником К.Сіножацьким «згідно з давнім звичаєм в Сівер для звіра й пера, ловлення риб». Всього ув'язнених виявилось дев'ять осіб, у яких конфіскували 8 коней, 6 возів, 10 пишчалів, сокири тощо. Я.Закревський, обіцяючи покарати винних у Ромнах, у випадку їх невідпущення погрожував арештом путивльських купців. Апелюючи таким чином до давніх роменських звичаїв, новий урядник категорично відмовився розглядати претензії путивльців, що стосувалися часу урядування його попередників⁶². Опосередковано це свідчило про сприйняття князем Я.Вишневецьким та новим роменським урядником традиційного механізму погашення путивльських претензій до роменців.

Продовжувала залишатися не вирішеною і проблема Деханського та Іванівського городищ. У серпні 1644 р. московська розвідка отримала дані про приїзд на ці городища більше 30 осіб на чолі зі службниками Я.Вишневецького Себестіаном Маховським, Яном Свяцьким та якимсь німецьким капітаном. Путивльський воєвода Василь Львов негайно відправив на Деханське городище 200 служилих людей під керівництвом Микити Булгакова. Як тільки вони розташувалися на городищі, 1 вересня прибули на городище 500 людей з Недригайлова на чолі з місцевим урядником Степаном Бичковським. Останній пояснив М.Булгакову, що службники Я.Вишневецького приїздили на Деханське городище для з'ясування можливості заснування тут селітряної варниці, але воно для цього промислу виявилось непридатним. Після цього обидві сторони полишили городище, виконуючи попередню домовленість щодо незайняття Деханського та Іванівського городищ до завершення межування⁶³.

Варшавська угода вересня 1644 р., яка обумовлювала передачу московській стороні Недригайлова і ряду городищ, перекреслила сподівання Я.Вишневецького на дальше просування до верхів'їв Сули. Вважаючи таку домовленість несправедливою, князь віддав розпорядження заселити спірні городища. 8 листопада 1644 р. він особисто на чолі своїх людей прибув на Деханське й Іванівське городища й наказав поставити там осадні стовпи. У відповідь з Піщаного прибув голова Микита Дуров зі своїми підрозділами. Вони вислали людей Вишневецького з городищ і підіслали осадні стовпи. Закріпитися М.Дурову на городищах не вдалося, бо прибулі підрозділи Я.Вишневецького (понад 100 осіб) витиснули його людей. За ними прийшло близько 500 поселенців. Розуміючи, що встановлення контролю Я.Вишневецького над городищами є небезпечним прецедентом, В.Львов відправив туди з Путивля 400 ратних людей під керівництвом Федора Оладьїна. Їм вдалося в черговий раз очистити городища. Дізнавшись про цю акцію, князь Я.Вишневецький написав В.Львову листа, де висловив обурення знищенням заснованих слобід на Деханському та Іванівському городищах та зазначив, що йому належить не лише Терен і Сула, але й Путивль і Білгород⁶⁴.

Зважаючи на факт московського контролю за городищами з Піщаного острога, в оточенні Я.Вишневецького, правдоподібно, було ухвалене рішення про просування у бік Піщаного. Місце для зведення нового замочку було обране біля впадіння у Сулу річки Ольшанки, що знаходилося за п'ять верст від Піщаного острога. У середині квітня 1646 р. з Піщаного надійшло повідомлення у Путивль, що до гирла Ольшанки прийшло 300 осіб на чолі з князевим слугою Яном Семашком для будівництва замочку. Згодом до них мали прибути нові колоністи з Ромен і Лохвиці. Наказано їм було ставити укріплення не в полі, а в лісі. Надісланий з

Путивля 50-особовий загін Івана Юденкова поставив Я.Семашку вимогу припинити будівельні роботи й очистити зайняте колоністами місце. Останній категорично відмовився, сказавши, що Сула вся має належати Я.Вишневецькому, тому й Піщаний знаходиться на його землях незаконно. За спостереженнями І.Ющенкова, замочок зводився між Ольшанкою і Сулою, справа від течії першої. Колоністи викопали рів завдовжки 100 сажнів між річками. Через Ольшанку був зроблений міст, що відкривав шлях сполучення з Недригайловим. На місці поселення був поставлений будинок, викопаний погріб, вбитий осадний стовп з 29-пільговими цвяхами. І.Юденков бачив на місці осадні заготовлені ліс. Вислати колоністів він не зміг, бо їх було багато - принаймні 500 осіб⁶⁵.

Тоді ж знову проявив свою діяльність у Посуллі К.Сіножацький. Перейшовши на службу до Я.Вишневецького, весною 1646 р. він вже виконував функції недригайлівського урядника. Завдяки його організаційним заходам на сході Роменської волості з'явилися такі населені пункти, як Хоружівка і Костянтинів⁶⁶. Крім цього, урядник повернувся до знайомої тактики господарської експлуатації спірних земель. У кінці травня 1646 р. люди з Піщаного виявили неподалік острожка, за 2-3 версти, понад Сулою чотири пасіки і міст через Терен, за допомогою якого роменці возили попіл з царського боку річки на королівський. На вимогу путивльського воеводи Юрія Долгорукого прибрати пасіки і припинити будне ремесло на лівому березі Терну К.Сіножацький відмовився, посилаючись на факт невстановлення кордону й відсутності граничних кіпців⁶⁷.

Подібні дії урядників князя Я.Вишневецького загрожували зірвати домовленості, досягнуті у Варшаві у вересні 1644 р., тому Владислав IV намагався схилити князя до прийняття умов «варшавської» угоди. Переконати Я.Вишневецького можна було лише земельними наданнями, які б компенсували його реальні й потенційні втрати у Посуллі. 4 квітня 1646 р. король надав князеві Гадяч і Бобрік з округами; реальні ж заходи щодо входження у володіння князь почав здійснювати у червні 1646 р. При цьому Я.Вишневецький зустрів спротив О.Конецпольського, що мав право отримати ті ж маєтності за поступкою від батька - С.Конецпольського⁶⁸. Конфлікт відвернув увагу князя від верхнього Посулля. Спадщина С.Конецпольського була привабливішою з економічної точки зору, а крім того, ліквідувала конфлікт із королем. Тому Я.Вишневецький погодився поступитися землями, що згідно з угодою мали відійти до Московської держави.

«Варшавська угода» передбачала, що населення «віддаточних городів» та їх майно мали бути переміщені до Польсько-Литовської держави. Для недригайлівських підданих Я.Вишневецького визначений термін мав настати у кінці грудня 1647 р. Однак пізній прихід зими, відсутність нормальних шляхів сполучень у зв'язку з цим призвели до того, що уповноважений князем К.Сіножацький, на той час вже косятинівський урядник, просив путивльського воеводу Ю.Долгорукого продовжити термін переселення і перевезення до весни. Останній після консультацій з Москвою продовжив термін до «встановлення зимового шляху»⁶⁹. Частина підданих Я.Вишневецького виявила бажання залишитися на старих місцях, незважаючи на їх перехід до складу Московської держави. Князеві шляхом переговорів та затримання путивльських купців у своїх містах вдалося досягти домовленості про насильне перевезення цих підданих до своїх володінь. Виконання цієї депортації доручалося все тому ж К.Сіножацькому та роменському старості Янові Беседовському⁷⁰. Принагідно слід відзначити, що обмеження внаслідок делімітації кордону можливості господарської експлуатації території верхніх течій Сули, Псла й Ворскли призвело до доволі потужної хвилі еміграції населення з Роменщини та інших задніпровських волостей у межі Московської держави, де це населення знаходило сприятливіші умови для свого життя й діяльності⁷¹.

Після передачі московській стороні Ольшани й Недригайлова східна межа Роменської волості пройшла по правій притоці Сули - Малій Хусі. Велика Хусь залишалася у межах Речі Посполитої. У 1647 р. на берегах Великої Хусі була заснована слобода⁷². Правдоподібно, що це була Беседівка, заснована, на думку

О.Лазаревського, Я.Беседовським⁷³.

Концентрація у руках Я.Вишневецького практично всього Посулля позитивно відбилася на розвитку Ромен. Відомий черноострівський інвентар задніпровських маєтностей Я.Вишневецького фіксує у Ромнах 6 тисяч господарств⁷⁴. За слушним зауваженням В.Томкевича, цифра, напевно, заокруглена, що свідчить про відсутність на час укладення інвентаря (середина 1640-х рр.) точних даних щодо населення міста⁷⁵. Відсутність у інвентарі інших населених пунктів волості (за виключенням Липової - 381 господарство) дозволила припустити О.Лазаревському, що згадана цифра включає всі господарства волості. Таке припущення слід визнати слушним після врахування пізніших даних московської сторони щодо тих населених пунктів волості, які були їй передані у 1647 р. Так, у Недригайлові (разом з передмістям) було 451, у Кормишівці - 73, Цибуліні - 41, Ольшанці - 91 будинок⁷⁶. Разом 656 будинків у невеликій східній окраїні волості, що незадовго перед тим почала «осідати».

Ромни у середині 1640-х рр. залишалися укріпленим містом, про що свідчить карта Г.Л. де Боплана⁷⁷. У Ромнах перед Хмельниччиною існувало принаймні дві православних церкви - Соборна та Микільська. Я.Вишневецький планував закласти у місті єзуїтську колегію. Щоправда, прибулим до Ромен єзуїтам не вдалося реалізувати планів патрона з огляду на початок повстання Б.Хмельницького. Втім, князь не відмовився від своєї ідеї й у своєму тестаменті відказав на будівництво колегії 60 тисяч злотих⁷⁸. Д.Бантиш-Каменський повідомляє у своїй праці про заснування Я.Вишневецьким костелу в Ромнах⁷⁹. Слід гадати, що це відповідає дійсності, однак документальних підтверджень подібної акції віднайти не вдалося.

У Ромнах існувала і цехова організація ремесла. В історіографії є згадка про потвердний привілей Владислава IV від 13 березня 1637 р. роменським цехам, проте навіть сам автор згадки І.Курилов цього привілею не бачив. Незважаючи на це, запропонований ним перелік наявних на середину XVII ст. у Ромнах цехів - кравецький, різницький, ковальський, шевський, калачницький і ткацький⁸⁰ - на нашу думку, цілком співвідноситься з роллю Ромен як одного з найбільших торгових і ремісничих центрів регіону. Частково цей висновок підтверджується цитованим А.Шафонським листом князя Я.Вишневецького від 20 жовтня 1645 р., яким він заборонив ковалям і ткачам у Ромнах без дозволу свого цехмістра у Ромнах здійснювати роботи⁸¹.

Роменські купці вели активну торгівлю. Матеріали курських митних книг свідчать про продаж роменськими купцями на курському ринку робочих коней та значних партій дьогтю⁸². Великі обсяги видобування у волості селітри, випалювання поташу, виготовлення клепок, ванчосу зумовлювали тісний зв'язок Ромен з основними ринками Речі Посполитої, насамперед з Любліним і Гданськом. Місцеві купці не зуміли трансформуватися в окрему замкнену корпорацію. Про це свідчить участь у роменській торгівлі представників різних станів, зокрема реєстрових і нереєстрових козаків⁸³.

У 1644 р. у зв'язку з відповідним сеймовим рішенням про заснування митних комор та прикомірків на східних рубежах Речі Посполитої у Ромнах був відкритий митний пункт. Офіційно здійснив це 7 квітня скарбовий писар Станіслав Ушинський⁸⁴.

Таким чином, релокацію Ромен слід датувати початком XVII ст. Основна маса поселенців прибула сюди з подніпровських міст: Переяслава, Черкас, Канева. Вигідне географічне становище сприяло досить швидкому зростанню населення міста та його перетворенню в один з найзначніших колонізаційних центрів Чернігово-Сіверщини. Роменська колонізація скеровувалася на незаселені території Путивльського повіту Московської держави, що призводило до численних конфліктів між сторонами. Ця колонізація активно перепліталася з колонізаційними акціями, які велися з Лубнів, Лохвиці та інших міст Вишневецьчини. Це зближувало господарські інтереси Ромен з містами київського Задніпров'я. Даний чинник, а також амбіційні плани князя Я.Вишневецького щодо концентрації у своїх руках всього Посулля створювало передумови до виділення Роменської волості з Чернігівського воєводства. Як тільки дозволила ситуація, Я.Вишневецький насильно

приєднав Ромни і волость до своїх володінь, що згодом зумовило входження міста й округи до Київського воєводства. У складі Вишневищини Ромни були одним з найбільших міст, а волость демонструвала динамічний господарський розвиток.

Джерела та література:

1. Курилов И.А. Роменская старина. Исторические, статистические, бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до наших дней в четырёх частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей. - Ромны, 1898.
2. Ромни. Историко-краеведческий нарис. - Харків, 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. - Київ, 1972.
3. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие (1590 - 1648 гг.) - К., 1896.
4. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. - К., 1900. - Кн. XIV. - Вип. 2. - Отд. 3. - С. 84 - 192; Николайчик Ф. Начало и рост полтавских владений Вишневецких по данным Литовской метрики // Труды XI Археологического съезда. - М., 1902. - С. 84-104.
5. Российский государственный архив древних актов (далі - РГАДА). - Ф. 79: Сношения России с Польшей. - 1636. - № 6. - Л. 192 - 193.
6. Там же. - Л. 217 - 220.
7. Boniecki A. Herbarz Polski. Cz. 1: Wiadomosci historyczno-genealogiczne o rodach polskich. - Warszawa, 1907. - Т. XI. - S. 148.
8. РГАДА. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 208 - 209.
9. Там же. - Л. 9 - 11.
10. Там же. - Л. 22 - 27, 32 - 33.
11. Там же. - Л. 49 - 51, 57 - 58.
12. Там же. - Л. 34 - 37, 38 - 41.
13. Там же. - Л. 105 - 111, 179 - 184.
14. Там же. - Ф. 210. - Севский стол. - Стб. 78. - Л. 52 - 53.
15. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 85 - 87; ф. 210. - Белгородський стол. - Стб. 20. - Л. 25 - 26. В іншій відписці воевод відзначається, що у Ромнах поселилося півтори тисячі чоловік (Там же. - Севский стол. - Стб. 78. - Л. 53).
16. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 163 - 168; ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 120 - 125.
17. Там же. - Л. 166, 187 - 194, 197.
18. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 169; ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 192, 193, 200, 202, 203, 205.
19. Там же. - Л. 126 - 130; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. - К., 1932. - С. 52 - 53.
20. РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 31. - Л. 9 - 10.
21. Там же. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 182, 187.
22. Там же. - Л. 228 - 238. Про ключову роль козаків у заселенні Ромен свідчать факти їх пожертв місцевим церквам. У 1635 р. Марія Омелянівна та її чоловік козак Війська Запорозького Дем'ян Щербина пожертвували роменській Соборній церкві Євангеліє львівського друку (Курилов И.А. Роменская старина. - С. 240).
23. РГАДА. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 154 - 173.
24. Там же. - Ф. 79. - 1625. - № 4. - Л. 239 - 244.
25. Там же. - Л. 259 - 262.
26. Там же. - Л. 288 - 290.
27. Там же. - Л. 302 - 304.
28. Там же. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 20. - Л. 358 - 359.
29. Так, у лютому 1632 р. роменці погромили на р. Вир путивльських бортників, що займалися риболовлю (Там же. - Московский стол. - Стб. 83. - Л. 67).
30. Там же. Новгородский стол. - Стб. 27. - Л. 173-177, 191; Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией Наук / Под ред. Н.И.Попова. - СПб., 1890. - Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол. 1571 - 1634. С. 444, 461-462, 515, 519.
31. Там же. - С. 449-450.
32. Акты Московского государства... Т. 1. С. 597-598.
33. Archiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie. - Metryka koronna. - Sygn. 180. - К. 290v. - 291.
34. Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Ksiega wpisow podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628 - 1635. - Krakow, 1999. - Т. 1. - S. 67.
35. Ibid. - S. 67; РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 31. - Л. 7.
36. Твердження, що Недригайлів вже у 1632 р. перетворився у значний населений пункт, не відповідає дійсності (Історія городів і сіл Української ССР. Сумська область. - К., 1980. - С. 406).
37. РГАДА. - Ф. 79. - 1634. - № 18. - Л. 69 - 74.
38. Там же. Л. 97 - 98, 109 - 110.
39. Там же. № 31. - л. 11 - 12.
40. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. - Від. рук. - Ф. 5. - Спр. 4064. - Арк. 27зв.

41. Див. огляд літератури про цей поділ: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття. - Львів, 2003. - С. 138 - 139.
42. РГАДА. - Ф. 79. - 1639. - № 1. - Л. 45 - 51, 131 - 134, 138 - 141.
43. Там же. - Л. 160.
44. Там же. Л. 160 - 170.
45. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. - К., 1910. - Вып. II. Специальная карта... - Л. IV.
46. РГАДА. - Ф. 79. - 1641. - № 1. - Л. 88 - 90.
47. Там же. - Л. 157 - 160.
48. Там же. - Л. 205 - 206, 324 - 325, 343 - 345.
49. Там же. - Л. 209 - 211, 299 - 303.
50. Там же. - Л. 315 - 318.
51. За іншими даними, у Карабутові вже у 1638 р. нараховувалося 600 дворів (История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - С. 283). Правдоподібно, ці дані взяті з відомого інвентаря господарств князя Я.Вишневецького, який проте датується серединою 1640-х рр. (Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651). - Warszawa, 1933. - S. 91).
52. Кордт В. Материалы по истории... - Вып. II. - Специальная карта... - Л. IV.
53. РГАДА. - Ф. 210. - Севский стол. - Стб. 124. - Л. 111 - 115.
54. Там же. - Л. 276 - 281; стб. 127. - Л. 108 - 115, 117 - 121, 132 - 138, 164 - 165, 168, 172 - 173, 186 - 188.
55. Там же. - Стб. 124. - Л. 314 - 318.
56. Там же. - Ф. 79. - 1642. - № 1. - Л. 79 - 82, 72.
57. Там же. - Л. 302 - 304.
58. Там же. - Ф. 389: Литовская метрика. - Оп. 1. - Д. 214. - Л. 218 - 219об.; Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения... - С. 165 - 167.
59. Radziwill A.S. Pamietnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. - Т. 2. - S. 444; Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 40 - 41.
60. РГАДА. - Ф. 79. - 1644. - № 1. - Л. 181 - 185; Макіївка та Рогинці були засновані на різних берегах Ромна неподалік Бубника.
61. Там же. - Л. 189 - 196.
62. Там же. - Л. 198 - 198об.
63. Там же. - 1643. - № 1. - Л. 514 - 518.
64. Там же. - 1645. - № 1. - Л. 445 - 451.
65. Там же. - 1646. - № 1. - Л. 124 - 128; ф. 210. - Севский стол. - Стб. 279. - Л. 111 - 112.
66. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 41.
67. РГАДА. - ф. 79. - 1646. - № 1. - Л. 272 - 277.
68. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 84 - 85.
69. РГАДА. - Ф. 79. - 1648. - Стб. 1. - Л. 56 - 60.
70. Там же. - Л. 205.
71. Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. - СПб., 1861. - Т. 3: 1638 - 1657. - С. 113; Юркевич В. Еміграція на Схід... - С. 13 - 14.
72. Акты Юго-Западной России... - Т. 3. - С. 103 - 104.
73. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... - С. 41.
74. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. VIII. - Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638 - 1648). - С. 47.
75. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 91.
76. Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщил В.И.Холмогоров // Чтения Общества истории и древностей российских. - М., 1885. - Кн. 2. Материалы исторические. - С. 2-3.
77. Кордт В. Материалы по истории... - Вып. II. Специальная карта... - Л. IV.
78. Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki... - S. 104 - 105.
79. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 521.
80. Курилов И.А. Роменская старина. - С. 19 - 20.
81. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Чернигов, 1851. - С. 570.
82. Раздорский А. Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). - СПб., 2001. - С. 228, 248, 336, 367.
83. РГАДА. - Ф. 210. - Белгородский стол. - Стб. 64. - Л. 606, 607.
84. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 9: Львівський гродський суд. - Оп. 1. - Спр. 395. - Арк. 602.

РОЗВІДКИ

Петро Пиріг

●

ОСНОВНІ ВІХИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ XVII століття

У пропонованій статті розглядається стан історіографії історії Чернігівщини XVII століття. Приділяється увага аналізу висвітлення дослідниками окремих її питань у контексті загальної історії України.

Спеціальні праці, в яких було б відтворено весь спектр подій і процесів, що мали місце в регіоні в зазначений період, та історіографію проблеми, відсутні.

Автор ставить за мету до певної міри заповнити цю прогалину.

На сучасному етапі розвитку історичної науки назріла термінова необхідність глибокого вивчення проблем регіоналістики. Зокрема це стосується історії Чернігівщини XVII ст.¹

Чернігівщина відіграла важливу роль і зайняла особливе місце в соціально-економічній і політичній історії України XVII ст. Події, що відбувались тут у цей час, стали складовою частиною загальноукраїнського історичного процесу, характерною рисою якого були органічний зв'язок і єднання в діях українського, російського й білоруського народів, які вступили в тривалу смугу протиборства агресивним силам магнатсько-шляхетської Речі Посполитої.

Чернігівщина - специфічний регіон України. Ряд процесів, котрі відбувались тут у XVII ст., характеризується певними особливостями. Наприклад, край мав надто важливе стратегічне значення для Речі Посполитої, яка прагнула після поневолення Чернігівщини перетворити її у військовий плацдарм для завоювання Росії. Намагання польського уряду якомога міцніше закріпити з цією метою регіон за собою спонукало його до застосування щодо місцевого населення не лише політики батога, але й прянника.

На відміну від інших земель України край розташований у безпосередньому сусідстві з Росією, що сприяло посиленню різнобічних зв'язків з нею. Саме через Чернігівщину проходили головні артерії цих зв'язків, що накладало відбиток на систему відносин українського й російського народів загалом.

Ці фактори значною мірою сприяли формуванню певного зовнішньополітичного курсу України, Росії, а також Речі Посполитої і коректуванню його залежно від обставин.

Глибоке вивчення проблем історії Чернігівщини XVII ст. дає можливість точніше визначити соціально-економічний та політичний абрис України в цей час.

Основи дослідження історії Чернігівщини XVII ст. були закладені ще в дореволюційній історіографії. Велику роль у цій справі відіграла так звана «обласна» школа, пов'язана з іменем відомого вченого В.Б. Антоновича. Головні пріоритети її діяльності направлялись на вивчення проблем регіональної історії.

Видатним представником «обласної» школи був О.М. Лазаревський - великий знавець історії України XVII-XVIII століть. Багато його досліджень мають прямий

зв'язок з історією Чернігівщини. У деяких із них вчений прийшов до надзвичайно оригінальних висновків. Насамперед слід назвати працю «Малороссийские посполитые крестьяне (1648 -1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам» (Чернігів, 1866), яка отримала високу оцінку сучасників. Її автор з допомогою багатого вперше введеного до наукового обігу архівного матеріалу переконливо довів, що на Лівобережжі (в тому числі Чернігівщині) підгрунття для закріпачення селян протягом тривалого часу готувала козацька старшина, яка з року в рік погіршувала їхнє становище шляхом постійного примусу й грабежів з метою забезпечення свого благополуччя. Указ Катерини II від 1783 р. став лише юридичним оформленням цього процесу.

Відповідне відношення до історії Чернігівщини XVII ст. мають такі праці О.М.Лазаревського, як: «Описание старой Малороссии. - Киев: Типография К.Н. Милевского, 1888.- Т.І. Полк Стародубский» і «Описание старой Малороссии. - Киев, 1893. - Т.П. Полк Нежинский». У них автор зупиняється головним чином на питаннях, присвячених адміністративно-територіальному устрою регіону. Він знайомить читача з описом місцевостей, які займали вказані полки, полковим начальством різних рангів, дає детальний опис сотень, з яких склалися полки.

Слід зазначити, що вказані праці вченого носять переважно описовий історико-статистичний та історико-географічний характер; у них часто не подані певні узагальнення та висновки, проте в багатьох випадках до змісту включені в повному обсязі великі історичні документи, багато з яких на сьогодні вже безповоротно втрачені, і тому ці праці є досить важливими першоджерелами для дослідників. Вони містять деяку надто цінну інформацію про землеволодіння, ремесла, промисли, торгівлю Чернігівщини в XVII ст. Це ж відноситься і до таких праць О.М. Лазаревського, як: «Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1866. - Вып.І. Полк Черниговский», «Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1867. - Вып.ІІІ. Полк Нежинский». До застосування вченим подібних методів спонукав стан джерел з історії Лівобережної України в той час і відсутність спеціального закладу, який би займався археографічною, публікаторською діяльністю.²

Цікавою є невелика стаття О.М.Лазаревського «Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский. К портрету» (Див. у кн.: Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - Киев, 1895. - Т. П. - С. 47 - 53). В ній йдеться передусім про В.К.Борковського як великого землевласника Чернігівщини і, відповідно, одного «из первых богачей в Малороссии». В одному із своїх перших досліджень вчений робить спробу дати службовий портрет В.Н. Золотаренка (Див.: Лазаревский А.М. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские Губернские Ведомости. - 1853. - № 31).

Позитивним моментом вітчизняної дореволюційної історіографії вважається те, що в ній часто мали місце випадки, коли рецензії вчених на праці своїх колег були настільки розлогими, великими за обсягом, що являли собою цілі книги із власними поглядами рецензента на ту чи іншу проблему, що висвітлювалась у рецензованій праці. Прикладом цього може слугувати дослідження В.О.Мякотіна «К истории Нежинского полка в XVII-XVIII вв. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского «Описание старой Малороссии, т.ІІ, Полк Нежинский. - СПб., 1896» (127 с.) На наш погляд, особливо цікавими тут є дослідження В.О.Мякотіна про землеволодіння в полку, його спроби «дать общую картину положения именей и взаимного отношения различных групп держаний в один избранный хронологический момент» (С. 84-85), а також зобразити картину становища селян монастирських сіл кращою щодо «общих повинностей, лежавших на крестьянском населении страны» (С.89).

М.О. Максимович приділив увагу питанням адміністративно-територіального і військового устрою України під час Визвольної війни, першим указав на те, що достовірним є той список козацьких полків, у якому вони перераховані, як це було і в «Реєстрі Війська Запорозького», в кількості 16, і запропонував користуватися

саме ним у наукових дослідженнях. Не зникла з поля зору вченого і Чернігівщина. Однак його цікавили кількісні, статистичні показники, і не більше: (Див.: Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо третье // Собрание сочинений.- Киев: Типография М.П. Фрица, 1876. - Т.І. - Отдел исторический. - С. 406-407. Він же. Обозрение городских полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Там же. - С. 654-746). Дуже близькою до праць М.О.Максимовича за змістом і методами дослідження є робота С. Білокурова «Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках. 1654-1656 гг. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. - М., 1905. - Кн. 2. - Смесь. - С. 28-31».

І.Флеров, а пізніше І.Міклашевський, А.Верзилов, О.Єфименко, В.Барвінський звернули увагу на деякі особливості експлуатації населення Чернігівщини напередодні Визвольної війни, що є важливим у плані дослідження її соціально-економічних передумов у регіоні. (Див.: Флеров І. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. - СПб: Издание книгопродавца Н.Г.Овсянникова, 1857. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М.: Типография Д.И. Иноземцева, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. - Выпуск пятый. - Отдел второй. Ефименко А.А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. - СПб.: Издание Общества имени Т.Г.Шевченко, 1905. - Т.І. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С- вья, 1909).

Перу М.І. Костомарова належить перша у вітчизняній історіографії монографія з історії Визвольної війни (Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX - XI). У ній автор торкається безпосередньо бойових подій. Робиться спроба показати важливість Північного фронту в даній епопеї. Однак при цьому лише подекуди наводяться епізодичні приклади участі в боротьбі населення Чернігівщини. В контексті загальних подій не може не звернути на себе увагу і надто цікавий факт, що свідчить про те, що ще з самого початку війни Богдан Хмельницький через посередництво мешканців Чернігівщини ставить питання про необхідність допомоги українському народу у визвольній боротьбі з боку Росії. На жаль, тільки цим все дослідження у цьому плані й обмежується.

Певні питання історії Чернігівщини XVII ст. зачіпались у багатотомній праці Філарета «Историко-статистическое описание Черниговской Епархии».

Поза фактами історії Чернігівщини зазначеного періоду не міг пройти у своїй багатій науковій творчості видатний російський історик С.М.Соловйов. Так, у багатотомній «Истории России с древнейших времен (Кн.2.- Т. X)» можна почерпнути відомості про дії козаків на чолі з І.Н. Золотаренком у Білорусі. Щодо подій першої половини XVII ст. знаходимо деякі згадки про насильницьке насадження унії в містах Чернігівщини, про розправу Потоцького з учасниками селянсько-козацького повстання 1637-1638 рр. у Ніжині. Про події Визвольної війни в регіоні зазначається лише, що після взяття Новгорода-Сіверського козаки вирушили до Чернігова.

Цікавішою щодо подій XVII ст. на Чернігівщині є невелика праця С.М. Соловйова «Лазарь Баранович» (М., 1862), у якій виражається позиція духовенства регіону щодо відносин з Росією, зокрема, в питанні про введення царських воевод в Україну.

Певною мірою деякі питання історії Чернігівщини XVII ст. зачіпались у ювілейних виданнях («Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. - Чернигов, 1908.» «Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие

деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г.Чернигова. - Чернигов, 1901. - С. 1-111»).

У праці «Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства» (1916) М.П. Василенко, торкаючись цих процесів на Чернігівщині, без достатніх обґрунтувань стверджує, що тут в першій половині XVII ст. не була розвинута монастирська колонізація.

Не знайшло відтворення в літературі також важливе питання про місце Чернігівщини в системі зв'язків України з Росією в середині XVII ст. У працях М.Ф. Володимирського-Буданова³, П.О. Куліша⁴ та інших істориків щодо цього можна зустріти лише глухі згадки, зокрема, дані про кількість населення регіону, яке приймало присягу на вірність російському цареві.

Говорячи про дореволюційну історіографію загалом, слід зазначити, що вона накопичила певний фактичний матеріал для вивчення історії Чернігівщини XVII ст. Однак питання про її комплексне дослідження навіть не ставилось.

У післяреволюційну добу вітчизняної історіографії плідними у вивченні проблем регіональної історії України були 1920-і - початок 1930-х років - час становлення радянської історичної науки, яка ґрунтувалась на марксистсько-ленінському методі пізнання історичних явищ і процесів. Саме тоді виникла й функціонувала розгалужена сітка різноманітних інституцій, які ставили за головну мету дослідження історії окремих регіонів. Зокрема, в рамках академічної кафедри історії українського народу (м. Київ) були створені комісії Старого Києва, Старого Чернігова, Запорозжя й Степової України. Паралельно з ними працювала Комісія красзнавства. Подібні осередки діяли й на місцях (на Чернігівщині, наприклад, Чернігівське Наукове при Всеукраїнській Академії Наук Товариство).⁵ З часом академічні осередки разом із місцевими науковими силами викликали, як зазначав М.С. Грушевський, «сильний науковий рух», направлений на вивчення історії Чернігівщини.⁶ У цей час з'являються і деякі праці, присвячені певним проблемам історії регіону XVII ст. (Василенко М.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. - К.: Державне видавництво України, 1928. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Там само. - С.301-314. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Там само. - С. 315-318. Ткаченко М. Остер в XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1925. - Кн. 6. - Окрема відбитка й ін.).

Особливу увагу привертає книга В.Л. Модзалевського «Гути на Чернігівщині» (К., 1926). Отримавши високу оцінку сучасників,⁷ ця монографія і до сьогодні не втратила свого наукового значення, залишаючись єдиним солідним дослідженням з історії гутницького промислу на Чернігівщині. Хоч хронологічні рамки праці виходять далеко за межі XVII ст., однак В.Л. Модзалевський переконливо показав, що саме в цьому регіоні (передусім на території Ніжинського й Чернігівського полків) з'явились у другій половині XVII ст. перші на Лівобережжі гуті. У монографії подається й каталог гут Чернігівщини, прослідковується їх фінансовий стан, розміри виробництва, широкий зв'язок даного промислу з ринком. Достойнство дослідження полягає також у тому, що воно побудоване переважно на численних архівних матеріалах, які вперше вводяться автором до наукового обігу і, на жаль, згубились уже у вирі часу. Серед головних недоліків монографії О. Оглоблін справедливо зазначає відсутність у ній «історико-економічної перспективи», зв'язку гутництва з іншими галузями промисловості, іншими сторонами народного господарства.⁸

Певний інтерес становить видана дещо раніше (1918 р.) книга Д.І. Дорошенка «Коротенька історія Чернігівщини», яка на сьогодні є єдиною в своєму роді узагальнюючою працею з історії Чернігівщини.⁹ Однак багатогранні процеси й події XVII ст. не знайшли в ній належного відтворення. Та й мета така зовсім не ставилась; адже книга за своїм характером була науково-популярною, призначалася «для освіти народної».

Слід зазначити, що до дослідження історії Чернігівщини (у тому числі й XVII ст.) Д.І. Дорошенко звертався і в своїй подальшій науковій діяльності. Проте деякі її питання він зачіпав лише попутно, оскільки того вимагали підготовлені ним синтетичні праці з історії України.¹⁰

Велику увагу привертає багатотомна монографія М.Є.Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны» (1922-1928 рр.). Вона отримала високу оцінку сучасників. Зокрема після виходу її в світ журнал «Червоний шлях» повідомляв: «Труд проф. Слабченко - первая большая работа в украинской историко-экономической литературе. Обилие фактического материала, цитаты из актов и пр., метод исследования делают ее чрезвычайно ценной в научном отношении...»¹¹

Ця унікальна праця не втратила своєї наукової цінності і до сьогодні. Тут містяться цікаві факти, думки і спостереження вченого щодо соціально-економічної історії окремих регіонів Лівобережної України. Не обминув увагою М.Є. Слабченко і Чернігівщину, яка являла, на його думку, розвинутіший тип господарства у порівнянні з іншими регіонами Лівобережжя.¹² Однак спеціально її історію вчений не розглядає. Крім того, у праці є певні недоліки. Написана вона на основі опублікованих джерел, фактично без використання архівних матеріалів. Але як би там не було, подібні праці, як зазначав П.К. Федоренко, здатні спонукати читача до нового дослідження поставлених питань.¹³

П.К. Федоренко в 20-х роках одним із перших у радянській історіографії звернувся до вивчення історії монастирського господарства в Україні XVII ст. У працях, присвячених проблемі¹⁴, вчений попутно торкається і питань монастирського землеволодіння Чернігівщини в зазначений час. Слід зауважити, що в 20-і роки у вітчизняній історіографії намітились протилежні точки зору щодо питання розмірів монастирського землеволодіння на Лівобережжі. П.К. Федоренко справедливо порушив питання про доцільність подальшого вивчення проблем монастирського господарства, запропонувавши при цьому важливу умову, яку ігнорувало багато дослідників, - обов'язкове залучення архівного матеріалу.¹⁵

Певне відношення до історії Чернігівщини XVII ст. мають праці М.Н. Петровського «Досліди над літописом Самовидця: Нарис історії України XVII - початку XVIII століть» (1930), « 3 матеріалів до історії м. Ніжина» (1932). Але вони носять, скоріше за все, джерелознавчий характер.

Цінні відомості з проблем соціально-економічної і політичної історії Чернігівщини XVII ст. можна почерпнути також із досліджень М.С. Грушевського. (Див., напр.: Істрія України - Руси - К.; Відень, 1922. -Т.8.-Ч.Ш), М. Ткаченка («Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII - XVIII вв. - К., 1931.-Т.І. - В.І.» (Відбитка з книги XXVI «Записок історично-філологічного відділу»)).

Як показують архівні пошуки, у 20-і роки проблеми історії Чернігівщини цікавили В.С.Євфимовського (Див.: Євфимовський В.С. Історичний нарис про містечко Березне (або Березна) Березинського району Чернігівської округи (1926) // НБУ. ІР. - Ф.Х. - Спр. 11605). У цій невеликій за обсягом праці знаходимо лише незначні епізоди з історії краю XVII ст., зокрема, про цехову організацію ремесла, про участь населення містечка в боротьбі проти загарбників під час походу Яна Казимира на Лівобережну Україну.

Про організацію населенням Чернігівщини відсічі польського вторгнення на Лівобережжя в 1663-1664 рр., як і деякі інші проблеми історії Чернігівщини XVII ст., згадується в аналогічній праці Д.О.Кравцова (Див.: Кравцов Д. Минуте й сучасне Глухова. Історико-географічний нарис (1927) // НБУ.ІР. - Ф.Х. - Спр. 11684). Однак ці дослідження носять науково-популярний характер, охоплюють надто вузькі територіальні кордони, їх хронологічний діапазон XVII століттям не обмежується, і проблему комплексного вивчення питань історії Чернігівщини XVII ст. вони, звичайно ж, не вирішують.

У контексті історії Чернігівщини зазначеного періоду слід згадати монографію В.Д.Юркевича «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за

Б.Хмельницького» (Київ, 1932). «Праця... цінна і потрібна для дальших студій силою свіжою матеріалу і совісною аналітичною препаративною роботою», - таку оцінку давав дослідженню М.С. Грушевський.¹⁶ У ньому розглядаються питання еміграції українського населення, в тому числі і з Чернігівщини (зокрема, чернігівського полку Івана Миколайовича Дзинковського в 1652 р.). Головною причиною еміграції вчений вважав погіршення життя населення, окупованого Річчю Посполитою.

Відомим є дослідження В.О. Мякотіна «Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв.» (Прага: Ватага и пламя, 1924. - Т.І. - Вып. 1; 1926. - Т.І. - Вып. 2; 1926. - Т. 1. - Вып.3), видане в еміграції. У ньому автор зупиняється, зокрема, на дуже важливому питанні формування великого землеволодіння в регіоні після Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Певний науковий інтерес має стаття О.Оглобліна «До історії будницької промисловості за часів Хмельниччини» (Див.: Записки історично-філологічного відділу.- У Києві: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927.- Кн.Х (1927). -С.303-310), у якій мова йде головним чином про торгівлю поташем, що виготовлявся на Чернігівщині. Автор висловлює думку про промисловий характер господарства Північного Лівобережжя, тобто Чернігівщини.

Можна вважати, що цим вітчизняна історіографія історії Чернігівщини XVII ст. в 1920-х - на початку 1930-х років і вичерпується. Спеціальних праць з даної проблеми вона, як бачимо, зафіксувала небагато. Певної тематичної направленості досліджень не існувало. Про якусь систему досліджень також говорити не доводиться. По суті, було закладено початок вивчення історії Чернігівщини XVII ст. на принципах марксистсько-ленінського аналізу історичних процесів.

У подальший час теми регіонального характеру часто вважалися неперспективними, недисертабельними, що накладало до певної міри негативний відбиток на їх вивчення й розробку. У різних публікаціях з проблем вітчизняної історії XVII ст. можна було зустріти лише окремі сюжети з проблеми, що розглядається, у контексті загальних подій. Так, наприклад, у працях М. Марченка «Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 - 1664 рр.)» (К., 1941), І.П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954; Львів, 1990), В.І.Легкого «Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг.» (Л., 1959) є цінні відомості з питань боротьби населення Чернігівщини із магнатсько-шляхетськими загарбниками в середині XVII ст. Монографія Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959) містить цінну інформацію для визначення місця й ролі в цих зв'язках Чернігівщини.

Цікаве дослідження О.М.Мальцева - вченого, який, на жаль, не встиг до кінця реалізувати свій науковий талант, - «Россия и Белоруссия в середине XVII в.», видане його колегами й друзями після передчасної смерті автора (М., 1974). Тут детально розглядають питання про роль чернігівських козацьких полків під началом І.Н.Золотаренка. Достоїнство книги ще і в тому, що вона підготовлена на широкій джерельній основі, передусім архівних матеріалах, що вперше вводяться до наукового облігу.

Відомі праці К.О.Софроненко «Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века: Автореф. дисс. докт. ист. наук» (М., 1952), «Малороссийский приказ Русского государства во второй половине XVII - начале XVIII века» (Вестник Московского университета. - 1957. - № 2), «Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века» (М.: Изд-во Московского университета, 1960). У них містяться деякі відомості про постачання Малоросійським приказом ратних людей, які перебували на Чернігівщині, продовольством і грошовою платнею.

Військових подій на Чернігівщині у другій половині XVII ст. торкаються у своїх працях дослідники Савич¹⁷ та Галактіонов¹⁸.

У статті Рябцевича¹⁹ порушується нумізматичний аспект дослідження Чернігівщини в XVII ст.

Різноманітного характеру матеріали, що стосуються проблем соціально-

економічної і політичної історії Чернігівщини XVII ст., знаходимо в циклі публікацій М.П.Ковальського²⁰, Ю.А.Мицика²¹, Г.К.Швидько²². Ці праці, як правило, носять джерелознавчий характер і дають можливість розширення джерельної бази для дослідження зазначених проблем.

Останнім часом значно посилюється інтерес до вивчення історії Чернігівщини XVII ст. Дослідженням охоплюються як соціально-економічні, так і політичні її аспекти. Своєрідним поштовхом до цього послужило, зокрема, проведення історико-красназничих конференцій.

Привертають увагу, наприклад, тези доповідей другої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного красназнатства (Чернігів-Ніжин, 1988 - Вип. II).

У матеріалах І.М.Шекери «Боротьба населення Чернігово-Сіверщини за возз'єднання з Росією» робиться спроба прослідкувати етапи цієї боротьби, яка точилася протягом тривалого часу. Автор приходять до важливого висновку про те, що Чернігівщина напередодні об'єднання України з Росією в 1654 р. відіграла вирішальну роль в укріпленні всіякого роду російсько-українських зв'язків.

У тезах С.А.Леп'явка «Участь населення Чернігівщини у визвольній боротьбі українського народу в I половині XVII ст.» мова йде про роль регіону в селянсько-козацьких повстаннях першої половини XVII ст.

Штрихи до питання про участь населення Чернігівщини в боротьбі за відбиття нападу Яна Казимира на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. визначені в матеріалах В.С.Степанкова «Боротьба населення Чернігівщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1663 - початку 1664 р.».

У тезах «Присяжна книга Ніжинського полку 1654 р. як історичне джерело» Ю.А.Мицик робить спробу аналізу одного із важливих джерел з історії Чернігівщини XVII ст. - Присяжної книги Ніжинського полку 1654 р., визначаючи його значення для вивчення соціально-економічної історії краю. Аналогічний характер мають і матеріали М.П.Ковальського та В.А.Брехуненка «Джерела з історії Чернігівщини в книгах записів Литовської метрики кінця XVI - першої половини XVII ст.».

Однак тези - це надто малі за обсягом публікації і піднятих у них питань не вирішують. Скоріше за все, вони свідчать про важливість цих питань для науки і необхідність їх глибокого вивчення.

Останнім часом з'явилися і солідніші публікації з певних проблем історії Чернігівщини XVII ст. У цьому зв'язку слід назвати, наприклад, статтю В.Ткаченка «Оборона Глухова в 1664 році» (Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 7-15). Проте художній стиль викладу, повна відсутність наукового апарату знижують її науковий рівень. Це стосується й деяких інших праць.

У таких же капітальних дослідженнях, як «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст.» (К., 1986) В.Й.Борисенка, «Богдан Хмельницький» (К., 1995) В.А.Смоля, В.С.Степанкова та інших, як і раніше, з історії Чернігівщини наводяться лише окремі факти в контексті загальноукраїнських подій і процесів.

Окремі сюжети історії Чернігівщини XVII ст. зачіпає польська історіографія. Як правило, у ній висвітлюються деякі фрагменти історії військових подій у регіоні. В цьому плані слід назвати працю «*Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*». - Т. 2», видану Едуардом Рачинським, що являє собою переважно переклад «*Climacterow*» Веспазіана Коховського.

Книга дає цінні відомості про події на Чернігівщині під час лівобережного походу Яна Казимира в 1663-1664 роках (генеральний штурм Остра, розправа з жителями Малої Дівиці, сутичка Собеського з «ватагою» Скидана біля Сосниці й ін.).

Близькі за змістом також дослідження М.Краєвського «*Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668* - Warszawa, 1846. - Т. II», Т.Корзона «*Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629-1674)*. - Krakow, 1898. - Т. I.», Збігнева Вуйцика «*Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*». - Warszawa, 1959».

Автор останнього схильний до невиправданої ідеалізації походу Яна Казимира

на Лівобережну Україну. Помилкові позиції автора щодо оцінки російсько-українських зв'язків періоду, що розглядається.

Початковому етапу російсько-польської війни 1654-1657 рр. присвячена праця Л.Кубалі «Wojna moskiewska r. 1654-1655 // Szkice historyczne. - Krakow, 1910. - Ser. 3».

Окремі сюжети Визвольної війни середини XVII ст. розглядались у монографії Ф.Равіти-Гавронського «Bohdan Chmielnicki. - Lwow, 1906. -Т.І; 1909.-Т.ІІ».

У дослідженні сучасного історика Качмарчика «Bohdan Chmielnicki». - Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz, 1988», яке, напевно, претендує на всеохоплююче викладення подій, пов'язаних із військовою діяльністю гетьмана, щодо Чернігівщини знаходимо лише згадки про існування тут полків. Крім того, монографія підготовлена в основному на опублікованих джерелах, що значно знижує її наукову новизну.

Загалом історіографія дає певну наукову базу для створення праць узагальнюючого характеру і передусім цінну інформацію, яка дозволяє розширити коло джерел для дослідження історії Чернігівщини XVII ст.

Список основних праць автора з проблем історії Чернігівщини XVII ст.

Пиріг П.В. До питання про хід військових подій на Чернігівщині в початковий період Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно - политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. - К., 1989. - С. 76-77.

Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С. 279-280.

Пирог П.В. Сведения о месте Черниговщины в Освободительной войне 1648 - 1654 гг. (после заключения Белоцерковского договора 1651 г.) // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. м. Київ. - К., 1990. - С. 12-15.

Пиріг П.В. Національний склад полків Чернігівщини в роки Визвольної війни середини XVII ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11-12 травня 1990 р. - Львів, 1990. - С. 143-144.

Пиріг П.В., Марценюк С.П. До питання про хід військових подій на Північному фронті під час національно-визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму. Матеріали Республіканської науково-теоретичної конференції 8-10 січня 1991 р. - К.; Запоріжжя, 1991. - С. 69-70.

Пирог П.В. Сведения о феодальном землевладении на Черниговщине после захвата её Речью Посполитой // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р. м. Новгород-Сіверський. - К., 1991. - С.24-26.

Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 20-21.

Пирог П.В., Марценюк С.Ф. Летопись о граде Черниговском: Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов // Советские архивы. -1991.- № 3. - С. 91.

Пиріг П.В. До питання про Ніжинський полк у роки Визвольної війни українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). - К., 1991. - С. 65-71.

Пиріг П.В. Чернігівщина в торгово-економічних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - К.: Наукова думка, 1991. - Випуск 25. - С. 43-47.

Пиріг П.В. Релігійний гніт на Чернігівщині і боротьба проти нього напередодні визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - Кам'янець-

Подільський, 1991. - С. 339-340.

Пиріг П.В. Вітчизняні історики України: історіографічні нариси. - К., 1991.

Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Український історичний журнал. - 1991. - № 12. - С. 45-50.

Пиріг П.В. Чернігівщина напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Події Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. на Чернігівщині (на допомогу вчителям історії). - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. - К., 1992. - Вип. 2-3. - С. 32-44.

Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторыя і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годзю Полацка).-Полацк, 1992. -С. 49-50.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - С. 104-105.

Пиріг П.В. До питання про монастирське землеволодіння на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу // 1000 років Чернігівської єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22-24 вересня 1992 р.) - Чернігів, 1992. - С. 78-80.

Пиріг П.В. Деякі проблеми історії Чернігівщини в науковій спадщині М.І.Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Науково-практична конференція, присвячена 175 річниці з дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13-14 травня 1992 р.) - Рівне, 1992. - С. 16-118.

Пиріг П.В. З історії національно-визвольного руху на Чернігівщині в середині XVII ст. // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей. - К.; Миколаїв, 1992. - Частина II. - С. 73-74.

Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648 - 1654 рр. - К.: НМК ВО, 1993.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пиріг П.В., Цибульський В.І. Справи магістрату Ніжина за 1651-1657 рр. - важливе джерело з історії міста середини XVII століття // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 105-106.

Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна - Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). - К., 1993. - С. 112-114.

Пиріг П.В. «Реєстр Війська Запорізького» - важлива писемна пам'ятка XVII століття (Регіональний аспект дослідження) // Тези доповідей науково-практичної конференції «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI -XVIII ст.» - К.; Слов'янськ, 1993. - С. 52-54.

Пиріг П.В. До питання про Чернігівське воєводство // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1993. - Випуск II. - С 13-15.

Пиріг П.В. Берестечко і визвольна боротьба на Чернігівщині у 1651 році // Берестецька битва в історії України. Тези четвертої республіканської науково-практичної конференції. - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пирог П.В. Белорусско-украинские связи в середине XVII в. // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў «Гістарычная навука і гістарычная адукацыя у Республіцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы). - Мінск, 3-5 лютага 1993 г.:

Тезиси докладаў і паведамленняў. - Мінск: Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1993. - Частка I. - С. 79-81.

Піріг П.В. Переселенський рух на Чернігівщині в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. - К.: Наукова думка, 1994. - Вип. 26-27. - С. 140-146.

Піріг П.В., Сушко А.І. Україна і Білорусія: із історії зв'язків під час визвольної війни середини XVII століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. - Одеса, 1994. - Частина 2. Секції 3, 4, 5. - С. 159-162.

Піріг П.В. Військові події на Чернігівщині в 1663-1664 роках // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези п'ятої науково-теоретичної конференції 2 липня 1994 року. - Рівне, 1994. - С. 22-23.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. - 1994. - № 4. - С. 71-75.

Піріг П.В. Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII століття // Матеріали Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми, 1994. - Частина I. - Історія. - С. 50-54.

Піріг П.В. Пам'ятники Богдану Хмельницькому на Чернігівщині // Регіональна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму» (19-20 квітня 1994 р. м. Черкаси). Тези доповідей і повідомлень. - К.; Черкаси, 1994. - С. 94-96.

Піріг П.В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М.Є.Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса, 1995. - С. 69-75.

Піріг П.В. Із хроніки кримінальних подій Ніжина (За матеріалами справ магістрату 1651-1657 рр.) // Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» (Матеріали пленарного і секційних засідань). - К.: Рідний край, 1995. - Частина I. - С. 170-171.

Піріг П.В. Універсали українських гетьманів місту Ніжину - важливе джерело з історії торгових відносин Чернігівщини другої половини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С. 155-156.

Піріг П.В. Справи магістрату Ніжина за 1651-1657 роки - важливе джерело для вивчення соціального становища міста середини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С. 157-158.

Пірог П.В. Взаимопомощь украинского и белорусского народов во время Освободительной войны середины XVII в. // Региональная конференция «Гістарычныя лесы Верхняга Падняпроўя». - Магілеў, 1995. - Частка II (гісторыя). - С. 48-52.

Піріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. - К., 1996. - С. 252-257.

Піріг П.В. З історії ярмаркової торгівлі на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. - К.; Ніжин, 1997. - С. 31-34.

Піріг П.В., Слабченко М.Є. про торгівлю Чернігівщини в другій половині XVII ст. // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Берестецька битва в історії України». - Рівне - Пляшева, 1996. - С. 132-134.

Піріг П.В. Джерела з історії Чернігівщини XVII ст. (у фондах Інституту рукопису НБУВ) // Наукові праці НБУВ. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. - К., 1998. - Випуск 1. - С. 146-148.

Піріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. - К., 1998.

Піріг П. Торгівля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 160-163.

Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618 - 1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.

Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира (1663-1664 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 15-24.

Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 1999. - № 5. - С. 155-163.

Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 11-15.

Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 2000. - № 2. - С. 143-145.

Пиріг П.В., Горкава Л. Крону майбутнього формує коріння історії // Сіверянський літопис. - 2000. - № 5. - С. 155-156.

Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. - 2001. - Випуск 3. - С. 106-110.

Пирог П.В. Чениговщина в торгових зв'язках України, Росії і Белорусії во второй половине XVII века // Матеріали IV Сумської історико-краєзнавчої конференції, 14-15 грудня 2001 року. - Суми, 2001.

Пиріг П.В. Лісові промисли Чернігівщини в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2001. - Випуск другий. - С. 14-20.

Пиріг П.В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2001. - Випуск другий. - С. 21-28.

Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651-1657 рр. // Сіверянський літопис. - 2001. - № 4. - С. 26-35.

Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 2. - С. 32-42.

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2002. - Випуск третій. - С. 118-126.

Пиріг П.В., Марценюк С.П. Історія Чернігівщини в творах М.С. Грушевського. Методичні рекомендації для вчителів історії. - Чернігів, 2002.

Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). - Чернигов, 2002.

Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2002. - №4. - С. 24-28.

Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 49-50.

Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. - 2003. - № 2. - С. 162-168.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2003. - Випуск четвертий. - С. 86-94.

Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). - Чернигов, 2003.

Джерела та література:

1. Дашкевич Я. Полково - сотенний лад XVII - XVIII століть на Україні - штучна « біла пляма » // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С. 6.

Балабушевич Т.А. До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. - К., 1998.

Десять документів до історії Стародубщини і Стародубського полку XVII-XVIII ст. (Підготовка до друку і передмова Ю. Мищика) // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 103-109.

Мищик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київська Старовина.

- 1992. - № 3. - С. 6.

Репина Л.П. Локальные исследования и национальная история: проблема синтеза // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М.: Наука, 1989. - Выпуск I. - С. 148-158.

2. Див.: Бутич І. Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до бібліографії. - К., 1994. - С.15.

3. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1888. - Т. XXII. - С. 79-116.

4. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). - М.: Университетская типография, 1888. - Т. II; 1889. - Т. III.

5. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів. - Ф.Х. - Спр. 12112. Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 49-50.

6. Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв СМ. М.С. Грушевський і academia. Ідея, змагання, діяльність. - К.: Інститут Української археографії, 1993. - С. 185.

7. Оглоблін О. Вадим Модзалевський. Гути на Чернігівщині (Monumenta et fontes artis ukrainicae. Fontes, v. I). У Києві, 1926. У.А.Н. Стор. 191 // Записки історично-філологічного відділу. - У Києві: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. - С. 369-375.

8. Там само. - С. 374.

9. Див.: Коваленко О.Б., Дорошенко Д.І. як історик Чернігівщини // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 44-45.

10. Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992. - Т. II (Від половини XVII століття).

11. Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. - Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. - Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII - XVIII вв. - Государственное издательство Украины, 1925. - С. 331.

12. Там само. - С. 15.

13. Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства (Робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. - Державне видавництво України, 1929. - Т. II. - С. 5.

14. Див.: Там само.

Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII - XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К.; 1927. - Кн. II. - С. 103-170.

15. Федоренко П. Завдання... - С. 5-6.

16. Див.: Федущак І. Учень і соратник Михайла Грушевського // Київська Старовина. - 1994. - № 1. - С 90.

17. Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654-1667 годах // Ученые записки МГПИ имени Потемкина. - М, 1947. - Т.2. - Вып. 2. - С. 79-139.

18. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Издательство Саратовского ун-та, 1960.

19. Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. - Киев: Изд-во АН УССР, 1963. - Вып. I. - С. 173-174.

20. Ковальский Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI - первая половина XVII в.): Учеб. пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1985.

Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII века): Структура источниковой базы. - Днепропетровск, 1982.

Ковальский Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. - Днепропетровск: ДГУ, 1984.

Ковальский Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск: ДГУ, 1986 и др.

21. Мыщук Ю.А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы германской истории. Историкографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. - Выпуск 8. - С. 135-153.

Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск: ДГУ, 1983.

Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепропетровск, 1988 и др.

22. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI - XVIII вв. Учебное пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1979.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. - Днепропетровск, 1985.

Швидько А.К. Социально-экономическое развитие Украины в XIV - середине XVIII века: Учебное пособие. - Днепропетровск, 1988 и др.

ДО БІОГРАФІЇ ПЕРШОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА АНДРІЯ МИЛОРАДОВИЧА

Українська політична еліта останньої третини XVIII ст. представлена багатьма неоднозначними персоналіями. З одного боку, вони слугували покірним знаряддям у руках російського уряду у справі ліквідації залишків автономії Гетьманщини та її інкорпорації до складу імперії. З іншого - сприяли поширенню освіти, економічному розвитку України, по-своєму відстоюючи її інтереси в кулуарах російської влади. До таких постатей належить перший чернігівський губернатор Андрій Степанович Милорадович. Він відомий як високо освічена людина, талановитий військовий, блискучий адміністратор, але водночас і як «малоросійський» губернатор у всіх тлумаченнях цього слова. Окремі сторінки його біографії на основі сімейних архівів у XIX ст. дослідив чернігівський історик Г.Милорадович¹. Подальші публікації, що побачили світ у XX ст., носили здебільшого довідковий характер². Втім, його життєпис ще й понині містить чимало «білих плям», а діяльність заслуговує на ґрунтовне вивчення.

А.Милорадович походив з відомого козацько-старшинського роду, який залишив помітний слід в історії України. Серед найзнаніших його представників були гадяцький та чернігівський полковники Михайло (?-1726 рр.) та Петро (1723-1799 рр.) Милорадовичі, герой війни 1812-1814 рр. Михайло Милорадович (1771-1825 рр.), історик Григорій Милорадович (1839-1905 рр.), дипломат та публіцист Леонід Милорадович (1841-1908 рр.), фольклорист та етнограф Василь Милорадович (1846-1911 рр.), актор Петро Милорадович (1858-1930 рр.).

Милорадовичі вели свій родовід від сербських графів Охмукевичів, засновником якого був цар Хреля³. На їхньому дворянському гербі було зображено золотий замок кріпосної брами у верхній частині, та два срібні місяці, що дивляться униз, і фрагменти фортеці у нижній частині. Щит увінчував дворянський шолом з короною, на якій зображено собаку у золотому ошейнику⁴.

Родина Милорадовичів осіла на Лівобережжі за часів Петра I, котрий розпочав активне залучення вихідців з південнослов'янських земель для інкорпорації Гетьманщини до складу імперії⁵. Вагому роль у цьому процесі згодом відіграє й А.Милорадович. Під час Російсько-турецької війни у 1711 р. Михайло Ілліч Милорадович виконав таємне доручення Петра I, за що отримав маєтності в Гетьманщині. За два роки по тому на бік Росії перейшли і його брати Гаврило та Олександр⁶.

У 1715 р. М.Милорадовича було призначено гадяцьким полковником. Відтоді його життя було пов'язане з Україною. У 1716 р. він одружився з донькою генерального осавула С.Бутовича, що сприяло його зближенню з козацькою старшиною. У складі української делегації він брав участь у суді над царевичем Олексієм, був ув'язнений у справі П. Полуботка. Про те, наскільки органічно серб М. Милорадович влився до лав старшини, свідчить його підпис під Коломацькими чолобитними 1721 р.⁷ Слід зазначити, що на гадяцького полковника та на його дружину було чимало скарг гетьману від козацтва. Втім, М.Милорадович був ставлеником Петра I, тому навіть при бажанні гетьман нічого вдіяти не міг⁸. Ймовірно, Милорадовичі були наближені до царя через О.Меншикова, з «служительською» якого був одружений молодший з братів Гаврило⁹. Саме за протекцією О. Меншикова останній «успадував» після смерті Михайла Гадяцький полк. Щоправда, після падіння всевладного фаворита його у 1729 р. було усунуто з посади й навіть віддано під суд за зловживання¹⁰.

Син М.Милорадовича від першого шлюбу з герцеговинкою Степан Михайлович був батьком першого чернігівського губернатора. Він дослужився до рангу бунчукового товариша й помер у 1756 р. До речі, коштом С.Милорадовича та братів Єньків у Чернігові поблизу Воскресенської церкви було збудовано богадільню¹¹. Від шлюбу з М.Гамалією він мав 4 синів - Івана, Михайла, Петра, Андрія. Двоє останніх залишили помітний слід в історії Чернігівщини. Так, П.Милорадович (1725-1798 рр.) відомий як останній чернігівський полковник¹². За двадцять років його правління (1762-1782 рр.) було здійснено перше регулярне планування території колишнього дитинця, укріплено фортецю, тривала активна розбудова міста¹³.

Андрій Степанович Милорадович народився у селі Позняки Лубенського повіту Полтавської області в 1727 р. Після отримання початкової освіти в батьківському домі він разом з братом Петром навчався в Київській духовній академії¹⁴. По її закінченні вступив на службу й вже 17 березня 1747 р. отримав звання бунчукового товариша. За два роки по тому перейшов до регулярної російської армії, де розпочав кар'єру 12 грудня 1749 р. поручиком та гренадером лейб-гвардії. 25 листопада 1758 р. його було підвищено у секунд-майори¹⁵. Під командуванням П. Рум'янцева А.Милорадович брав участь у Семилітній війні (1756-1763 рр.), відзначився під час переможної для російських військ битви при Кунерсдорфі, де був поранений, та при осаді прусського міста Колберг. Безпосередня участь у військових діях сприяла швидкому просуванню А.Милорадовича по службовій драбині. 1 січня 1760 р. він отримав звання прем'єр-майора, 22 січня 1762 р. - підполковника, а 17 квітня 1763 р. - полковника й дістав під своє командування Севський піхотний полк¹⁶.

Новий зліт кар'єри А. Милорадовича спричинила Російсько-турецька війна 1768-1774 рр., в якій він брав участь з 1771 р. 21 квітня 1771 р. його призначено бригадиром, а вже 25 вересня-генерал-майором. Турецькій війні майбутній чернігівський губернатор завдячував і своєю найбільшою військовою удачею - перемогою під Мачином на Дунаї у жовтні 1771 р. Влітку 1773 р. А. Милорадович із загоном, що складався з трьох ескадронів гусар та двох піхотних полків з артилерією, перейшов під безпосереднє командування О.Суворова, під началом якого прослужив до кінця війни. Цікаво, що у 1799 р. вже його син, М.Милорадович, братиме участь в італійському поході та користуватиметься особливою прихильністю фельдмаршала¹⁷.

Військові успіхи А.Милорадовича та його самовіддана служба не лишилися не поміченими. У 1771 р. за перемогу під Мачином його було нагороджено орденом Св. Анни I ступеня, у 1775 р. з нагоди святкування перемоги - Св. Георгія III ступеня. Крім того, він отримав село Вороньки Лубенського повіту. Згодом, вже за успіхи на адміністративній ниві, А.Милорадовича відзначили орденами Св. Володимира II ступеня (1786 р.) та Св. О. Невського (1795 р.)¹⁸.

Після закінчення Російсько-турецької війни А.Милорадович служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П.Рум'янцева, з яким зближився ще під час пруської та турецької військових кампаній. 11 квітня 1779 р. отримав чин генерал-поручика, який, згідно з «Табелем про ранги» 1722 р., відповідав III класу, що наближало А.Милорадовича до вершин службової ієрархії¹⁹.

У 1779 р. почався новий, адміністративний, етап у діяльності А.Милорадовича. 24 травня 1779 р. Катерина II наказала П.Рум'янцеву розпочати підготовку до проведення намісницької реформи, яка означала остаточне скасування залишків автономії Гетьманщини²⁰. Згідно з «Учреждением для управления губерний» Російської імперії 1775 р. замість полково-сотенного устрою запроваджувався поділ на намісництва та повіти²¹. Тому слід було визначити кордони Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв із розрахунку 300-400 тис. душ у кожному та поділити їх на повіти. Для раціональнішого поділу передбачалося здійснити обстеження територій Лівобережної України та впорядкувати відповідні описи. Очолити цю роботу було доручено А.Милорадовичу, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила членом Другої

Малоросійської колегії і малоросійським губернатором²². З.Когут пов'язує запровадження цієї посади з необхідністю проведення великої технічної роботи по підготовці до проведення реформи²³. Здійснення опису Лівобережної України стало першим серйозним завданням А.Милорадовича на новій посаді.

В ордері від 3 липня 1779 р. П.Рум'янцев докладно розтлумачив доручення новому губернатору і вказав маршрут, за яким мала просуватись експедиція. А.Милорадович мусив вирушити від гирла ріки Судості, рухатися вздовж лівого берега Десни, поблизу гирла ріки Сейм переправитися у Борзнянському напрямку, поблизу містечка Онбиш переправитися через ріку Остер, звідки рухатись до міста Ічні, продовжити рух вздовж ріки Удай до місця її впадіння в Сулу, лівим берегом Сули просуватися до Дніпра, звідки, досягнувши кордону з Новоросійською губернією, повертатися до гирла річки Судость. Аналіз документації комісії А.Милорадовича, зокрема його рапортів П.Рум'янцеву, ордерів «комісіонерам» і звітів про обліковані населені пункти та людність свідчать, що він дотримувався визначеного генерал-губернатором маршруту²⁴.

Під час об'їзду означеної території А.Милорадович мав «обозреть лично лежащая в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надачам или купле и от кого именно?»²⁵.

Для виконання доручення П.Рум'янцева А.Милорадович залучив компетентних службовців, які протягом тривалого часу перебували на службі й користувалися його довірою. Зокрема, в 1779 р. у роботі комісії брав участь його рідний брат Петро, останній чернігівський полковник, а впродовж 1779-1781 рр. троюрідний брат Микола Милорадович, капітан Чернігівського легкокінного полку. Останній, до речі, був єдиним із представників козацької старшини, хто брав участь не тільки в об'їзді краю, а й у впорядкуванні описів та карт намісництв²⁶.

Щоб забезпечити єдиний підхід до справи, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень, слобод, хуторов, заводов и всякого малейшего поселения поступать». У цій інструкції він вимагав точності й повноти відомостей, звернув увагу членів комісії на необхідність вивчення усіх аспектів розвитку регіону: демографічного, соціального, економічного тощо²⁷.

Робота членів комісії була досить чітко регламентована і перебувала під постійним контролем А.Милорадовича. Він особисто оглядав та за допомогою писарів описував міста і містечка, а члени комісії описували дрібні поселення. «Комісіонери» повинні були підтримувати з ним постійний зв'язок та кожні 2-3 дні звітувати про виконану роботу. Проаналізувавши зібрані матеріали, він визначав «комісіонерам» нові завдання²⁸. Щоб уникнути зволікань в укладанні описів, Андрій Степанович навіть використовував на потреби комісії власні кошти, які згодом повертали йому з канцелярії Малоросійського скарбу²⁹.

Слід зазначити, що А.Милорадович отримав досить широкі повноваження і користувався цілковитою підтримкою та довірою П. Рум'янцева. Так, члени комісії мали право терміново отримувати необхідні дані у магістратах, полкових та сотенних канцеляріях, а також у архіві Другої Малоросійської колегії³⁰. У разі потреби генерал-губернатор особисто ініціював упорядкування Другою Малоросійською колегією необхідних комісії відомостей³¹. Місцеві установи мали усіляко допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду, мобілізувати необхідну кількість обслуги тощо. А.Милорадович мав право залучати до складання описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин³².

Об'їзд і описування земель Лівобережної України було здійснено в два етапи. Протягом 1779 р. було обстежено східну частину Гетьманщини (тобто головним чином територію Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв), а в 1780-1781 рр. - західну³³.

Як зазначалося вище, комісію А.Милорадовича було створено у безпосередньому зв'язку з проведенням адміністративної реформи. Тож після отримання П.Рум'янцевим сенатського наказу від 22 жовтня 1780 р., в якому вимагалось «осмотреть на месте удобность разделения того края на три губернии и оных на округа по числу жителей, назначить города губернские и уездныя», опрацювати відповідні пропозиції було доручено А.Милорадовичу³⁴. Крім того, згідно з ордером П.Рум'янцева від 19 січня 1780 р. малоросійський губернатор у зв'язку із смертю генерального обозного С.Кочубея (1725-1779 рр.) мав опікуватися справами Генеральної артилерії³⁵.

Упродовж 1781 р. члени комісії провели велику роботу по систематизації зібраного матеріалу. На етапі упорядкування описів А.Милорадович здійснював загальне керівництво, а основну роботу провели канцеляристи Другої Малоросійської колегії.

До середини серпня 1781 р. було виготовлено карти³⁶, а до кінця року - кілька різновидів описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв³⁷. З них найбільшу інформативну цінність мають описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779-1781 рр., які містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів краю³⁸. Місцезнаходження аналогічного опису Київського намісництва на сьогодні не встановлено.

У вересні 1781 р. А.Милорадович за дорученням генерал-губернатора здійснив подорож до Санкт-Петербурга, де вручив Катерині II карти намісництв та описи Києва, Новгорода-Сіверського і Чернігова³⁹. Перед тим, у серпні 1781 р., він відвідав у Вишеньках П.Рум'янцева, де отримав необхідні настанови і супроводжувальні листи⁴⁰. Вочевидь пропозиції А.Милорадовича щодо нового поділу Лівобережної України були схвалені, оскільки 16 вересня 1781 р. було видано іменний указ про створення трьох намісництв,⁴¹ а 30 вересня 1781 р. - про його призначення «правителем Черниговского наместничества»⁴².

Підготовка до урочистого відкриття намісництв розпочалася ще на початку 1781 р. Під губерніальні та повітові установи мали бути відведені окремі будівлі. Через брак вільних приміщень було розпочато термінове будівництво, яким опікувався А.Милорадович. Він знаходив оптимальні підради, контролював закупівлю будматеріалів та меблів, розпоряджався коштами⁴³. Про масштаби проведеної роботи свідчить той факт, що тільки у Чернігові у 1781 р. було споруджено п'ять адміністративних приміщень та в одному здійснено капітальну перебудову⁴⁴.

Урочисте відкриття Чернігівського намісництва відбулося 19 січня 1782 р. На церемонії відкриття був присутній П.Рум'янець. Святування цієї події тривало з 18 по 23 січня 1782 р. і супроводжувалося молебнями, феєрверками, бенкетами та народними гуляннями⁴⁵. 8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала П.Рум'янцеву своє «благоволение» і доручила оголосити його всім учасникам підготовки до запровадження намісництв⁴⁶. А.Милорадович не забув тих, хто працював з ним в комісії. Згідно з його «доношеннями» вони отримали підвищення у чині, а деякі продовжили службу під його началом у намісницьких установах⁴⁷.

Досвід з організації проведення описів стався у пригоді А.Милорадовичу за років його перебування на посаді губернатора. В 1784 р. у Російській імперії почалася робота з підготовки топографічних описів усіх намісництв. У березні 1784 р. П.Рум'янець наказав київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам «возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретающих с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили»⁴⁸. За пропозицією П.Рум'янцева А.Милорадович доручив цю справу раднику карного суду О.Шафонському⁴⁹. Хоча цього разу чернігівський губернатор не брав безпосередньої участі в об'їзді територій та впорядкуванні опису, але був

своєрідним посередником між П.Рум'янцевим та О.Шафонським, клопотався про його «отлучение от должности для собирания сведений», організував збирання необхідних даних повітовими землемірами, городничими та справниками, звертався за допомогою до єпископа чернігівського та новгород-сіверського Феофіла та київського митрополита Самуїла⁵⁰. Зрештою, саме чернігівський губернатор 21 січня 1787 р. надіслав «Черниговского наместничества топографическое описание» П.Рум'янцеву⁵¹.

Водночас у 1785-1786 рр. А.Милорадович координував роботу губернського і повітових землемірів по складанню «Описания озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве», а також городничих, справників та нижніх земських судів по впорядкуванню опису «О продуктах или произведениях здешних родов»⁵².

У березні 1786 р. на Лівобережній Україні розпочалася робота по підготовці до зустрічі Катерини II під час її поїздки в Україну та Крим. Намісницьке правління мало забезпечити спорудження тріумфальних брам, належний стан поштових станцій та переправ, «исправные хоромы» та обслуговування імператриці та її почту. Особливими інструкціями регламентувались інтер'єр будинків, чисельність охорони для вельможної гості, заготовлення провіанту та фуражу. А.Милорадович контролював хід підготовки, особисто вникав у найменші нюанси. Так, він наказав перенести тріумфальні брами, влаштувати «пирамиды для зажения площадок, дорогу от почтового двора за Стрижем и до крепости обсадить сосенками, «непорядочные строения» на пути ... шествия снести» тощо⁵³. Під час проїзду Катерини II у січні 1787 р. він, згідно з церемоніалом, зустрічав її на кордоні Чернігівського намісництва та супроводжував до кордонів Київського.

Намісництво, яке очолював А.Милорадович, проіснувало з 1782 по 1796 р., коли було запроваджено Малоросійську губернію. У 1786 р. в ньому налічувалось 746850 мешканців (крім дворян)⁵⁴. Згідно з даними Г.Милорадовича, Андрій Степанович був чернігівським губернатором упродовж всього часу існування намісництва⁵⁵. Саме за роки його правління в Чернігові було відкрито Головне народне училище (1789 р.). Крім того, після намісницької реформи до запровадження у 1785 р. карабінерних полків А.Милорадовичу спільно із київським губернатором підпорядковувалось козацьке військо.

Про ставлення чернігівського губернатора до боротьби патріотичних кіл за відновлення колишніх «прав і вільностей» найкраще свідчать його слова, сказані Г. Полетиці у 1781 р.: «Фамилия ваша, имяне, немолодыя лета да будут смягчением патриотической горячности ... Оставим дела, судьбою влекомыя»⁵⁶.

У 1768 р. А.Милорадович взяв шлюб з Марією Андріївною Горленко, небогою бігородського єпископа. Вони мали двох дітей - Михайла та Марію. Дружина померла в 1772 р. після народження доньки. Михайло Андрійович Милорадович (1771-1825 рр.) отримав блискучу освіту в Кенігсберзькому та Страсбурзькому університетах, вивчав військово-мистецтво в Меці та Страсбурзі. У молоді роки він доставляв чимало клопоту батьку своїм марнотратством. Так, хворий А.Милорадович незадовго до смерті в листі від 14 березня 1796 р. скаржився брату Петру: «Сын мой по его несчастному положению из малолетства лучшия деревни успел уже в банке заложить, откуда я получал знатный доход, без которого я жить здесь не в состоянии, и начал и сам в долг приходить; к весне отсель людей избавляю в деревню, дай Бог и самому вслед»⁵⁷. Щоправда, в історію М.Милорадович увійшов як талановитий військовий, герой російсько-французької війни 1812-1814 рр.⁵⁸, за особливі заслуги в якій у 1813 р. отримав титул графа. Він дослужився до чина генерала від інфантерії, був київським військовим губернатором, згодом санкт-петербурзьким військовим генерал-губернатором й помер від поранення, отриманого на Сенатській площі від декабриста П.Каховського.

Чоловіком доньки А.Милорадовича Марії (1772-1851 рр.) був дійсний статський радник М.Стороженко, у 1803-1815 рр. - чернігівський губернський предводитель дворянства⁵⁹.

Помер А.Милорадович, за різними даними, у 1796 чи 1798 р. Похований у Чернігові в Єлецькому монастирі⁶⁰.

Джерела та література:

1. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк. - СПб., 1877; Його ж. Милорадович А.С. (1727 - 1796) - первый правитель Черниговского края // Черниговские губернские ведомости. - 1896. - № 784.
2. О губернаторе черниговского наместничества Андрее Степановиче Милорадовиче // Черниговский историко-археологический календарь на 1906 год. - Чернигов, 1906. - С. 244; Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48; Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 85.
3. Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 83.
4. Лукомский В. К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - К., 1996. - С. 111 - 112.
5. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 246, 265.
6. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 130 - 131.
7. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 256.
8. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1995. - Т. 2. - С. 88.
9. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 131.
10. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310.
11. Студьонова Л. Ось де, люди, наша слава (бесіди про Чернігівське козацтво). - Ніжин, 2004. - С. 38.
12. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / Підготовка до друку І. Ситого // Сіверянський літопис. - 1998. - № 6. - С. 72 - 73.
13. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48.
14. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 330.
15. Там само. - С. 330.
16. Там само. - С. 331.
17. Там само. - С. 336.
18. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 132.
19. Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 гг.). - СПб., 1869. - С. 111.
20. Письма Екатерины II к графу Румянцову // Сочинения императрицы Екатерины II. В 3 т. - СПб., 1850. - Т. III. - С. 247.
21. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г.Н.Шмелева. - М., 1907. - С. 1 - 103.
22. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. - 1888. - № 19, 23. - Часть неофициальная.
23. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. - К., 1996. - С. 185.
24. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2, 15; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44, 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9.
26. Відділ рукописів Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського. - Ф. Архів Г. Милорадовича. - Спр. АЛ 19 - 7/2 / 506. - Арк. 1 - 1 зв.
27. Федоренко П. Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
28. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44 - 44 зв., 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
29. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 14 зв., 279; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 39; - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 681. - Арк. 10.
30. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 19 - 21; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - 2 - 3; - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 51 зв.

31. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 501. - Арк. 15, 281; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 2, 113; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 42 зв., 57 зв.
32. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3 зв. - 4; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 51.
33. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 10, 11, 14, 15, 17; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 48, 52; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 58, 85 - 85 зв.
34. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 15, 285, 286 - 286 зв.
35. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 1 зв., 30, 31; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 2 зв.
36. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
37. Докладніше див.: Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 163 - 178; Гринь О.В. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 - 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. - Історичні науки. - 2003. - Вип. 50. - С. 32 - 37; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г.В.Болотова та ін. - К., 1989; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. - К., 1999. - С. 83 - 92; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. III - XXI.
38. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931; Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868; Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
39. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 4 - 5. - С. 38.
40. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
41. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - С. 246.
42. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 479; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 48; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505 - 63607. - Арк. 117.
43. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 3 - 4, 11.
44. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 279.
45. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 688 - 699.
46. ЦДІАК України. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 216. - Арк. 3; Струкевич О. К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. - С. 77.
47. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 33 зв., 237, 241; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 55; Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 67 зв. - 68; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 167 зв.
48. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 712. - Оп. 1. - Спр. 245. - Арк. 35.
49. Стороженко Н.В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - К., 1886. - № 10. - С. 136.
50. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 236, 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1 - 2; Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 101 - 104, 106 - 107; Ї ж. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 63 - 68.
51. Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 106 - 107.
52. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 68 - 73.
53. Добровольський П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край (по делам черниговских архивов) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1903. - С. 64.
54. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 186.
55. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 337.
56. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. - Острого - Нью-Йорк, 2000. - С. 56.
57. Там само. - С. 339.
58. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. - 1998. - № 3. - С. 63, 65.
59. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 133.
60. Там само. - С. 132; Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 339.

ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються питання діяльності організацій товариства «Знання» на Чернігівщині в контексті їхньої ролі в забезпеченні безперервної освіти дорослих через лекційну роботу, системні форми пропаганди знань (цикли лекцій, лекторії, народні університети, школи передового досвіду, трибуни вчених тощо).

Популяризація знань серед населення у будь-яку епоху є обов'язковою умовою стабільного функціонування суспільства. Товариство «Знання» України, з цієї точки зору, є унікальною організацією, досвід роботи якої повинен бути застосований в сучасних умовах, коли для кожної нації першочергового значення набуває освітній, просвітницький «прорив». Саме Товариство «Знання», продовжуючи кращі просвітянські традиції, може взяти на себе частину суспільних і державних функцій щодо подальшого розвитку освіти дорослого населення, створення системи безперервної освіти громадян, підвищення культурного, наукового і освітнього рівня широких верств населення. Тому дослідження одного з найважливіших аспектів діяльності організацій товариства «Знання» - забезпечення безперервної освіти дорослих, в т. ч. у регіональному розрізі представляє науковий і практичний інтерес.

Проблема участі товариства «Знання» України в організації системи безперервної освіти дорослих практично не досліджена. Фрагментарно вона висвітлювалася в ряді дисертацій з питань лекційної пропаганди (М.А.Кладіна, В.А.Кузнецов, М.І.Соцький, Н.В.Старунська та інші). Написані за радянських часів, ці дослідження в основному носили політико-ідеологічний характер. Ширше просвітницька і освітянська спрямованість знанівських організацій висвітлена в дисертації М.М.Коропатника «Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976-1985 рр.)» - К., 1995. Заслугує на увагу колективна праця «Знання»: традиції і сучасність, К., 2003, присвячена 55-річчю товариства «Знання» України. Ювілею товариства присвячена також стаття М.Коропатника «Товариство «Знання» України - феномен радянської епохи, що пережив її: причини та наслідки» у журналі «Сіверянський літопис», № 4 за 2003 рік. Що ж до історичних досліджень діяльності організацій товариства «Знання» безпосередньо на Чернігівщині, то цьому питанню присвячена практично лише одна стаття М.Коропатника «Організації товариства «Знання» на Чернігівщині: вчора, сьогодні, завтра» («Сіверянський літопис», 1995, № 5).

Таким чином, доволі цікавий історико-культурний пласт у діяльності обласного відділення лекційно-просвітницької організації - *забезпечення системи безперервної освіти дорослих - на сьогодні залишається недостатньо дослідженим.*

Це і зумовило конкретну мету статті - показати в контексті еволюції організацій товариства «Знання» на Чернігівщині розвиток системних форм лекційно-просвітницької діяльності, котрі забезпечували процес безперервної освіти дорослих, на основі аналізу цього напрямку роботи знанівських колективів зробити відповідні висновки і пропозиції.

Товариство «Знання» було засновано через декілька років після Другої світової війни (в Україні - 16 січня 1948 р.),¹ коли виникла нагальна потреба у залученні

до просвітницької роботи інтелігенції. Це пояснюється головним чином двома обставинами. По-перше, з'явилися якісно нові фактори, серед яких - науково-технічна революція, що поставила перед суспільством завдання освітнього та інформаційного переосмислення не лише уявлень про оточуючий світ, але й ролі самої людини, соціуму. По-друге, одним із наслідків війни для Радянського Союзу стало значне зниження освіченості і культури широких верств населення, втрата освітніх навичок колишніми фронтовиками.

На Чернігівщині формування структур товариства розпочалося у серпні 1948 року із створення опорних пунктів в обласному центрі (на базі учительського інституту), Ніжині (педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Носівці (селекційно-дослідна станція). На початок 1949 р. обласне відділення товариства нарахувало 102 дійсних члени і 16 членів-змагальників.² За останні п'ять місяців 1949 року ними прочитано 136 лекцій.³

У 1949 р. при обласному відділенні товариства створені перші науково-методичні секції: історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських наук, медичних та природничих наук.⁴ Тематичний діапазон секцій з роками розширювався, і в 1956 р. обласна організація вже нараховувала 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільськогосподарських знань, науково-технічних знань, держави і права, медичних наук, військових наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин.⁵

Перед організаціями товариства поставлено завдання не стільки кількісного, скільки якісного росту, в тому числі залучення до його лав усіх 46 Героїв Соціалістичної Праці. Правда, це завдання виконано лише частково - лекторами стали, з чисто об'єктивних причин, лише знамениті Г.М.Оніщенко, М.Я.Олексієнко, Г.В.Плющ, Г.Д.Довженко, М.І.Брелюк (лауреат Сталінської премії).⁶ Проте саме такі люди в той час могли у своїх виступах поєднувати теорію з практикою і справді користувалися авторитетом серед сільських слухачів, на яких через аграрний статус області робилася ставка в лекційно-просвітницькій діяльності. Якщо в 1950 р. для колгоспників прочитано 34% від загальної кількості лекцій, то в 1952 р. - вже 66%.⁷

Розпочавши просвітницьку роботу з разових публічних лекцій, товариство поступово переходило до системних форм роботи як ефективніших для забезпечення процесу безперервної освіти: циклів лекцій, лекторіїв, кінолекторіїв, радіолекторіїв, народних університетів. Такий напрямок розвитку республіканського товариства підтримав V з'їзд організації, який відбувся у лютому-березні 1961 р.⁸ Він націлював громадськість на розвиток народних університетів, котрі створювалися на місцях разом з органами культури, профспілками та іншими організаціями і стали важливою ланкою безперервної освіти дорослих.

Виникнення народних університетів у Радянському Союзі пов'язане із зародженням у 1959 р. нової форми соціалістичного змагання - руху ударників та бригад комуністичної праці, тобто стало одним із проявів росту громадської активності. Народні університети почали створювати з метою надати допомогу трудящим у збагаченні їх знань, підвищення політичного і культурного рівня. Їх об'єктивна привабливість зумовлювалася системністю навчання, різноманітністю форм проведення занять, високим професіоналізмом лекторів і викладачів. Більшість університетів створювалася на базі клубних закладів і мала вирішувати завдання естетичного виховання, тому на початку усі вони називалися університетами культури, що скоріше вказувало на їхню соціальну функцію, ніж на зміст роботи.

На Чернігівщині кількість народних університетів за 5 років - з 1966 по 1970 -

зросла з 63 до 95, а кількість слухачів - з 6,5 тис. до майже 16 тис.⁹ За шістьдесяти роки у 10 разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять - сільськогосподарських, утричі - правових знань.¹⁰ Відомим на всю республіку став народний університет сільськогосподарської науки і передового досвіду Щорського району. В 70-х рр. заявив про себе Менський народний університет сільськогосподарських знань, який довгий час очолював перший секретар райкому КПУ Герой Соціалістичної Праці П.К.Сич. У ньому навчалися агрономи, економісти, зоотехніки, ланкові, зав. фермами, бригадири. Популярністю користувався Ріпкинський будинок передового досвіду, в якому постійно виступали спеціалісти району і області, вчені, київських вузів.¹¹

Товариство виконувало завдання безперервної освіти дорослих і через так звані паралельні форми (системи партійного навчання, економічної освіти). Лектори знанівських організацій брали участь у підготовці пропагандистів, нерідко самі вели заняття. В той час, коли одним із нищівних висловлювань партійної преси було «абстрактне просвітництво», підміна пропагандистів лекторами засудувалася. Але саме вона забезпечувала більш-менш простий теоретичний і методичний рівень цієї роботи. Ще відчутнішою і цього разу «легальною» була участь лекторів у роботі системи економічної освіти, створеної в 1970 р. Але економічні школи і семінари, що функціонували в рамках цієї системи, були лише елементом в кампанії економічного всеобучу. Народні університети економічних знань, проблем управління, цикли лекцій з даної проблематики - все це повністю лягало на плечі товариства «Знання», як і інші кампанії цільового всеобучу - правового всеобучу населення, педагогічного всеобучу батьків.

Якщо в 1958 р. в області не було жодного педагогічного університету, то в 1960 р. їх вже працювало 28, у т. ч. університетів для батьків - 22, для вчителів, працівників дошкільних дитячих закладів та піонервожатих - по два для кожної категорії. Вдосконалювалася пропаганда педагогічних знань серед батьків дітей переддошкільного і дошкільного віку. В області на початок 1961 р. нараховувалося понад 60 шкіл матері, які охоплювали майже 2500 слухачів. З 1960 р. розпочали роботу більш як 400 педагогічних лекторіїв, що охоплювали близько 24000 слухачів.¹² Можна зробити висновок, що до початку 60-х рр. в області, як і в Україні в цілому, фактично склалася система педагогічного всеобучу, що з будь-якої точки зору є суспільно корисною справою і серйозним внеском у збагачення просвітницьких традицій української інтелігенції. Більше того, саме в царині поширення педагогічних знань проходили апробацію багато форм і методів лекційної діяльності, що згодом з успіхом застосовувалися на інших напрямках пропаганди знань.

Дієвою формою освоєння нових знань стали школи передового досвіду в сільському господарстві, яких на початок 1961 р. в республіці налічувалося 4818. Понад 300 шкіл працювало і в Чернігівській області.¹³ Відчутно впливала на ефективність сільськогосподарського виробництва робота народних університетів. Так, у народному університеті сільськогосподарських знань Городнянського району на чотирьох факультетах навчалося близько 500 чоловік - голови колгоспів, економісти, бухгалтери, зоотехніки, ветеринари, агрономи, механізатори, бригадири, завідувачі фермами. Теоретичні й практичні заняття вели науковці Української сільськогосподарської академії, київських науково-дослідних інститутів землеробства, механізації і електрифікації, економіки та організації сільськогосподарського виробництва. Такий підхід приносив відчутну користь - у колгоспах району краще освоювалися сівозміни, підносилися культура землеробства, підвищувалися врожаї картоплі, льону, зростала продуктивність тваринництва.¹⁴

Необхідною умовою успішної діяльності товариства «Знання» завжди була

активна участь у поширенні наукових знань серед населення вчених, яка реалізовувалася різними шляхами, в т. ч. через практику укладення договорів колективів наукових закладів і вузів з колективами промислових підприємств про творчу співдружність та взаємодопомогу. Метою таких договорів було сприяння швидшому впровадженню результатів наукових досліджень у виробництво, прискорення науково-технічного прогресу. В Чернігові, наприклад, подібні договори були укладені між вузами, науково-дослідними інститутами і 20 підприємствами, де працювали організації товариства. Керівництвом Республіканського товариства вжито заходів, щоб творча співдружність розвивалася і по лінії пропаганди техніко-економічних знань серед робітників та інженерно-технічного персоналу, щоб організації товариства науково-дослідних інститутів шефтували над заводськими та фабричними лекторськими колективами.

Потреба швидше й краще впроваджувати у виробництво наукові досягнення викликали до життя таку форму пропаганди знань, як дні науки. Їх поява припадає на 1965 рік, коли невелика група київських вчених зустрілася з виробничниками підприємств столиці. У днях науки в Чернігівській області взяли участь 16 вчених. Вони зустрілися із спеціалістами різних галузей народного господарства і культури, робітниками, студентською та учнівською молоддю, виступили не лише з лекціями про перспективи розвитку науки, а й з консультаціями по практичному впровадженню її досягнень у виробництво. Всього відбулося близько 100 лекцій, доповідей та консультацій, на яких побувало 15 тис. чоловік.¹⁵

Як форма пропаганди знань дні науки сприяли зміцненню зв'язків підприємств, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів та організацій з науковими закладами республіки, допомагали розв'язувати завдання реалізації досягнень науки, впровадження її у виробництво.

У 70-80-х рр., незважаючи на широкі можливості отримувати інформацію із періодичної преси, радіо і телебачення, велика частина дорослого населення, за даними соціологічних досліджень¹⁶, віддавала перевагу лекціям як джерелу поповнення знань. Заслугою багатотисячного активу республіканського товариства перш за все було те, що в надзвичайно складних умовах «застою» і «перебудови» організація не перетворилася в ідеологічний придаток партійно-пропагандистської машини, а зберегла свою окремішність, успішно справилася із завданням розширення сфер впливу, поєднуючи у своїй роботі кількісні і якісні показники.

У цей період організації товариства «Знання» накопичили корисний досвід застосування різноманітних форм і методів лекційно-просвітницької діяльності. Наприклад, правління Київської обласної організації першим в Україні приступило до створення комплексів лекційної пропаганди на базі культурно-освітніх установ у Василькові, Броварах, Барішеві, Іванківцях, Фастові, Миронівці, Поліському, Ставищах, Чорнобильській АЕС. Досвід такої роботи схвалений президією правління Всесоюзного товариства «Знання», комплекси стали створювати в інших областях України та Росії. Так, до середини 80-х рр. на території Чернігівщини діяло 3 подібних комплекси.¹⁷

Усе більшого поширення набувають системні форми пропаганди знань - цикли лекцій, лекторії, народні університети тощо.

Швидкими темпами зростали обсяги пропаганди знань у системних формах і на Чернігівщині. Якщо в 1975 р. тут діяло 90 лекторіїв та кінолекторіїв, то в 1983 р. - 273.

Особливе значення серед системних форм пропаганди надавалося народним університетам як громадським навчальним закладам, що сприяли самоосвіті, підвищенню професійного і культурного рівня населення. Більше ніж утричі за

першу половину 80-х рр. - з 34 тис. до 110 тис. - виросла чисельність слухачів народних університетів на Чернігівщині. На початок 1987 р. цих громадських навчальних закладів в області нараховувалося близько 150.¹⁸ Високим авторитетом користувалися університети техніко-економічних знань виробничого об'єднання «Хімволокно», «Економіка і технічний прогрес» камовльно-суконного комбінату, держави і права у Варві, сільськогосподарських знань у Городні та Мені.¹⁹ Варто зазначити, що народні університети не лише сприяли самоосвіті, але й активно використовувалися для підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей народного господарства.

Народні університети були вищою формою безперервної освіти дорослих і далеко не всім, особливо з незакінченою середньою освітою, було під силу оволодіти спеціальними знаннями, які вони давали. Тому у 1968 р. радою по природничонауковій пропаганді республіканського товариства «Знання» розроблено програму дворічних шкіл «Знання про природу», а його президією - прийнято рішення створити їх в усіх областях. На середину 70-х рр. на Чернігівщині вже діяло понад 100 таких шкіл, які охоплювали близько 4 тис. слухачів.²⁰

Одним із провідних напрямків лекційної роботи того часу було патріотичне та національне виховання. В Чернігівській області для цього існували сприятливі історичні та географічні умови, які повною мірою використовували голова обласної науково-методичної ради з пропаганди військових знань і військово-патріотичного виховання полковник у відставці Т.М.Корнюшенко та голова обласного штабу «Пошук» полковник у відставці В.Д.Драгунов. Вони надавали всебічну допомогу Щорському народному університету героїки і патріотизму, клубам майбутнього воїна в Коропському, Ічнянському, Ніжинському районах, м. Ніжині, Прилуках, клубу «Слава» при центральному лекторії в Чернігові. Активна робота проводилася у Корюківському районі, який в роки війни був одним із партизанських центрів, а також Бобровицькому.²¹ Зазначимо, що це було не просто патріотичне виховання молодого покоління, а закріплення в його свідомості історичної пам'яті про конкретних героїв, що загинули при визволенні Чернігівщини від німецьких окупантів у 1943 р.

Важливим напрямком лекційної роботи залишалася пропаганда економічних та науково-технічних знань, котра політичним керівництвом держави розглядалася як засіб ідеологічного забезпечення виконання народно-господарських та соціально-економічних завдань.

У 1977 р. з питань економіки, управління, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду в області прочитано до 30 тис. лекцій, що становило близько 20% від загальної кількості, а в 1986 р. - 18 тис. (23%).²²

Значну роботу по пропаганді досягнень науки і техніки, впровадженню їх у виробництво проводили вчені, спеціалісти народного господарства. На Чернігівщині, як і в Україні в цілому, набули поширення такі заходи, як дні «Наука-виробництво», творчі звіти вчених у трудових колективах, тематичні вечори «В лабораторіях вчених», зустрічі «За круглим столом» із вченими і спеціалістами. Популярністю користувався лекторій «Трибуна вченого». Практикувалося проведення тижнів пропаганди передового досвіду, в яких брали участь понад 200 передовиків і новаторів виробництва, в т. ч. 3 Герої Соціалістичної Праці. На багатьох підприємствах були організовані цикли лекцій, що визначалися виробничими потребами.

Як бачимо, пропаганда економічних, науково-технічних знань, передового виробничого досвіду в основному носила практичний характер, ставила за мету допомогти лекційними засобами поліпшити стан справ у промисловості, сільському господарстві, оволодіти передовими методами праці. Оскільки цими

проблемами займалися спеціалісти, вчені, то саме в цій галузі пропаганди знань вдалося знайти оптимальний варіант поєднання чисто просвітницьких функцій лекцій з навчально-практичними.

Прямий і опосередкований вплив на тематику, як і на організацію всієї діяльності товариства «Знання», справили соціально-економічні і суспільно-політичні процеси, викликані горбачовською перебудовою. До найважливіших факторів, під впливом яких еволюціонувала в ті роки діяльність товариства «Знання» УРСР, слід віднести зростаючу соціально-політичну активність населення. Особливо помітним став її вплив після повороту до гласності. Це безпосередньо вплинуло і на просвітницьку діяльність - вона набрала небаченого до цього часу розмаху. В Чернігові на базі центрального лекторію створюється ряд клубів, обговорюються актуальні політичні, соціальні, моральні проблеми. Велику зацікавленість викликали по-новому прочитані сторінки вітчизняної історії, її культури, особливо періоду козаччини, української революції 1917-1921 рр. У зв'язку з проведенням демократичних виборів до органів влади виникла така форма роботи, як «Школа кандидата», де навчали основ полеміки, техніки мови, слухачі отримували актуальну економічну та соціальну інформацію. Проводилися тренінги, ділові ігри.

Починаючи з 1989 р. усе більше уваги приділялося освітній діяльності. До неї підключилися всі установи товариства, обласні, районні і міські організації. Ця діяльність була представлена двома напрямками: гуманітарним і професійним. Чернігівська обласна організація приділяла значну увагу справі підготовки до вступу у вузи випускників шкіл, розгорнула курсове навчання. Відкрилися курси іноземних мов, користувачів персональними комп'ютерами. Було організовано навчання нових професій: секретаря-референта, аудитора, біржового брокера. До особливої групи можна віднести курси з перукарської справи, бджільництва та інших видів діяльності, котрі умовно можна об'єднати поняттям «ремесло».

В основу концепції відновлення і розвитку роботи товариства в сучасних умовах покладена програма «Інтелектуальний потенціал нації як основа економічного, культурного і соціального прогресу України».²³ З метою її реалізації створена й розвивається мережа госпрозрахункових науково-просвітницьких центрів. Розвиваються творчі зв'язки товариства із науковими, навчальними, науково-технічними і мистецькими закладами та організаціями. Значним досягненням товариства є створення Університету сучасних знань із філіями в різних областях, у т. ч. Чернігівській, з перспективою видачі дипломів, дійсних і на території Російської Федерації.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ. Традиційною формою лекційно-просвітницької діяльності в арсеналі товариства завжди була публічна лекція. Проте на перший план по мірі еволюції знанівських структур вийшли системні форми - цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, наукові читання і особливо народні університети, що свідчило про зростання ролі товариства в забезпеченні процесу безперервної освіти дорослих. Лекції ж із проблем економіки, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду, які читалися провідними вченими і спеціалістами різних галузей господарства, допомагали підтримувати на пристойному рівні загальноосвітню підготовку активної частини населення України і, безперечно, виконували просвітницьку функцію. Це підтверджує і діяльність Чернігівської обласної організації товариства «Знання».

Пророчі слова академіка М.Амосова, що на початку XXI століття найбільше цінуватимуться знання, інтелект, духовність, є прямим і опосередкованим підтвердженням суспільної вартісності товариства «Знання» України. І саме використання досвіду і можливостей товариства, його інтелектуального потенціалу зможе серйозно допомогти підвищити рівень освіченості,

поінформованості, свідомості населення країни.

Ця проблема залишається особливо гострою для Чернігівщини. Тому представникам інтелектуальної еліти спеціально з органами нової виконавчої влади, що постала в результаті перемоги на президентських виборах демократичних сил, варто відновити структури товариства «Знання», сформувати лекторські об'єднання за галузевим принципом (економісти, правники, медики, міжнародники тощо), створити інформаційно-просвітницький центр «Чернігів - Знання» для виконання таких найближчих завдань:

- проведення популярних циклів лекцій для населення, виступів у трудових колективах, особливо з питань політики Президента та уряду;
- організація перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей господарства;
- проведення навчання на курсах, у т. ч. з нових спеціальностей разом із центрами зайнятості, а також кандидатів в депутати всіх рівнів;
- створення інтелект-клубів, особливо молодіжного напрямку;
- допомога в організації у вищих навчальних закладах викладання таких предметів, як риторика і ораторське мистецтво, створенні громадських факультетів з підготовки лекторів (це стане у пригоді майбутнім політикам);
- проведення моніторингу громадської думки, тренінгів, іміджевих кампаній, надання консалтингових послуг, здійснення екскурсійно-туристичної роботи.

Не слід забувати, що без здатності всього народу, суспільних структур засвоювати нові знання, інформаційні цінності, технологічні новації, творчо думати і виробляти конструктивні рішення, що ведуть до прогресу, Україна може залишитися на задвірках європейської і світової цивілізації.

Джерела та література:

1. Статут Товариства для поширення політичних і наукових знань Української Радянської Соціалістичної Республіки. - К., 1950. - С. 4-6.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) - Ф. р 60, оп. 1, спр. 1 - Арк 2.
3. Там же. - Спр. 1. - Арк. 3.
4. Там же. - Спр. 4. - Арк. 23.
5. Там же. - Спр. 42. - Арк. 2-3.
6. Там же. - Спр. 9. - Арк. 6; Спр. 37. - Арк. 2-20; Спр. 105. - Арк. 19-20.
7. Там же. - Спр. 9. - Арк. 14
8. Матеріали V з'їзду Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР (28 лютого - 2 березня 1961 року) - К., 1961. - С. 17-20.
9. ДАЧО - Ф. р. 660., оп. 1, спр. 236. - Арк. 81.
10. Там же. - Спр. 105. - Арк. 63; спр. 263. - Арк. 114.
11. Там же. - Ф. 470, оп. 28, спр. 181. - Арк. 117-118; оп. 33., спр. 157 - Арк. 33.
12. Довідка про роботу Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР. Делегатів V з'їзду. - С. 8-15.
13. ДАЧО. - Ф. Р. 660, оп. 1, спр. 83 - Арк. 128.
14. Там же. - Ф. 470, оп. 32, спр. 26 - Арк. 12.
15. Там же. - Ф. р. 660, оп. 1, спр. 263 - Арк. 88.
16. Как слово наше отзовется. - М., 1984 - С. 26.
17. ПАМНАЗ Постановление организационно-исполнительного бюро Президиума правления Всесоюзного общества «Знание» от 21.06.1980 г. - Л. 3-5;
- Особенности создания лекционных комплексов. Опыт работы организаций общества «Знание» - Винница, 1987 - С. 1-13.
18. Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 50-51.
19. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
20. Університет мільйонів - К., 1974. - С. 52-58.
21. ДАЧО - Ф. р. 660, оп. 1, Спр. 361 - Арк. 31-32; Спр. 414 - Арк. 9-10; Спр. 412 - Арк. 50-52; Спр. 364 - Арк. 130-132.
22. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы. - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
23. Концепція відновлення і розвитку роботи Товариства «Знання» України в сучасних умовах - К., 1991.

ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ЛИЗОГУБА В ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1888-1899 рр.)

До відміни кріпосного права в 1861 р. культурно-побутовими проблемами поміщицьких селян на загальнодержавному рівні практично ніхто не займався. Поодиноким явищем у селах були школи, лікарні, книгозбірні. Як підтвердження даній тезі наведемо свідчення відомого російського історика С.Пушкарьова, який писав: «Селяни були всі неграмотні. Дороги і мости перебували у гнітючому стані. Про агрономію ніхто не чув і навіть не підозрював про її існування» [1, 244].

Після звільнення селян, гостро постало питання про необхідність створення установ, які б взяли на себе відповідальність за вирішення болючих соціальних проблем. З цією метою в 1864 р. в 34 із 50 губерній європейської частини Російської імперії було введено земства. Як свідчить зміст «Положення про губернські і повітові земські установи», новостворений інститут самоврядування повинен опікуватися «... завідунням земським майном і капіталом; облаштуванням і утриманням місцевих шляхів сполучення; заходами по забезпеченню продовольством при будівництві церков; страхуванням майна; народною освітою і медициною; участю в попередженні епізоотій і охороні рослин від шкідників...» [1, 245].

Свідченням того, що новостворені установи знайшли своє місце в суспільно-політичному та економічному житті держави, яке було наповнене і наскрізь пронизане реформаторськими ідеями 60-х рр. XIX ст., стали перші оцінки очевидців, котрі проаналізували напрямки їхньої діяльності. Так, вже через декілька десятиліть після утворення земств з'явилися публікації, які умовно можна поділити на дві групи: наукові розвідки, де аналізуються всі сфери діяльності органів місцевого самоврядування і дослідження, що висвітлюють сільськогосподарські нововведення земців. Серед інших, на нашу думку, варто виокремити науковий доробок В.Дорошенка, М.Аненкова, В.Хижнякова, О.Русова та ряду інших дослідників, чії праці з'явилися до 1917 р. [2].

Варто зауважити, що діяльність земств залишається предметом уваги і сучасних істориків. Зокрема, розкриваючи особливості кооперативного руху в Лівобережній Україні у 1861-1917 рр., В.Половець акцентує увагу на участі місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин. Предметом уваги дослідників Т.Демченко, В.Онищенко, О.Рахна стала діяльність Чернігівського губернського і ряду повітових земств краю [3]. Праці названих авторів суттєво доповнили наукові здобутки попередників або ж розкрили зміст роботи цих перших представницьких організацій, котрі можна небезпідставно вважати прообразом парламентаризму в монархічній державі.

Незважаючи на наявність досить потужного доробку вчених, котрі спрямували свій науковий потенціал на дослідження діяльності земств, залишається ще чимало невивчених питань, відповіді на які викристалізували б роль і місце окремих особистостей - активних впроваджувачів, і водночас, щирих прибічників ідеї про необхідність створення органів місцевого самоврядування та забезпечення умов для їх ефективного функціонування.

Саме до таких належить представник давнього і відомого дворянського роду - Федір Андрійович Лизогуб (1851-1928 рр.). З огляду на те, що у попередніх публікаціях автора історії роду приділялося достатньо уваги, коротко зупинимось лише на окремих її сторінках з тим, щоб простежити вплив засад родового виховання і родинних традицій на формування особистості юнака, доля якого тісно

переплелася з найгострішими перипетіями суспільно-політичного життя держави в другій половині XIX - початку XX ст.

Як свідчать архівні документи, засновником роду був козак переяславського полку Кіндрат Іванович Лизогуб, нащадки якого - Яків і Юхим залишили помітний слід у військово-політичній історії України другої половини XVII ст. Не менш колоритною постаттю був і Яків Юхимович Лизогуб (1675-1749 рр.), славі справи якого припадають на першу половину наступного століття [4, 406].

Помітний слід в історії роду залишив батько Ф.Лизогуба - Андрій Іванович (1804-1865). Окрім того, що він був одним з найактивніших членів Чернігівського губернського комітету з підготовки реформи 1861 р., А.Лизогуб вирізнявся з-поміж інших настільки багатим і різноманітним духовним світом, що дружити або ж підтримувати товариські стосунки з седнівським поміщиком прагнули, а то і вважали за честь багато знатних людей того часу. Серед інших назовемо художника Л.Жемчужнікова, письменника Л.Глібова, а також Т.Шевченка, котрому під час заслання А.Лизогуб надав моральну і матеріальну підтримку, за що отримав офіційне попередження від шефа жандармів графа О.Орлова.

Відзначимо, що, окрім високодуховного виховання, діти А.Лизогуба здобули і пристойну освіту. Так, брати Федора - Ілля і Дмитро закінчили повний курс наук в одному з коледжів Франції, а сам він вимушено перервавши там навчання з причини повернення родини на Батьківщину, згодом здобув прагматичну, але від цього не менш якісну, агрономічну освіту. Після того, вже зі знанням справи зосередив свої зусилля на зміцненні власного маєтку. За свідченням архівних матеріалів, він володів у другій половині 90-х рр. XIX ст. майже 2 тис. десятин землі, що знаходилась у Седневі, Городнянському повіті і декількох хуторах Лохвицького повіту Полтавської губернії [5, 119]. Заповзятливий поміщик був господарем заводу, де вироблялася цегла і клінкерна тротуарна плитка.

Окрім зміцнення матеріального становища, зростав і авторитет Ф.Лизогуба серед дворян краю. Наслідком стало обрання його у 1888 р. предводителем городнянського повітового дворянства, а згодом - гласним місцевого земського зібрання. На цих почесних посадах він перебував до 1897 р., а в наступному році його обрали гласним чернігівського губернського земського зібрання [6, 20].

Саме цей період земської діяльності Ф.Лизогуба заслуговує на увагу, адже роки роботи його в органах місцевого самоврядування Чернігівщини сприяли формуванню і становленню ділових та особистісних якостей Федора Андрійовича, щедро володіючи якими, він досягнув політичних успіхів, уже очолюючи земські установи сусідньої Полтавської губернії, а також уберегли від непродуманих і невинуватих кроків на посту голови уряду Української держави.

Початок громадської діяльності Ф.Лизогуба припадає на 1888 р., коли його обрали гласним Городнянського повітового земства. Саме на цій посаді, а це наступні 9 років кропіткої роботи, Федір Андрійович виявив свої кращі риси. Серед них відзначимо вміння бачити глибину певної проблеми, а відтак, пропонувати комплексне її вирішення. Так, виконуючи почесний обов'язок попечителя Довжицької школи, у жовтні 1888 р. підготував доповідь, з якою виступив на зборах місцевого земства. Суть проблеми зводилась до того, що будівля школи не могла вмістити всіх бажаючих навчатися. Постало питання про необхідність прибудови додаткової навчальної кімнати. З огляду на це, Ф.Лизогуб просив земців надати йому для проведення реконструкції навчального закладу 50 крб. [7, 52]. Решту ж коштів він виділив особисто. На перший погляд здавалося б, що нічого особливого у діях попечителя школи немає, але привертає увагу його аргументація щодо потреби у розширенні площі класних кімнат. Наведемо уривок з доповіді: «У 1887 р. вчителька Уварова, не бажаючи мати неприємності з народом, прийняла до школи 80 осіб, але потім пожалкувала, бо учням довелося сидіти в різних приміщеннях, навіть, у холодному коридорі, а їй одночасно проводити заняття з такою кількістю школярів, так як розраховувати на допомогу помічниці не доводилося через відсутність для неї приміщення. Через зайнятість вчителька не звернула достатньої

уваги на випускну групу, а тому випуск у цьому році був гіршим за попередні, що неприпустимо» [7, 50]. Наголосимо на цій особливості Ф.Лизогуба - він і надалі в усьому дотримувався такої позиції: всі рішення, пропозиції, а також виділення коштів доцільні та виправдані лише за умови, що вони приведуть до якісних змін і забезпечать поступальний розвиток у майбутньому.

Характеризуючи ділові якості Ф.Лизогуба, відзначимо його вміння ґрунтовно і водночас чітко та конкретно виконувати доручені завдання, що свідчило про неабияку виконавчу дисципліну земського діяча. Показовим є приклад з підготовкою ним низки заходів для боротьби з розповсюдженням тоді шкідником - сараною. Як свідчать архівні матеріали, під час засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося 7 жовтня 1898 р. за участю голови Чернігівської губернської земської управи Ф.Уманця, де він поставив питання про необхідність переглянути правила і заходи боротьби з сараною, було створено комісію у складі Ф.Лизогуба, М.Корвальського-Гриневського і Е.Нітте [6, 16]. Названих членів економічної ради, а Ф.Лизогуб на той час входив до її складу і був гласним губернського земства, зобов'язали підготувати проект правил боротьби зі шкідниками, враховуючи їхній позитивний досвід при розв'язанні цього досить складного питання. На виконання поставленого завдання комісії визначили місячний термін.

Вивчені документи свідчать: комісія своєчасно впоралася з роботою, і 7 листопада 1898 р. Ф.Лизогуб доповів авторитетному зібранню про наслідки її діяльності. Зміст доповіді став основою рішення економічної ради, яка прийняла «Обов'язкові правила для Чернігівської губернії в боротьбі з сараною». Зокрема, там йдеться: «Для населення Чернігівської губернії встановлюється обов'язкова повинність по знищенню сарани, що відбувається натуральним і грошовим способом. Всі витрати, пов'язані з боротьбою проти сарани, покласти на губернське земство, склавши відповідний кошторис. У кожному повіті при земській управі створити комісію на чолі з предводителем дворянства» [6, 20]. Як бачимо, саме чітка і оперативна робота комісії, в першу чергу її голови Ф.Лизогуба, переконала представників місцевого самоврядування у важливості для сільського господарства губернії вирішення проблеми боротьби зі шкідниками і забезпечила ефективність роботи економічної ради.

Заслугує на увагу і вміння Ф.Лизогуба побачити та відчути перспективність у новій справі. Саме до такого висновку приходимо, проаналізувавши хід обговорення питання про доцільність створення в губернії садового розсадника, що було запропоновано земською управою. Виступаючи на засіданні, яке відбулося 24 січня 1896 р., Ф.Лизогуб, зокрема, сказав: «Ця пропозиція, здається мені, повністю відповідає завданням губернського земства і може бути надзвичайно корисною. При цьому розсадник повинен діяти на комерційній основі і перше, що треба зробити, так це найняти садівника-професіонала. Розсадник потрібно закласти на кількох десятинах, у ньому мають бути маточні дерева. При цьому земство продавало б саджанці всім бажаючим за собівартістю, а селянам, навіть дешевше. Для ефективної роботи, садівнику потрібно дати постійних помічників» [8, 242]. Завершуючи виступ, Ф.Лизогуб висловив здивування з приводу того, що таку «симпатичну ідею» не сприйняла більшість учасників зібрання і настійливо порадив детальніше вивчити дане питання та повернутися до його розгляду під час наступного засідання.

Як свідчить перебіг подій, губернське земство не відразу сприйняло аргументи Ф.Лизогуба, а тому реалізувати задум вдалося лише через три роки. Про це дізнаємося з протоколу засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося у березні 1899 р., де йшлося про закупівлю для Довжицького розсадника маточних дерев з уманського саду. На тому ж засіданні колеги Ф.Лизогуба відзначили його наполегливість у досягненні поставленої мети і визнали ідею створення розсадника «правильною і корисною» [9, 13].

Такою ж активною і наступальною була позиція Ф.Лизогуба під час

обговорення питань щодо організації та проведення вчительських курсів, а також при розгляді пропозиції про облаштування в губернії бібліотек. Найбільше суперечок виникло навколо визначення місця проведення курсів. Думки земців розділилися - одні пропонували робити це в Чернігові, інші - в повітах губернії. Ф.Лизогуб, поділяючи думку останніх, вважав, що проведення курсів на місцях дозволить охопити значно більшу кількість учителів, забезпечить всім їм умови для проведення показових уроків і водночас буде значно дешевше, ніж утримання педагогів у губернському місті [8, 224]. Документи свідчать, що довготривалі і гострі дебати закінчилися перемогою прибічників Ф.Лизогуба, а тому збори постановили: «Клопотання про організацію губернських курсів не порушувати. Надати у розпорядження повітових земств 6000 крб. (по 1200 крб. п'яти повітам) для відкриття педагогічних курсів [8, 232].

Такий же скрупульозний підхід виявив седнівський поміщик і при розгляді питань, пов'язаних з облаштуванням бібліотек. Так, він виступив категорично проти розміщення їх у будинках священика або в народних училищах, пропонуючи обрати для цього окремі приміщення, які після відповідного переобладнання найповніше відповідали б вимогам в організації бібліотечної справи. Більш того, Ф.Лизогуб не погодився з пропозицією призначити на посаду бібліотекарів колишніх учнів, яким з огляду на їхній вік достатньо було б, на думку деяких гласних, визначити річний оклад у розмірі 75 крб. [8, 202]. Мотивуючи свою незгоду, вік зауважив: «Бібліотекарем повинна бути людина не тільки грамотна, а й з певним життєвим досвідом. Такий працівник повинен орієнтуватися в людях, їхніх уподобаннях, смаках з тим, щоб підібрати і рекомендувати кожному індивідуально ту чи іншу літературу» [8, 204]. Виходячи з таких міркувань, Ф.Лизогуб запропонував облаштувати бібліотеки у повітових містечках, виділяючи місцевим земствам по 1000 крб., а платню бібліотекарю збільшити до 240 крб. за рік. Більшістю голосів колеги підтримали таку пропозицію [8, 205].

Але так було не завжди. Документи свідчать, що траплялися випадки, коли Ф.Лизогуб залишався у меншості, не знаходячи разом з однодумцями достатніх аргументів для обґрунтування своєї позиції. Саме так відбулося при вирішенні питання про губернську лікарню. Під час засідань 11 і 13 грудня 1893 р. губернські гласні вирішували долю цього медичного закладу. Думки розділилися. Частина земських чиновників вважала за доцільне закрити лікарню, створивши відповідні установи в повітах, інші - виступали за збереження її. До числа останніх належав і Ф.Лизогуб, який відзначив: «Третього дня ми 28 голосами проти 15 вирішили закрити губернську лікарню. Потрібно прямо сказати про те, що ні повіт, ні місто не зможе утримувати різнопрофільну медичну установу. Ми ж своїм рішенням спричинимо знищення обладнання, інструментів, втратимо дуже потужний кадровий потенціал. А головне - позбавимо сотні людей кваліфікованої допомоги, бо дільничні лікарі при всьому їхньому бажанні не зможуть бути енциклопедистами в медичній галузі. Повинен наголосити - я завжди з розумінням ставився до думки більшості, але в цьому випадку рішуче протестую і засуджую прийняте рішення» [10, 237]. Акцентуємо увагу на цьому прикладі тому, що чи не вперше Ф.Лизогуб, засвідчуючи свою позицію, вдався до критики на адресу не тільки своїх колег, а й керівництва губернського земства, яке на його думку, не виявило далекоглядності у такому важливому питанні.

Характеристика особистісних і ділових якостей Ф.Лизогуба в період його земської діяльності на Чернігівщині була б не повною і навіть однобокою, якби автор не вказала на певні недоліки в його роботі. Один з них - це неготовність ефективно працювати за умов, коли потрібно за рахунок надзусиль за короткий термін виконати кропітку роботу. До такого висновку приходимо, проаналізувавши хід підготовки сільськогосподарської виставки, проведення якої планувалося у Чернігові. Це питання розглядалося на засіданні економічної ради, що відбулося 7 листопада 1898 р. Передувало цьому створення комісії на чолі з

Ф.Лизогубом, який за дорученням земського зібрання, вивчивши порушену проблему, доповів колегам про неготовність відкрити виставку у 1899 р. і запропонував реалізувати задумане у 1900 р. Земці погодилися з аргументами голови комісії і доручили йому остаточно розв'язати всі організаційні питання з тим, щоб у визначений термін провести запланований захід [11, 21].

Документи свідчать, що з поставленим завданням Ф.Лизогуб не впорався. Більше того, важко погодитися з його поясненням причин, які завадили досягнути бажаного. На думку гласного, у канцелярії губернатора залишилося небагато матеріалів про те, як у 1884 р., в останнє у Чернігові, проходила подібна виставка, а часу, щоб зібрати потрібну інформацію було обмаль [12, 28].

Така позиція Ф.Лизогуба засвідчила, з одного боку, його бажання скрупульозно підходити до розв'язання будь-якого питання, а з іншого - неготовність працювати у нестандартних умовах, коли не вистачає часу і потрібен певний ризик, про ініціативи з одночасною відмовою від зайвої деталізації та дріб'язковості. У даному випадку можна стверджувати, що Ф.Лизогуб ставав заручником саме таких рис свого характеру, коли його позитивні якості за певних умов набували негативного значення і шкодили справі.

У такій думці утверджуємося, опрацювавши низку документів, в яких йдеться про характерні особливості діяльності авторитетного земського діяча. Так, у січні 1895 р. Ф.Лизогуб головував на земському зібранні і показав себе як чудовий організатор, але сталося це за умови кропіткої і довготривалої підготовчої роботи. Можна констатувати, що вже в «чернігівський» період у нього виробився свій стиль роботи і поведінки за тих чи інших обставин. І в першу чергу - це скрупульозність, неквапливість, намагання прорахувати всі можливі варіанти і наслідки від прийнятого рішення. А тому стає зрозумілою реакція на такі дії Ф.Лизогуба гетьмана П.Скоропадського, який даючи характеристику голові свого уряду писав: «Він все хотів зробити сам. Справ було багато і він не встигав. Важливі рішення не приймались своєчасно, час витрачався дарма. Де він був на висоті, так це під час засідань ради міністрів - це була його стихія, але й там він досить часто затягував вирішення питань, які не потребували детального вивчення. У Лизогуба не було розмаху, творчості і сміливості. Він як і багато земських діячів звик оглядатися на збори...» [13, 163].

Безумовно, будь-яка характеристика містить суб'єктивну оцінку, але автор вважає, що П. Скоропадський чітко підмітив найголовніше - Ф.Лизогубу були не властиві риси характеру діяча, які конче необхідні на переломних етапах історії, коли потрібно діяти рішуче і жорстко, твердо відстоюючи власну позицію, виявляти ініціативу та брати на себе відповідальність за прийняті часто не популярні рішення.

І все ж, незважаючи на те, що Ф.Лизогуб не завжди був переконливим при розв'язанні окремих проблем, земська діяльність його на Чернігівщині засвідчила появу у краї непересічної особистості, патріота, вдумливого громадського діяча, котрий доклав чимало зусиль для розвитку в губернії місцевого самоврядування і формуванню у земських чиновників почуття відповідальності та обов'язку перед своїм народом і державою.

Джерела та література:

1. Пушкирев С. Россия 1801-1917: власть и общество. - М.: Посев, 2001. - 671 с.
2. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. - Львів-Київ, 1910. - 68 с.; Анненков Н. Задачи губернского земства. - СПб., 1890. - 99 с.; Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. - Петроград, 1916. - 251 с.; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К., 1914. - 115 с.
3. Половец В. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). - Чернігів: Просвіта, 2002. - 265 с.
4. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001. - 1135 с.
5. Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1908. - 496 с.
6. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов. - 1898. - № 10. - 119 с.
7. Там само. - 1895. - № 27. - 243 с.
8. Там само. - 1897. - № 1-3. - 499 с.

9. Там само. - 1899. - № 3-4. - 467 с.
 10. Там само. - 1893. - № 12. - 286 с.
 11. Там само. - 1898. - № 11-12. - 123 с.
 12. Там само. - 1899. - № 12. - 162 с.
 13. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.
-

Наталія Дмитренко

ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА ОКРУЖНИХ МУЗЕЇВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Питання збереження національної історико-культурної спадщини постало в перші місяці після перемоги Лютневої революції 1917 року. Перевага у практичному вирішенні завдань пам'яткоохоронної роботи надавалась, природно, музеям, оскільки вони були місцями, де акумулювались, зберігались та пропагувались культурні цінності.

Нагальною проблемою було створення загальнонаціонального центру, який би координував дії музеїв, архівів, бібліотек, громадських об'єднань у справі пам'яткоохоронної роботи.

Весною 1917 року був створений проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ).⁽¹⁾ Статут був затверджений на організаційному зібранні ЦКОПСІМ у травні 1917 року. Прізвища дійсних членів комітету - М.С.Грушевський, П.П.Курінний, В.Г.Леонтович, М.Ф.Біляшівський, В.Л.Модзалевський, Д.І.Яворницький та інші - свідчать про важливість завдань, поставлених перед комітетом у справі відродження культурних традицій українського народу, його національної свідомості.⁽²⁾

Вкрай складна політична ситуація на початку 1918 року (перемога більшовиків, проголошення Української Народної республіки, 1-й Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові) обернулася збройним конфліктом між українською та радянською владами, а це в свою чергу призвело до розорення та пограбувань. Актуальною справою того часу була охорона культурних цінностей, що перебували у поміщицьких маєтках. Губернським, повітовим комісарам доручалося взяти під опіку пам'ятки старовини та негайно сповіщати про всі факти їх пограбування та нищення.⁽³⁾

Ще одна спроба централізувати пам'яткоохоронний рух в Україні була зроблена за часів уряду гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). Спеціальним органом управління культурним будівництвом стає Головне управління мистецтв та національної культури на чолі з відомим українським діячем П.Я.Дорошенком. Одним із структурних підрозділів управління, якому підпорядковувались музеї, був відділ охорони пам'яток старовини та секція музеїв. Вони вирішували питання охорони колекцій старовинних речей, забезпечували приміщеннями нові колекційні збірки, брали участь у створенні експозицій. На місцях справу втілення конкретних програм по охороні та популяризації історико-культурних пам'яток було покладено на комісарів по охороні пам'яток. З цією метою відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури розробив положення про місцевих комісарів.⁽⁴⁾ Повноваження комісара на Чернігівщині надані були Б.Милорадовичу.

11-12 грудня 1917 року у Харкові відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.⁽⁵⁾ Відтепер усі декрети і розпорядження РНК РСФРР набували чинності і на території України. На основі відповідних актів було створено державну систему охорони пам'яток. У січні 1919 року при Наркомосвіті УСРР була створена Всеукраїнська рада мистецтв, котра повинна була вирішувати питання збереження

культурних цінностей.⁽⁶⁾ 27 січня 1919 року на засіданні ради мистецтв було прийнято рішення про створення Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), який складався з чотирьох секцій: археологічної (О.С.Федоровський), архітектурно-монументальної (С.А.Таранушенко), музейної (Ф.І.Шміт) та архівно-бібліотечної (В.А.Барвинський).⁽⁷⁾

У лютому 1919 року рада мистецтв затвердила положення про ВУКОПМІС та його місцеві органи. Наркомосвіти УСРР, самостійним відділом якого був ВУКОПМІС, виділив 180 тисяч карбованців на заходи по охороні унікальних витворів мистецтва.⁽⁸⁾ Частина цих коштів була передана місцевим музеям. Бо на той час музейникам було зрозуміло, що ревізіція старовинних речей тягне за собою їх негайне зникнення або загибель у руках неосвічених осіб, які погодяться скоріше знищити річ, ніж віддати її безкоштовно. Так для третього радянського музею м.Чернігова була придбана картина XVIII ст. німецького художника Нюланда за 17 тисяч карбованців.⁽⁹⁾ Для пам'яткоохоронної роботи на місцях при губернських та повітових відділах освіти створюються комітети охорони пам'ятників мистецтва і старовини (КОПМІС), до роботи в яких залучалися музейники, архівісти, історики, археологи та архітектори. З метою врятування пам'ятників старовини та мистецтва в повіті відряджались інструктори губкопмісів, яким вдавалося звозити в повітові міста предмети старовини і таким чином поповнювати колекції вже існуючих музеїв та започатковувати нові культурно-освітні заклади (у Новгороді-Сіверському, Острі, Вороніжі). Музейні секції при копісах безпосередньо визначали об'єкти, які підлягали обліку та охороні, і здійснювали контроль за виконанням охоронних зобов'язань. Чернігівським губкопмісом керував В.А.Шугаєвський.

Першим офіційним актом УСРР, спрямованим на збереження історико-художньої спадщини, можна вважати декрет Ради НК УСРР від 1 квітня 1919 року «Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання НКО УСРР».⁽¹⁰⁾ У відповідності з ним збереження, використання та пропаганда історико-художніх цінностей покладалась на НКО.

У квітні 1919 року ВУКОПІС оголосив проведення першої державної реєстрації культурних цінностей.⁽¹¹⁾ Розпочалася копітка робота на місцях. З метою з'ясування стану справи всім губернським та повітовим наросвітам були надіслані просторі анкети, після отримання відповідей на які можна було розпочати відповідні реформи у губернському масштабі.⁽¹²⁾ У Чернігові з усіх покинутих власниками будинків та квартир були зібрані старовинні речі та витвори мистецтва, які розмістили у будинку Б.Милорадовича на вулиці Петроградській. Саме тут був відкритий третій радянський музей м.Чернігова, колекція якого складалася з меблів, картин, порцеляни, виробів з бронзи, килимів XVIII-XIX ст.

Але бойові дії, що велися військами Денікіна та Петлюри на території України, не давали можливості досягти певної системності та плановості у цій справі, припинили діяльність ВУКОПІСа та взагалі завдали непоправної шкоди самим об'єктам охорони. Наступною суттєвою перешкодою в пам'яткоохоронній справі була темнота та неосвіченість населення, байдужість деяких діячів повітових наросів до долі рідної старовини. З метою пропаганди охорони пам'ятників старовини та розповсюдження історичних знань у січні-лютому 1920 року в м. Чернігові була відкрита виставка зразків мистецтва та старовини, яка викликала шире зацікавлення серед жителів та гостей міста.⁽¹³⁾

Після встановлення радянської влади на початку 1920 року ВУКОПІС відновив свою роботу, але зазнав значних структурних змін. Перед ним стояли відповідальні та важливі завдання: реєстрація, дослідження та популяризація пам'ятників мистецтва, природи, старовини. Але надзвичайно складні економічні та фінансові умови того часу не сприяли масштабному розгортанню справи. Запланована ВУКОПІСом чітка мережа місцевих організацій (губ-та повіткопісів) не налагодилася, систематична реєстрація пам'ятників проводилась лише де-не-де, дослідницька робота була можлива в обмежених розмірах, а про видавничу

діяльність можна було лише мріяти. За цих обставин у квітні і липні 1921 року ВУКОПС був поділений на Головархів та Головмузей, як два самостійних управління при Наркоматі освіти.⁽¹⁴⁾ Функції ВУКОПСа в тій частині, що стосується охорони пам'яток, були передані Головмузею. Але ця структура не змогла чітко визначити напрямки своєї роботи та шляхи вирішення своїх головних завдань. Тому 18 січня 1922 року на засіданні колегії НКО функції Головмузею були передані підвідділу музейно-виставково-екскурсійного відділу пропаганди Головполітосвіти.⁽¹⁵⁾ Серед головних завдань підвідділу було обстеження, реєстрація, охорона та вивчення позамузейних пам'яток, заходи по охороні нерухомих позамузейних пам'яток, збереження їх від пограбування та руйнації.⁽¹⁶⁾

Всеукраїнська Академія наук висловила свою стурбованість тим, що незважаючи на реорганізацію музейної справи, вона не вирішує питання охорони пам'яток старовини у повному обсязі.⁽¹⁷⁾ Існує безліч пам'ятників, які ще тільки чекають своїх дослідників. Науковці вважали, що вони повинні надати музейним, архівним працівникам уже готовий матеріал, класифікований в певні серії по певних темах. З цих причин ВАН наполягала на своїй участі в розробці наукових проблем та організації науково-дослідної роботи у всеукраїнському масштабі, бо ще за часів існування ВУКОПСу та Головмузею у випадках нагальної потреби вживала заходів для охорони пам'яток, використовуючи свій науковий та моральний авторитет. Випадків, коли вимагалось втручання ВУАН, було так багато, що у травні 1921 року був створений спеціальний орган з розпорядницькими функціями - Археологічна комісія, яку очолив академік Ф.І.Шміт. Але через скорочення штатів, комісію було розпущено, і в лютому 1922 року при «Спільному Зібранні» ВУАН був заснований Археологічний комітет з консультативними обов'язками у складі академіків М.Ф.Біляшівського та Ф.І.Шміта.⁽¹⁸⁾ Досвід показав, що існує практична потреба такого органу. Саме Археологічний комітет при ВУАН у квітні 1923 року звернувся до Головпрофосу НКО УСРР про передачу Україні Головполітосомом НКО РСФРР музейних експонатів, вилучених з церков та монастирів України та евакуйованих до Москви під час громадянської війни. 3200 старовинних ювелірних виробів, які мали видатне історичне та художнє значення, були повернуті в Україну.⁽¹⁹⁾

У 1922 - 1925 роках пам'яткоохоронна робота переходить у практичну площину і активно проводиться переважно державними та окружними музеями. За їх клопотаннями на місцях окрвиконками видавали обов'язкові до виконання постанови та розпорядження щодо охорони пам'яток. У травні 1924 року Чернігівська окружна інспектура народної освіти розробляє та надсилає повітовим КОПМіСам стислу інструкцію по охороні позамузейних пам'ятників.⁽²⁰⁾ Згідно з інструкцією, до складу комісій повинні були увійти робітники сільбудинків, представники парторганізацій, місцевих осередків Комуністичної спілки молоді та працівники освіти. Район діяльності КОПМіСів - усі позамузейні пам'ятники, що можуть служити матеріалом для вивчення історії та побуту на підпорядкованій території. Головною метою роботи вважали повний облік та отримання докладних відомостей про ці об'єкти. Але під час цієї роботи доводилося стикатись із певними труднощами. У червні 1924 року Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому звернувся до Пленуму по охороні позамузейних пам'яток з проханням звернути увагу повітових керівників на неналежне ставлення до охорони історико-культурної спадщини.⁽²¹⁾ Повітовим виконкомом був надісланий наказ підготувати повідомлення про наявні у них історичні пам'ятки. Але відповіді надійшли тільки з трьох повітів, до того ж заперечного характеру. В той час, як за даними окрполітосвіти налічується 1800 пам'яток.⁽²²⁾ Намагаючись зберегти та захистити спадок від пограбування населенням, у 1924 році Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому своїм рішенням за № 17042 наказував усім повітвиконкомом та відділам Чернігівської інспектури народної освіти притягати до кримінальної відповідальності осіб, що винні у таких злочинах.⁽²³⁾ А підстав хвилюватися про збереження пам'яток було достатньо. Головним об'єктом пограбувань були мастки,

залишені поміщиками і які у 20-ті роки ще не були пристосовані до громадських потреб та стояли «безлюдними островами» серед бурхливої розбудови нового суспільства. Відомий красзнавець та колекціонер з села Гужівки, що на Ічнянщині, К.І.Самбурський записав у своєму щоденнику у 1924 році: «Заходив у дім поміщика Забелло. Тут панує спустошення. Пограбування будинку продовжується. Вийнято декілька луток. Зникли 22 дошки зі східців з балкону у садочок. Стеля у багатьох місцях протікає».⁽²⁴⁾ У місті Седнів розбиралась на цеглу кам'яниця XV сторіччя, у селі Каховка пограбовані склепи з набальзамованими тілами, у селі Мороськ викрадений скарб старовинних монет.⁽²⁵⁾

Викрадені старовинні речі вивозилися на базари великих міст для продажу випадковим покупцям, які найчастіше не мали уявлення про справжню цінність того, що придбали.

Звичним явищем у ті часи були самовільні розкопки древніх курганів у пошуках скарбів. Своє занепокоєння непоправною шкодою археологічним пам'яткам висловив Наркомат внутрішніх справ УСРР, надіславши місцевим відділам внутрішніх справ та народної освіти циркуляр від 25 січня 1924 року за підписом наркома внутрішніх справ Буздаліна: «Дивлячись на те, що розкопки курганів повинні проводитися тільки з відома органів Наркомоса, а знайдені речі передаються у наукові музеї, Наркомат внутрішніх справ у інтересах охорони історичних цінностей, які мають велике культурне значення, пропонує видати обов'язкове розпорядження, яким забороняються розкопки курганів без дозволу відповідних органів Наркомату освіти».⁽²⁶⁾ Згодом Укрнаука почала видавати відкриті листи на проведення археологічних експедицій та індивідуальних досліджень науковим працівникам пам'яток археології, історії, мистецтва та етнографії. І кількість таких дозволів щорічно зростала - у 1927 році видано 103 листи, у 1928 році - 139.⁽²⁷⁾

Найактивніша пам'яткоохоронна робота у середині 20-х років була розгорнута у Конотопському, Ніжинському, Прилуцькому, Остерському та Роменському окружних музеях, а також у Сосницькому, Шосткинському, Новгород-Сіверському та Глухівському районних музеях.

Архівні джерела вказують на особливо плідний етап роботи Конотопського музею у 1923-1924 роках за часів директорства художника і педагога Марка Григоровича Вайнштейна. Силами наукових працівників (їх на той час було двоє) проведені обстеження сіл Шабулів (де знаходилася садиба В.Є.Богдановської-Попової, однієї з перших жінок-хіміків, співробітниці Д.І.Менделєєва) та Костирьове Коропського району. Обстежена Гірявська церква, де зберігалось багато речей, пов'язаних з іменем видатного українського історика та громадського діяча О.М.Лазаревського.⁽²⁸⁾ Відомо, що після 1923 року Конотопський музей носив його ім'я, але пізніше був перейменований у музей імені Луначарського. На початку 1924 року пам'яткоохоронні роботи проводилися у с. Парафіївка, обстеження Крелевецького району, після чого через повітовий КОПМІС виданий наказ про охорону, курганів та позамузейних пам'яток.⁽²⁹⁾ Того ж року були обстежені та прийняті всі можливі заходи до охорони палацу К.Розумовського у Батурині (до речі, тоді музей придбав рукописи військового відомства 1875 року, що свідчить про варварське ставлення царського уряду до палацу), пам'ятки архітектури XVIII ст., Успенської церкви та палацу графа Рум'янцева-Задунайського у селі Вишеньках.⁽³⁰⁾ Доречно буде тут пригадати пам'яткоохоронну роботу Борзенського музею, який працював при районній інспектурі народної освіти і був самостійним культурно-освітнім закладом до свого злиття у 1924 році з Конотопським окружним музеєм. Звіт бібліотечно-музейної секції Борзенського відділу народної освіти свідчить про жваву пам'яткоохоронну роботу. Були поставлені на облік та перевезені до музею бібліотеки поміщиків Імшенецької, Самойловича, Глушановської, Белозерського та Гетьського 2600 томів. Рік видання найстарішої книги - 1737. Крім того, до музею були передані 57 картин та 5 скульптур з колекції І.Ге.⁽³¹⁾ Зі звіту про роботу Конотопського

окружного музею за 1924 рік дізнаємося, що на облік позамузейних пам'яток було взято 5 цивільних будівель, 6 церков, 4 революційні пам'ятки, 3 могили, 2 парки. Був відремонтований будинок генерального судді Василя Кочубея у Батурині.⁽³²⁾

Плідною у 1926-1928 рр. була пам'яткоохоронна робота Прилуцького окружного музею. Його завідувачем В.І.Масловим здійснено шість наукових відряджень до Густинського та Ладинського монастирів. Під час експедиції сфотографовано монастирські будівлі (133 світлини).⁽³³⁾ Була обстежена колишня Яготинська садиба Репніних, яка пов'язана з ім'ям Т.Г.Шевченка. Після цього крайовій комісії охорони пам'яток культури і природи було повідомлено, що «Шевченківський флігель» - ампірна будівля (архітектор Мелас) потребує негайної реставрації. Обстежена могила Є.П.Гребінки в хуторі Мар'янівці та садиба Гребінок у хуторі Убіжище, а також могила М.А.Маркевича, українського письменника та історика, у селі Турівці. Про потребу упорядкувати могилу приятеля Т.Шевченка було доведено до відома окрвиконкому, президія якого запропонувала інспектурі народної освіти вишукати кошти на упорядження могили Маркевича.

Головним завданням Ніжинського окружного музею у колі питань пам'яткоохоронної роботи був облік речей, що знаходились у церквах, монастирях і мали історико-художнє значення. Наполегливістю і старанням музейників та поціновувачів старовини була врятована значна кількість безцінних речей. Народний комісаріат внутрішніх справ м. Харкова 3 липня 1928 року надіслав інструкцію до всіх окрадмінвідділів: «Згідно постанови УВВ та РНК СРСР від 7 липня 1926 року «Положення про комісію по утворенню спеціального фонду фінансування металургії», все культове майно в міді, польським сріблі, бронзі та інших кольорових металах, як то - дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходяться у закритих молитовних будинках або в таких що закриваються, треба здавати безкоштовно «комцетфонду». З метою проведення цього заходу в життя, адмінвідділ НКВС пропонує Вам негайно розпочати роботу по виявленню вище означеного майна в закритих молитовних будинках, визначивши його кількість та вагу. Відомості надіслати у НКВС до 1 вересня цього року».⁽³⁵⁾

Скільки треба було вагомих аргументів, професійних знань, щоб переконати посадовців не нищити спадок, який з любов'ю збирався по крихтах протягом багатьох століть. Успіх такої роботи залежав найчастіше лише від особистого авторитету музейного працівника, який відстоював перед посадовими особами долю того чи іншого експонату. А оскільки відповідне законодавство залишалося недосконалим, то у цих важких розмовах доводилося апелювати до свідомості і розуміння партійних та радянських керівників культурної справи. Коли у 1930 році у Ніжинському окрузі знімали низку дзвонів для передачі до «Рудметторгу», кожен з них був описаний музейниками як такий, що має велике художнє значення та характерні риси розвитку ливарства на Україні. Тому у разі, якщо деякі дзвони і потрапили на переплавку, то тільки після узгодження з інспектурою освіти та Ніжинським окружним музеєм. Дзвони, що мали за висновками фахівців особливе значення, залишалися на місцях.⁽³⁶⁾

Ніжинські музейники разом з К.І.Самбурським, який у 1919-1925 роках був уповноваженим по охороні позамузейних пам'яток старовини та мистецтва Чернігівської губполітосвіти по Ніжинському та Конотопському округах, брали участь у обстеженні покинутих панських маєтків. А у 1923 році їм було доручено зняти зі стелі Качанівського палацу плафонну картину для передачі до Чернігівського державного музею.⁽³⁷⁾

Остерським окружним музеєм у 1923 році були взяті на облік церкви м. Козельця. Всі речі, що мали музейне значення, вилучені, була розпочата робота по відкриттю у місті філії Остерського музею, для чого в будинку Галагана на Понорщині була виділена кімната зі старовинною кахляною піччю.⁽³⁸⁾ До реєстру позамузейних пам'яток була занесена так звана Юр'єва божниця, розташована у передмісті Остра – Старогородку і являла собою руїни храму XII ст. з унікальними фресками. За легендами, храм побудований за часів Ю.Долгорукого. Директор музею

А.Г.Розанов був занепокоєний тим, що дах будівлі у жалюгідному стані, через що псується фрески, а останній ремонт проводився у 80-х роках XIX ст. за земські кошти.⁽³⁹⁾

У травні 1919 року у м. Ромнах було засноване товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва, до складу якого увійшли місцеві художники, вчителі, інженери. Їх зусиллями з усієї округи збиралися речі, знайдені у покинутих панами маєтках. Працювати доводилось у складних умовах - наближався денікінський фронт. За кілька місяців вдалося врятувати більше 1000 примірників старовинних книг XVIII-XIX ст., декілька сот художніх виробів та археологічних знахідок, врятовано від знищення архів. На початку серпня 1919 року у місто увійшли денікінці, і розпочата робота завмерла. Новий етап розпочинається у листопаді 1920 року: були обстежені Вознесенська церква, Святодухів собор, тоді ж за допомогою відділу народної освіти у місті було відкрито музей.⁽⁴⁰⁾

До справи охорони позамузейних пам'яток залучалися районні та міські музеї, колекції яких згодом поповнили фонди державних та окружних музеїв. Дослідження Глухівського повіту з метою збереження культурної спадщини розпочалися ще у 1920 році. Представниками повітової інспектури народної освіти були обстежені собор, Вознесенська та Миколаївська церкви, які мали цінні архіви, котрі потребували негайного перегляду та обліку.⁽⁴¹⁾ На початку 1925 року пам'яткоохоронні заходи у повіті проводились на чолі із завгубполітосвіти В.А.Шугасьським. Було оглянуто шість церков м. Глухова та Успенський жіночий монастир, котрий з XVIII ст. був відомий як своєрідний мистецький центр, осередок гаптування. До того ж кілька років ігуменею монастиря була Марія Магдалина Мазепина, мати гетьмана Івана Мазепи. В результаті проведеної роботи найцікавіші та найкоштовніші речі були взяті на облік. Частина з них була призначена для термінового вилучення.⁽⁴²⁾ Значна кількість колекцій старовини з панських садиб була врятована від пограбування завдяки свідомості та відповідальності місцевої інтелігенції. У с. Ярославці Глухівського повіту місцевим вчителем А.М.Коноплею у 1919 році були вжиті заходи щодо збереження цінностей з будинку поміщика Кочубея. Реєстр речей налічував 200 експонатів, серед яких картини, старовинні меблі, порцеляна, а також понад сто старовинних книг та рукописів.⁽⁴³⁾

Шосткинський УКОПІС у своєму звіті за перше півріччя 1921 року повідомляє, що здійснив поїздку у м. Ямпіль, де були оглянуті три кургани, складений реєстр стародруків, літописів, судових документів, духовних заповітів та купчих 1729-1760 рр. У м. Воронежі перевірили, як зберігаються майже десяток справ та книг колишньої міської ратуші, датовані 1850 роком, оглянули літописи двох церков. На облік у с. Паліївка Шосткинського повіту була поставлена старовинна церква, в бібліотеці якої зберігались рукописи, стародруки, акти та метричні книги, найстаріша з яких датована 1714 роком.⁽⁴⁴⁾

У 20-і роки зроблені перші спроби взяття під державну охорону монастирських комплексів, що у 30-і роки владою було розцінено як прояв ретроградських настроїв, а у гіршому випадку як український буржуазний націоналізм. Подібні звинувачення були пред'явлені С.Тарануценку, П.Жовтовському та іншим. Саме таке ставлення до вирішення цього питання зберігалось доволі довго, і саме тому з восьми монастирських комплексів Сумщини до 1988 року лише три були під державною охороною.⁽⁴⁵⁾

У 1920-1921 роках Шосткинський УКОПІС проводить перші дослідження на території Гамаліївського (Харлампієва) монастиря, заснованого ще у 1702 році, і де на той час збереглися пам'ятники Скоропадських, Янухова, Третьякова та Гербель. Особливу цінність становили монастирська бібліотека та іконостас, розписаний Якимом Глинським на замовлення гетьмана І.Скоропадського, та «парсуни» - ктиторські портрети подружжя Івана та Анастасії Скоропадських. Велике історичне та мистецьке значення мала монастирська збірка різьблених речей, порцеляни, рукописів, стародруків, ювелірних виробів, гаптів та лапідарній.⁽⁴⁶⁾

У м. Шостка одним з членів УКОПСа на прізвище Верховець після вивчення документів порохового заводу з 1803 по 1843 рік була зроблена спроба написати історію заводу та м. Шостки. Рукопис був наданий автором для рецензії у міський УПОЛІТОС. «Але при перегляді з'ясувалось - при гарному початку, поганий кінець, в якому описуються благодійництва попів та генералів. Цей рукопис про походження м. Шостки та порохового заводу губполітосвітою дозволено купити, але автор рукопису заарештований і знаходиться у Чернігові».⁽⁴⁷⁾

Навіть малі містечка та села не залишалися поза увагою комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини. Через своїх представників у повітових та районних інспектурах народної освіти вони намагалися скласти добірні реєстри позамузейних пам'яток. Приділялась увага не тільки архітектурним, археологічним, церковним та бібліотечним пам'яткам, але й пам'яткам садово-паркової культури. З Ріпкинського району у 1924 році надійшло повідомлення, що у с. Буянках взяті на облік садиба поміщика Коробка, у с. Церковище до реєстру позамузейних пам'яток внесений сад поміщика П. Я. Батуринаського (учасника війни 1812 року), у м. Ріпках - парк та сад поміщика Єнько, сади поміщика Соколовського та Батуринаського.⁽⁴⁸⁾

У доповідній записці з Березненського району (жовтень 1923 року) повідомлялось, що під охорону взяті будівлі Домницького монастиря, а роком раніше був переглянутий та опечатаний монастирський архів, найстаріший документ якого датувався 1730 роком.⁽⁴⁹⁾

Але без державної допомоги розв'язати проблему охорони національно-культурної спадщини було важко. Наукова громадськість України на I-II пленумах Укрнауки у 1925 році обговорювала питання потреби державного законодавства і державної допомоги у цій справі. Внаслідок цього охорону пам'яток у Наркомосі вирішено було покласти на Укрнауку, в структуру якої згодом увійшли і музеї. З 1925 по 1929 роки всю організаційну та поточну роботу проводила Укрнаука. Для безпосереднього нагляду над станом та охороною пам'яток на місцях Наркомос у квітні 1926 року розподілив територію України між чотирма крайовими інспектурами: Київською - на чолі з професором Ф.Л.Ернстом; Харківською - під головуванням С.А.Тарануценка; Одеською, керованою професором С.С. Дложевським та Дніпропетровською, якою керував археолог П.А.Козар. Таким чином, Глухівський, Конотопський, Ніжинський, Остерський округи підпорядковувались Київській крайовій інспектурі; Прилуцький та Роменський округи керувались Харківською крайовою інспектурою. Головним завданням крайових інспектур було вдосконалення інспекторського нагляду, плановість роботи та популяризація справи збереження культурного спадку.

У травні 1926 року було вирішено провести первісну реєстрацію пам'яток культури, розподіливши їх на три групи: археологічні, архітектурні та історико-революційні. За даними Укрнауки, у 1926-1928 роках було зареєстровано по округах пам'яток культури:⁽⁵⁰⁾

Округи	Архітектура	Археологія	Іст.-револ.	Разом
Ніжинський	10	—	—	
Конотопський	9	—	1	
Глухівський	12	—	—	
Коростенський	1	1	—	
Чернігівський	14	—	1	
Прилуцький	21	5	10	
Роменський	17	3	7	
Сумський	35	4	3	
Разом	119	13	22	154

Якісно новий етап у пам'яткоохоронній роботі розпочався у червні 1926 року, коли ВУЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову «Про

пам'ятники культури і природи України».⁽⁵¹⁾ Згідно з нею, при Наркомосі УСРР утворювався Український комітет охорони пам'ятників культури на чолі з І.Ю. Кулик та Український комітет охорони пам'ятників природи. Опікуватися пам'ятками місцевого значення в округах повинні були окрвиконкоми по інспектурі народної освіти.

Постанова проголосила генеральну реєстрацію пам'яток, розподіливши їх на дві категорії: республіканського та місцевого значення. Пам'ятки місцевого значення визначалися постановою окрвиконкомів та реєструвались у місцевих органах Наркомосу УСРР. У травні 1927 року розпочалася генеральна реєстрація археологічних пам'яток, анкетно-облікові картки для опису та реєстрації були складені професором О.С.Федоровським.⁽⁵²⁾

Згідно з постановою, пам'ятки місцевого значення утримувалися за рахунок бюджетів місцевих виконкомів. Але за кошторисом Наркомосу УСРР місцеві органи влади могли отримати субсидію на охорону пам'ятників. Видатки з державного бюджету по заходах Укрнауки та крайових інспектур на охорону пам'яток зростали:⁽⁵³⁾

1926 - 1927 роки - 28732 крб.

1927 - 1928 роки - 38323 крб.

1928 - 1929 роки - 49530 крб.

Таким чином, у 20-і роки ХХ сторіччя розгортається та вдосконалюється державне пам'яткоохоронне законодавство. Був створений апарат службовців, що працювали над збереженням культурної спадщини. У державі проведена первинна реєстрація пам'яток та розпочата генеральна реєстрація археологічних пам'яток. Помітно збільшувалися асигнування з державних та місцевих бюджетів на пам'ятко-охоронні заходи. До 1930 року було зареєстровано 9 історико-культурних заповідників. А головне - відбуваються позитивні зміни у свідомості звичайних громадян щодо збереження отриманого ними спадку - від бажання зруйнувати все, що пов'язане зі старим світоустроєм, до спроби зрозуміти, як важливо і для чого треба зберігати своє коріння.

Джерела та література:

1. Киевлянин. - 1917. - 26 апреля.
2. ЦДАВО України. - Ф. 2581, оп.1, спр.206, арк. 27-28.
3. Там само. - Ф. 2581, оп.1, спр.216, арк. 6.
4. Наше минуле. - 1918.- № 12. - С. 199-200.
6. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 1, спр. 616, арк. 18.
7. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920. - М., 1989, - С. 255.
8. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. - 15 февраля.
9. ДАЧО - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 190
10. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1979 - С. 92-94.
11. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 1, спр. 638, арк. 173; спр. 685, арк. 69.
12. ДАЧО - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 191.
13. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 192.
14. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 2. - спр. 16, арк. 22, 33.
15. ЗУ УРСР - 1920. - № 27. - С. 585.
16. ЗУ УРСР - 1922. - № 49. - С. 729.
17. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1979. - С. 230.
18. Там само. - С. 231.
19. Там само. - С. 264-265.
20. ДАЧО. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 36.
21. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.
22. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 73.
23. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 66.
24. ІР НБУ ім. Вернадського. - Ф І, 2191, арк. 18.
25. ДАЧО. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.
26. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. - С. 314.
27. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. - Харків: Держвидав

України, 1930. - С. 67.

28. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1751, арк. 58.
29. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1752, арк. 66.
30. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 9.
31. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 711, арк. 4.
32. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 2017, арк. 44.
33. Бюлетень Прилуцького окружного музею. Прилуки.ю-1929 - № 2, - С. 75.
34. Там само. - С. 81-82.
35. Відділ ДАЧО у м. Ніжині. Ф. Р 61, оп. 1, спр. 1148, арк. 22.
36. Там само. - Ф. Р 61, оп. 1, спр. 6093, арк. 46.
37. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1537, арк. 14.
38. Відділ ДАЧО у м. Ніжині. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 666, арк. 66.
39. Там само. - Арк. 28
40. ІР НБУ ім. Вернадського. - Ф. Х, 18091.
41. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
42. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 11.
43. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 39.
44. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
45. Красзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 34.
46. Вечерський В. Монастирі Сумщини - осередки мистецького життя. - //Красзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 35.
47. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 56.
48. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 376, арк. 142.
49. Там само. - Арк. 17.
50. Дубровський В. Вказана праця. - С. 57.
51. ЗУ УРСР, 1926. № 32-33. - С. 259.
52. Дубровський В. Вказана праця. - С. 58.
53. Там само. - С. 14.

Тамара Демченко

СПИСОК МІЛЦІОНЕРІВ: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У ЧЕРНІГОВІ 1905 року

Людство здавна цінувало різні списки, реєстри, каталоги. Вони не просто упорядковували якісь предмети, людей, але й виявляли певні тенденції у розвитку матеріального світу та духовного поступу, сприяли оцінці тих чи інших постатей, шляхом включення їх до певних реєстрів, в цілому систематизували середовище, освоєне або створене людьми у відповідності до вимог тієї чи іншої цивілізації. Скажімо, вдивляючись у списки, які друкувалися на шпальтах преси упродовж останнього століття, можна встановити не тільки те, чим переймалися влада та суспільство в цілому, але й визначити сутність пануючого режиму. Довгі списки вбитих, поранених, тих, хто пропав безвісти, що масово з'явилися на сторінках газет, виявили невдалий для Росії хід Першої світової війни, ближче до початку революції стали друкувати списки дезертирів, потім списки буржуїв, які обкладалися революційною контрибуцією, списки розстріляних у порядку «червоного терору» контрреволюціонерів з тим, щоб через майже півстоліття по тому приступити до оприлюднення списків реабілітованих. А ще ж були списки «підписантів», які продемонстрували наявність опозиції щодо режиму. У цих та багатьох інших різновидах списків вміщується вся українська історія дорадянських та радянських часів. Проте це спостереження, мабуть, стосується всіх історій.

З легкої руки американського кінорежисера С.Спілберга (після виходу на екрани його фільму «Список Шиндлера») слово «список» стало асоціюватися з драматичними сторінками порятунку євреїв у роки Другої світової війни. У такому значенні його вжив наш земляк Г.Курас, який в одній російськомовній газеті Нью-

Йорка вмістив статтю під назвою «Список Шептицького». Глава греко-католицької церкви врятував життя сотням єврейських мешканців Галичини. В особистому помешканні митрополита перехувалися десятки людей. Тепер уже не можна встановити точно, скільки їх протягом всієї окупації перебувало під виглядом ченців і черниць у монастирях ¹. У нинішній Україні ці списки, які набули значення певного символу, поповнилися іменами наших видатних інтелектуалів - діячів науки, включно з провідними українськими істориками, культури, журналістами, які «незалежно від наших політичних поглядів» вирішили об'єднатися, щоб «сказати наше «ні» ксенофобії, й «так» - цивілізованій європейській демократичній перспективі України» ².

Пропонований читачам документ теж являє собою список і має безпосереднє відношення до захисту єврейського населення, хоча насправді історичне значення його виходить за межі вищеокресленої проблеми. У нарисі йтиметься, звичайно, не про події світового масштабу. Проте доля чернігівських міліціонерів - добровольців, які навіть не надіючись одержати дозвіл на зброю, вирішили захищати не тільки майно, але й гідність, і саме життя мешканців Чернігова єврейського походження, теж достатньо драматична. Ми вже писали, що для населення порівняно невеликого міста - губернського центру - події середини та другої половини 1905 року таїли чимало небезпек і навіть трагедій ³. З багатьох міркувань адміністрація не прагнула відновити належний порядок, часто її реакція запізнювалася або ж заходи носили такий характер, що їх важко було розцінити інакше, як провокацію. Чернігівська міська дума, серед більшості гласних якої утвердилася думка, що вони є не тільки представницьким виборним органом, але значною мірою й організаційним центром громадянського опору діям влади і натовпу, взяла на себе реалізацію природного права людей на самозахист перед лицем грізної і реальної небезпеки. У науковій літературі це питання докладно не вивчалось, мемуари та дослідження, в яких аналізується ситуація, що склалася у місті та губернії 1905 року, вже розглядалися у попередніх нарисах.

Для чіткішого розуміння вибухонебезпечності ситуації варто додати, що погромницькі настрої загрожували не тільки євреям. Складається враження, що в ряді випадків було достатньо однієї іскри, щоб спалахнула пожежа. Нашу увагу привернув невеликий сюжет із статті, яка побачила світ у 1913 р. У ньому йшлося про причини і прояви конфлікту між мешканцями двох сіл: «Одночасно з розгромом поміщицьких садиб у Городнянському і Чернігівському повітах, у тій же місцевості відбувся ряд кривавих сутичок між самими селянами...», - писав автор, який сховався за ініціалами А.Ю., - початок цим сутичкам було покладено таким чином. 20-го жовтня, вранці, в селі Куликівці Чернігівського повіту родич місцевої вчительки Овчиннікової, який мешкав у неї, Яків Поляков, отримавши номер газети з височайшим маніфестом від 17-го жовтня, зі згоди учительок Овчиннікової і Чорної, прочитав і роз'яснив його учням в земській школі і потім звелів їм йти додому і кричати «ура». Далі події розвивалися таким чином: вчителька Овчиннікова повідомила про видатну подію свою колегу Марію Бортнікову, яка працювала в сусідньому селі Горбові і запросила її разом з тамтешніми селянами відзначити свято в Куликівці. Між тим далеко не всі жителі останньої поділяли несподівану радість. Посильний, який відносив листа до Горбова, повідомив про це старосту, який поставився вельми несхвально до ініціативи вчительки. «Увечері, коли вже почало темніти, до Куликівки підійшла юрба горбовців чоловік у двісті з червоними прапорами, на одному з них начебто був напис: «Да здравствует свобода и революция». Дехто з куликівців попереджав прибулих горбовців, щоб вони не входили в село, бо їх там приймуть вороже, але горбовці не послухалися і продовжували похід. У цей час у Куликівці ударили в дзвін, натовп куликівців, озброєних сокирами, колами і вилами, кинувся назустріч горбовцям. Коли обидві юрби зішлись, куликівці запитали горбовців про мету їхньої появи. Ті відповіли, що прийшли, мовляв, прочитати маніфест про свободу. Куликівці, видно, сумніваючись в існуванні такого маніфесту, заперечили: «Чому ж нам не читали

маніфесту священник чи пристав?» На це горбовці заявили: «Пристава у нас уже немає, ми всі тепер рівні». В цей час хтось із горбовців вистрілив із револьвера в повітря, і куліківці негайно кинулися бити горбовців. Останні повернули назад, але куліківці продовжували гнати їх і бити. Після цього побоїща на дорозі в село Горбово було знайдено дев'ять чоловік горбовців, побитих так сильно, що не в змозі були рухатися»⁴. Цю подію, застосовуючи тільки традиційний інструментарій, прокоментувати важко. Судячи з усього, між мешканцями двох сусідніх сіл не було ні національних, ні релігійних, ні класових, ні майнових суперечностей, та й збиралися «в гості» нібито з радісного приводу. Але спрацював древній інстинкт страху перед чужим, повна політична темрява, а випадковий постріл викликав криваву, безглузду в прямому розумінні цього слова, бійку. Варто звернути увагу ще на одну обставину: автор постійно вживає слово «натовп». У подіях 1905 р., очевидно, саме юрба, юрма, натовп відігравали головну роль. Цей феномен філософи визначають як групу, «у якій репрезентовано децищу кожного класу. Тому так легко переплутати юрбу з народом, який також включає всі верстви суспільства. Тоді як народ у всіх великих революціях бореться за справжнє представництво, юрба завжди обстоюватиме «сильну особистість», «великого керманіча», - бо юрба ненавидить суспільство, з якого її виключено, разом з парламентом, де її не представлено»⁵. Це, до речі, сказано, про західноєвропейський соціум, суспільство ж Російської імперії відзначалося рисами, які ще більше поглиблювали деструктивний характер натовпу. «Хаотичні умови цієї країни - дуже великої, аби бути керованою, населеної народами без будь-якого досвіду політичної організації, що животіли під незбагненим всевладдям російської бюрократії, - породжували атмосферу анархії та ризику, у якій суперечливі примхи дрібних чиновників і щоденні впливи некомпетентності й непослідовності інспірували філософію, яка вбачала у Випадку справжнього Господаря Життя, щось на зразок прояву Божественного Провидіння»⁶. Теоретично це може слугувати узагальненим поясненням всього, що відбувалося на теренах імперії, включно з дрібними епізодами на зразок описаного вище. Але для представників тогочасної інтелігенції, нечисленного середнього класу, людей, наділених здоровим глуздом, усі ці випадки насильства, грабунків, кривавих бійок створювали нездорову атмосферу страху, у якій важко було дихати, руйнували в зародку сподівання на реформування державного устрою імперії, зрештою загрожували життю і здоров'ю рідних та близьких. Таких прецедентів було чимало. Є.Чикаленко писав у своїх спогадах, що 19 жовтня 1905 р. «пережив стільки, що й повік того не забуду». Цього дня солдати стріляли у його сина та інших студентів, які захищали київських євреїв від погромників. Левко був поранений, ще одного юнака було вбито. Цікаво, що «хулігани» (погромники) самі «покликали салдат». Робилося це посеред міста на Володимирській вулиці, проти Золотих воріт⁷. Ми вже писали, що чернігівський губернатор сам очолив погромників, які прикривалися таким чином не тільки символами духовними (хоругви), знаками верховної влади (портрет царя), але заручилися і прихильністю влади реальної, яка недвозначно виявила своє схвалення їхнім діям.

Відтак міська дума мала своїми противниками не тільки місцевих босяків-хуліганів, але й адміністрацію. Тим більше її членам додають честі подальші, певною мірою, відчайдушні кроки у справі створення міліції.

Безумовно, що першим поштовхом стали безвідповідальні дії загону козаків, який напав на людей у центрі міста 18 червня. Серед потерпілих були й гласні думи. Тільки завдяки щасливому збігові обставин нікого не вбили і не покалічили. Влада, зіткнувшись з обуренням міських жителів, умила руки. Тоді 22 червня 1905 р. гласні Чернігівської думи ухвалили пропозицію М.Пухтинського про створення міської міліції і питання про це вирішили передати у спеціально створену комісію⁸. Щоб продемонструвати атмосферу, в якій проходили засідання думи, варто оприлюднити зафіксований у журналі протоколів епізод: несподівано на площі почувлися крики, які було сприйняті як новий напад козаків «на публіку»⁹. На цей

раз тривога виявилася фальшивою, але, звичайно, ні «публіка», яка уважно стежила за роботою думи, ні гласні не могли почувати себе в безпеці. Стан непевності у місті досяг свого апогею наприкінці жовтня. Після засідання Думи 24 жовтня міський голова М.Рудін «виїхав з міста лікуватися», і головування перейшло до старшого члена управи В.Харченка¹⁰. Першим питанням порядку денного засідання 27 жовтня поставили доповідь комісії про міську міліцію. Доповіді передувало оприлюднення «роз'яснення» губернатора, що «Чернігів у достатній мірі забезпечений військами, доказом чому служить спокій останніх чотирьох днів і крім того на посилення охорони йдуть драгуни». На думку керівника губернії, питання про утворення міліції не входить до кола компетенції міського управління, і тому він вважав, що «обговорення його на сьогоднішньому засіданні Думи є цілком зайвим»¹¹.

Проте пряма заборона з мало прихованою погрозою однак не справила особливого враження на гласних, які просто взяли до відома губернаторську настанову і заходилися слухати доповідь комісії. У документі було насамперед роз'яснено, що означає це незвичне для слуху тодішніх обивателів слово: «Міліція в точному значенні слова є народне ополчення, яке збирається під час війни, за мирного часу існують лише незначні її кадри; на таких засадах міліція існує в Швейцарії і Північно-Американських Сполучених Штатах. Коли піднімалося питання про запровадження міської міліції у нас в Чернігові й інших містах, то малось на увазі не народне військо, а народна охорона особистої і майнової безпеки городян, на противагу поліції і козакам, які допускали насильства над обивателями, котрі боролися за свободу». Крім того, у проекті вказувалося на «слабкість поліції, почасти потурання її при погромах». Тому управа хотіла перебрати на себе керівництво поліцією, яка повинна складатися із вільнонайманих службовців і чинів, котрі б несли поліцейську службу постійно. «Міліція ж буде складатися із волонтерів-добровольців, підпорядкованих спеціально вибраному начальнику»¹². Міліціонерів будуть закликати на службу «у надзвичайних випадках для охорони безпеки і порядку, коли штат поліції виявиться недостатнім». Подібні ситуації могли виникнути в ході народних заворушень, підпалів, грабунків, «скупчення великих народних мас в період військового набору, ярмарків і т. н.». Службу міліціонери мають нести безплатно, управа повинна потратитися тільки на їхнє озброєння і, якщо визнають за доцільне, на уніформу. Поліція і міліція повинні узгоджувати свої дії. При умові, що передача поліції у підпорядкування місту не відбудеться, перша залишиться органом центральної влади, а друга відповідно - «місцевої автономної влади»¹³. Це були тільки попередні прикидки, в яких окреслювалися загальні засади формування міліції.

Природно, що гласні добре розуміли, що рухатися далі без дозволу вищих інстанцій (місцеві вже висловили своє незадоволення та й в будь-якому випадку не взяли б на себе відповідальність за таку ініціативу), неможливо. Проте їх підштовхувала до рішучих вчинків та вкрай небезпечна ситуація, яка склалася у місті після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Відтак на момент оприлюднення доповіді комісії уже існували і постанови спеціальної наради, що засідала 24 жовтня під головуванням І.Соколовського. Це були репрезентативні збори в кількості 130 чоловік, куди входили не тільки гласні міської думи, земці та авторитетні громадські діячі, але й просто громадяни, які відчували потребу в конкретній дії. Тож нічого дивного немає в тому, що дума зажадала вислухати і звіт про роботу цієї наради¹⁴. Ухвали останньої зводилися до наступних семи пунктів: 1) визнання необхідності організації, підпорядкованої думі, оборони від погромів; 2) учасники мають бути не молодші 21 року і не студенти; 3) вони мають бути озброєними; 4) зброя повинна бути як холодна, так і вогнепальна; 5) охорона повинна складатися виключно з осіб християнського віросповідання; 6) учасники повинні мати форму або значки, які б вирізняли їх; 7) просити думу віддрукувати оголошення про організацію в місті охорони від погромів і поширити його як у місті, так і в навколишніх селах¹⁵. Впадає в око певне розходження у тексті, підготовленому комісією, і резолюціями

наради. Перший носить теоретичний характер, тут переважають побажання і врахування віддалених перспектив, у другому випадку йдеться про негайну реакцію на зло, що вже сталося, при повній відсутності гарантій його повторення. Тому гласні у своїх виступах більше брали до уваги постанови наради. До того ж вони не могли не враховувати і ситуацію в повітах. Так, М.Пухтинський запропонував назвати охорону «караулом» або якимось інакше, але негайно виділити кошти на неї і розпочати переговори з командиром полку про спільні дії в передмістях і не припиняти засідань, поки питання не буде вирішене¹⁶. Обговорення конкретної пропозиції набуло характеру, як це водилося майже на кожному засіданні у 1905 р., бурхливої дискусії. Для нас було б дуже цікаво дізнатися, як аргументували відмову особам іудейського віросповідання у праві записуватися до міліції. Проте в журналі про це не згадується жодним словом. Можна тільки здогадуватися, що таким чином намагалися вибити зброю з рук адміністрації та чорної сотні, які стояли на відверто антисемітських позиціях. Натомість найзапекліші суперечки викликало питання про озброєння охорони. П.Добровольський заявив, що він підтримує всі пропозиції І.Соколовського, окрім права на зброю: «Ми маємо приклади беззбройної охорони: в Одесі студенти арештували 300 хуліганів, у Полтаві гласні на чолі з Короленком захистили городян. Він переконаний, що витрати на озброєння не продуктивна трата, а потім і хулігани подбають про озброєння колами і ломами, награбованим в магазині Фейгіна»¹⁷. Такої ж позиції дотримувалися і А.Верзилов, О.Сац, сам І.Соколовський¹⁸, не кажучи вже про представників правих і тих, кого можна назвати «болотом». Так, О.Митаревський зазначив, що при наявності зброї можуть трапитися нещасні випадки¹⁹. З полум'яною промовою проти даних аргументів виступив М.Пухтинський: «Не озброєна охорона не може зустріти перешкод, але це вже фікція. В.Одесі студенти були озброєні і належали до бойової дружини. Не може виникнути конфлікт між адміністрацією і озброєними громадянами конституційної держави. Карний закон погрожує покаранням за ненадання допомоги. Про моральний вплив не може бути й мови на людину, яка втратила образ і подобу: у Черлунчакевича дві кульові рани, пошкодження [шкірних] покривів на голові. Зі словами морального впливу треба було звертатися раніше: Ви втратили момент». Його підтримав і В.Селюк, який заявив, що «неозброєна охорона - дивний спосіб відкласти питання»²⁰. Зрештою дума ухвалила: 1) доклад комісії про міліцію прийняти; 2) визнати необхідність негайної організації поки що не озброєної охорони; 3) вступити в зносини з губернською адміністрацією про озброєння²¹. Безпосередню роботу по організації міліції доручили впливовим громадським діячам, але не гласним думи І.М.Соколовському, Гр.Я.Селюку і В.М.Полторацькому²². Крім того, дума прислухалася до застереження В.Хижнякова, який повідомив про чутки щодо погрому, який «готується на завтра», і запропонував направити до губернатора депутацію гласних з проханням посилити охорону доріг, які ведуть до міста. Не позбавлене слухності і його зауваження щодо місцевої преси: «Сьогодні в Губернских ведомостях ми читаємо, що в різних містах і повітах губернії погроми і грабунки, а військ недостатньо. Це друкарська помилка. Якщо військ немає, значить, ступай сміло. Треба від Думи просити, щоб було пояснення»²³.

Проте, і в цьому полягає головна різниця між позицією думи і губернатора, останнього значно менше цікавила доля довіреного йому населення, зате особливий інтерес викликав список осіб, котрі посміли записатися до міліції. За підписом Хвостова і неодмінного члена Чернігівського губернського присутствія Боголюбова²⁴ до управи 19 листопада надійшов припис: «зараз же надати мені список осіб, котрі записалися міліціонерами»²⁵. Відповідь управи за підписами В.Харченка, міського секретаря і А.Верзилова і в/о діловода П.Добровольського датована аж 29 листопада. Дуже обережно вони пояснюють, що «списку осіб, які записалися міліціонерами, в Управі немає, бо ніхто і не брав на себе організації міліції; є список осіб, «які бажають брати участь в охороні населення м. Чернігова від погромів і зобов'язуються виконувати накази того начальника охорони, який

буде обраний Думою». Але оскільки дума такого начальника не обрала і саме питання про охорону в ній коливалося (дума заперечувала озброєну охорону і схилялася на бік неозброєної), то й цей список не одержав на практиці ніякого застосування»²⁶. Зрозуміло, що таким чином, вищеназвані особи не просто намагалися применшити значення своїх постанов, але й відвести губернаторський гнів від людей, котрі не побоялися поставити свої прізвища у документі, який не був узгоджений з владою, більше того, йшов у розріз із прямою заборною. Проте губернатор виявив настирливість, знову вимагаючи список у запиті від 10 грудня²⁷.

Завдячуючи його непохитному бажанню виявити поіменно «зловмисників», ми змогли дізнатися прізвища людей, котрі не побажали бути натовпом, жити, як усі, не виділятися із загальної маси.

Управа стільки могла затягувала час і передала список тільки 23 грудня за підписом все тих же осіб і з формулюванням, яке було подане у листі управи від 29 листопада. Подаємо прізвища так, як вони записані у документі, без будь-яких скорочень і виправлень. Особи іудейського віросповідання не були викреслені зі списку, проти їхніх прізвищ поставлено знак «-» (мінус). Про вік майбутніх мільйонерів дізнатися неможливо. Важко сказати, чи до списку ввійшли особи, яким не виповнився 21 рік, та студенти чи ні, бо тільки у двох випадках є вказівка на навчання добровольців:

1. Соколовський Іван Миколайович, Стриженська, буд. 1.
2. Свечин Олексій Олександрович, Смоленська, влас[ний].
3. Вербицький Федір Миколайович, Олександрівська, буд. Свечнікова.
4. В.П.Косменко-Загорський, Олександрівська, № 16.
5. В'ячеслав Нос, Воздвиженська, буд. навпроти Пухт[инських].
6. Галімський Микола Костянтинович, Громадська бібліотека.
7. Лайко Гр., Богуславська вул., буд. Селяка.
8. Вороний Микола Кіндратович, Вознесенська, буд. Васютинського.
9. Смірнов Г.А., Шосейна, буд. Безкоровайного.
10. Лобасов Микола Романович, Губернська земс[ька]управа.
11. Примаченко Федір Вас[ильович], Статист[ичне] бюро.
12. Тарковський Олексій Йосипович, Сретенська, буд. Глебовського.
13. Д.Іванов, Набережна, буд. Лисенка.
14. Мглінець, Троїцька вул., буд. Власка.
15. А.А.Кривцов, Богуславська, буд. Масленникових.
16. Грасс, Смоленська вул., буд. Губернського земства.
17. Тржемеський, Реміснича вул., буд. Суспи.
18. Науменко, готель «Марсель».
19. Ілля Абрамович Мачерет, пом[ічник] прис[яжного] повір[еного], влас[ний] д[ім] коло театру.
20. Добровольський Євг[ен] Пант. [?], Стриженська, буд 5.
21. – Поляков, Олександрівська, буд. Овчиннікова.
22. – Колесник Сергій Митроф[анович], ст[анція] Ріпки, с. В.Осянки (можна повідомити через к[онттору] диліжансів).
23. – Мазін Давид, Театральна площа, буд. Х.Мачерета.
24. – Рицлін Єфім Ізраїлев, Петербурзька, будинок Саца.
25. – Нікритін Мендель, Театральна площа, буд. Бермана.
26. – Іофе Соломон Іосіфов, ріг Шосейної і Боговяленської.
27. – Зак Ізраїль Беркович, Воскресенська, буд. Яковенка.
28. – Гальперштайн Іосиф, П'ятницька, буд. Кулешової.
29. – Сафраї Арон Самуїлович, будинок Гамбурга, Мстиславська.
30. Кизим Ф. Петр[ович], Лугова, Лісковиця, влас[ний] будинок.
31. А.П.Шелухін, Смоленська, Губ[ернське] земство.
32. – А.М.Утевський, Ольжинська, буд. Панаїоті.
33. А.Г.Божко-Божинський, Смоленська, буд. Губ[ернського] земства.
34. Г.Т.Дубінін, Троїцька вул., буд. Гагаріна.

35. – Гарелік Айзік Меєров, будинок Селюка.
36. Гаврилов Борис Михайлович, (студент), Підмонастирська, будинок Маркевича.
37. Панархаєв Віктор Олександрович. Борисоглібська, буд. Неговської.
38. Бодаєв Михайло Микитович, Шосейна вулиця.
39. – Цитльонок Шевель Хаїмович, Набережна, буд. Цитльонок.
40. – Каганов Ісаак Гіллєв.
41. – Толкачніков Рувім Абрамович, Богоявленська, буд. Корсакова.
42. – Файбусович Данило, Богоявленська. буд. Корсакова.
43. – Рохман Кіплун, Богоявленська, буд. Товбина.
44. Руденок Микола, Шосейна, Книжк[овий] скл[ад] земства.
45. Селоков Сергій Сергійович, Єлецька, буд. Фіалковської.
- 46 Щепорцов Спиридон Лазарович, Святославська, буд. 25.
47. Василевський Олександр, Смоленська вул, буд. Губ[ернського] земства.
48. Пухтинський Костянтин Дем'янович, Воздвиженська, буд. Шугаєвського.
49. Москалець Данило Митрофанов, учень Фельд[шерської] школи.
50. – Вольф Мойсей, Сіверянська, буд. 21.
- 51 Михайлов Григорій Павлович, Богоявленська, буд. Веселої.
52. Сіманцов Григорій, Миколаївська вул, буд. Веселої.
53. – Фрідкін Ісаак Мордухович, Шосейна, буд. Фрідкіна.
54. – Голубов Файбус Абрамович, будинок Щелкановцева, квар[тира] Голубова.
55. Акуленко Сергій, П'ятницька, буд. Каганова і кв. Каганова.
56. Каллаш Федір Володимирович, Миколаївська, буд. Куліша.
57. Мойсюк Корнелій Корнелійович, Воздвиженська, буд. Трофимова.
58. Кроковський Станіслав Андрійович, Стриженська, буд. № 13.
59. Пустосмєхов Павло Пилипович, Міський банк.
60. – Камінський Федір Іванович, Глібовщина, власний буд.
61. Гойденко Стефан Юхимович, Магазин Тов[ариства] споживачів.
62. – Смулянський Йосиф Сімхович, будинок Мачерета.
63. Ващенко Юхим Прокопович, магазин комп[анії] Зінгера.
65. Аршавицький Володимир Максимович, Підвальна, буд. Давидовича.
66. Лукаш Іван Савельєв, Сіверянська, буд. Дорогунцова.
67. Ромашко Андрій Іванович, Миколаївська, буд. Слинька.
68. – Лейкін Нохім Тана Гершов, Троїцька, буд. П.К.Велигоренка.
69. П.В.Коробец, місцевість Кавказ, буд. Кондратенка.
70. Копилов Іван Микитович, Шосейна, буд. Герасименкової.
71. Кранц Даниїл Маркович, Шосе, буд. Герасименкової.
72. Смольський Семен Давидович, І-й Холодний Яр, буд. Царфіна.
73. Черевко Дем'ян Михайлович, Шосейна, № 14.
74. Гордін Залман Вульфів, Сретенська, буд. Гелікмана.
75. – Фрідкін Соломон Євелєв, Шосейна, буд. Мор.[?] Фрідкіна.
76. Гойденко Іван Юхимович, Бульварна, буд. Синюка.
77. Ромас Михайло Антонович.
78. Семас Володимир.
79. Павленко Федір ²⁸.

У цьому списку ми бачимо відомі імена - Миколу Вороного, представника родини Вербицьких, уже не раз згадуваного О.Свечина, проте більшість волонтерів, очевидно, належала до чернігівської молоді як християнського, так й іудейського віросповідань. Невипадково ж повсюдно по імперії молоді люди - студенти, гімназисти, учні реальних училищ, семінаристи, робітнича молодь - склали кістяк загонів самооборони, робітничих дружин тощо. Тому, швидше за все, їх намагалися вберегти члени управи. Справді, Ф.Вербицький, хоча офіційно й не перебував під наглядом поліції, але всі його «гріхи» були їй добре і давно відомі ²⁹, боялися, що О.Свечину могло загрожувати щось більше, ніж «догана» від імператора, теж було б наївно ³⁰. Юнакам же могли поламати життя. З іншого боку, до списку не потрапив

А.Верзилов, який запевняв гласних, що він «теж записався»³¹. Отож могли ще когось не вписати. Неправильно думати, що всі, хто поставили свої прізвища у цьому списку, були справжніми революціонерами, лицарями справедливості і взірцем моральної чистоти. Очевидно, що на багатьох вплинула загальна атмосфера піднесення, сподівань на близьку і жадану свободу. Були в цьому списку і негідники. Так, Р.Толкачников був викритий у 1917 р. як жандармський секретний співробітник, оприлюднили навіть суму, яку він одержував за свої послуги, - 45 рублів щомісячно³². Але не варто закривати очі й на інше - для переважної більшості це був свідомий вольовий акт, вияв громадянської позиції.

Власне, сама по собі ідея створення міліції (точніше, загону самооборони) не була такою вже нездійсненою. У багатьох містах загони діяли, і про це дуже добре знали гласні думи. На засіданні 2-ого листопада про це говорили і М.Пухтинський і В.Хижняков. Вони називали Київ, Харків, Петербург³³. Проте даний перелік міст явно свідчить не на користь Чернігова: то - великі міста, з потужною промисловістю, численними навчальними закладами, розвинутим середнім класом, активним громадським життям. Всього цього бракувало Чернігову, з думкою мешканців якого столична влада не дуже й рахувалася. Гласні були ображені - вони надіслали телеграму прем'єр-міністрові С.Вітте, а відповідь одержали від завідувача політичною частиною МВС Рачковського. Природно, що передача поліції у підпорядкування міській думі і створення міліції були заборонені³⁴. Влада могла святкувати перемогу, але все ж таки недаремно губернатор домагався, щоб йому надали список міліціонерів, які так ніколи й не змогли розгорнути свою діяльність. Очевидно, справа в принципі. Список - це крок у напрямку організованого руху. Влада значно менше боялася натовпу, бо знала засоби впливу на нього. Люди, які відверто демонстрували свою волю до об'єднання поза схваленням і навіть всупереч прямій забороні «начальства», виглядали в очах останнього небезпечнішими за відкритих бунтівників. З іншого боку, список - ознака громадянської зрілості чернігівських мешканців, він показує, як вони поступово долали межу, котра відділяє обивателів від громадян, - пряма участь у самоуправлінні і самообороні. Ідея, що народилася в стінах міської думи, впала на сприятливий ґрунт і реалізувалася у спробу створити озброєний загін, який би підпорядковувався органу самоуправління.

Джерела та література:

1. Курас Г. Список Шептицького // Русский базар (Нью-Йорк) - 2000. - 30 ноября - 6 декабря. - Ч. 49. - С. 36.
2. Проти ксенофобії, за європейську Україну: Заява української інтелігенції // Критика. - 2005. - Ч. 6 (92). - С. 32.
3. Див.: Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6.
4. А.Ю. Крестьянские беспорядки в Черниговской губернии в 1905 году // Исторический вестник: историко-литературный журнал. - 1913. - июнь. - С. 868 - 869.
5. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. - К., 2002. - С. 145.
6. Там само. - С. 295.
7. Чикаленко Є. Спогади. 1861 - 1907. - Нью-Йорк, 1955. - С. 434 - 435.
8. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 147в
9. Там само. - Арк. 150.
10. Там само. - Арк. 351 зв.
11. Там само.
12. Там само. - Арк. 352.
13. Там само. - Арк. 352 зв.
14. Там само.
15. Там само. - Арк. 353.
16. Там само. - Арк. 354.
17. Там само.
18. Там само. - Арк. 354 зв., 355.
19. Там само. - Арк. 355 зв.
20. Там само. - Арк. 355, 355 зв.
21. Там само. - Арк. 356 зв.
22. Там само. - Арк. 357.

23. Там само.
 24. Див. про них: Демченко Т. Назв. праця. - С. 28 - 30.
 25. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 350 зв.
 26. Там само. - Арк. 359.
 27. Там само. - Арк. 360.
 28. Там само. - Арк. 362, 362 зв., 363.
 29. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 103 зв., 104.
 30. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). - 13-е изд. - М., [Б.г.]. - Т.17. - С. 217.
 31. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 354 зв.
 32. Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля. - С. 2.
 33. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 374 зв.
 34. Там само. - Арк. 374.
-

Олександр Компанець, Валентин Коновальчук

КОНЦЕПЦІЯ СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Як відомо, демократія неможлива без громадянського суспільства. Ця аксіома навіть не потребує підтвердження, оскільки була доведена часом, обґрунтована суспільними процесами, які мали місце у світі. Зрозуміло і те, що головним завданням громадянського суспільства є насамперед захист і відстоювання власних, а отже, суспільних інтересів. Основою його діяльності є перш за все відстоювання суспільних прав і свобод. Щоб кожна людина могла відчувати себе вільним громадянином своєї країни.

Власне, кожна держава має бути зацікавлена у створенні, всебічному розширенні і поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, а також до власної адаптації в загальнолюдський цивілізований процес. Для держави у такому випадку стає життєво необхідним всебічний розвиток усіх елементів громадянського суспільства. Тобто держава має першочергово дбати про те, щоб її суспільство відповідало найвищому рівню світової цивілізації. Вона має слідувати, щоб відбувалося задоволення насамперед інтересів і потреб громадян, дотримувалася громадянський мир на основі дії прийнятих державою законів. Загальнолюдські цінності мають виступати в усіх сферах суспільного життя з урахуванням фактора соціальної відповідальності.

Держава не повинна стати чимось, що виступає на протигагу громадянському суспільству. Краще було б говорити про те, що держава повинна стати тим середовищем, у якому громадянське суспільство мало б своє відображення і подальший розвиток. Адже держава і є утворенням, котре повинне задовольняти потреби та інтереси суспільства, груп, а також окремих осіб. Базою цього утворення повинна стати реальна законодавча база, яка не має суперечностей із реальним станом справ всередині країни, оскільки такі суперечності можуть стати причиною розвитку конфліктів всередині суспільства. З цього випливає, що законодавство має враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства.

Визначення суті громадянського суспільства має дуже важливе значення. Саме поняття не містить чітко встановлених рис. Проте необхідно розуміти, що громадянське суспільство не є чимось таким, що пов'язане з якимись державними інститутами або сукупністю таких інститутів. Воно існує у державі і покликане забезпечувати захист інтересів, прав і свобод громадян цієї держави. Громадянське суспільство, беззаперечно, є основою демократії. Воно вносить у політичне життя ідею звільнення особи від будь-якої форми пригноблення державою гідності її

громадянина.

Завдяки стабільній системі соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій та норм суспільної поведінки, що постають з відносин власності, і виникає таке широке поняття громадянського суспільства.

При осмисленні цього поняття насамперед необхідно керуватися тезою, що в громадянському суспільстві інтереси людини мають пріоритетне значення. Адже навіть сама природа людини полягає в тому, що вона прагне жити в такому суспільстві, де вона буде мати змогу задовольнити перш за все свої власні інтереси. Разом з тим інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами, а також регулювати відповідні відносини за допомогою правових норм.

Таким чином, громадянське суспільство - це не окремі індивіди, а швидше за все, комплекс соціальних відносин, система різного роду суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, культурних, релігійних, духовних, сімейних та інших), що виражає певні різноманітні цінності, потреби, а також інтереси членів суспільства. Воно являє собою сферу самовиявлення вільних громадян і добровільним чином сформованих організацій та асоціацій, що обмежені відповідними законами від втручання у діяльність цих громадян та організацій з боку державної влади.

Громадянське суспільство повинно віддзеркалювати громадянські відносини та взаємозв'язок різноманітних сфер суспільного життя людини. Воно є ніби своєрідною сферою соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних суспільних рухів, об'єднань та сфери публічної комунікації.

За допомогою своїх специфічних важелів таке суспільство має змогу використовувати механізми контролю, стримування, урівноваження в усіх сферах суспільного життя. Залучаючись підтримкою різноманітних суспільних інститутів, стає можливим впливати на явища суспільного життя. В такому разі виключається можливість використання державою своїх важелів для того, щоб за рахунок суспільних потреб задовольняти власні інтереси. Держава перестає безпосередньо підпорядковувати собі культурне, духовне, наукове життя, які в широкому розумінні несуть у собі виключно суспільний інтерес. Крім того, високий соціальний статус перестає бути запорукою успіху та авторитету, наприклад, у культурній або політичній сфері. Треба сказати про те, що за таких умов існування громадянського суспільства встановлюється відносна рівновага між суспільством і владою. Тобто має місце взаємне обмеження діяльності при спробах зазіхання на інтереси один одного.

Справжнє громадянське суспільство повинно йти вперед з ідеєю вільного розвитку людства, його безперешкодної життєдіяльності і виконання взаємної волі народу. Задля цього повинні бути повністю усвідомлені загальнолюдські цінності, які несуть у собі, зокрема, важливі основи демократії.

По своїй суті громадянське суспільство повинно стати системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. Адже у цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Громадянське суспільство можна асоціювати з великою мозаїкою, яка складається з багатьох різних частин, з певних елементів. Взаємодіючи між собою ці елементи створюють чіткішу картину і забезпечують саме існування та функціонування громадянського суспільства.

Існуючи в різноманітних сферах людської діяльності, елементи громадянського суспільства відповідають певним принципам їх функціонування. Так, при умовах існування громадянського суспільства існують певні вимоги, яким повинні відповідати певні сфери суспільного життя. Наприклад, соціальна сфера повинна бути чітко сформована і мати свої певні риси. Разом з тим у сфері економіки повинно

існувати самоуправління та самоорганізація, що відповідає умовам розвитку ринку.

Основним напрямком розвитку громадянського суспільства на сьогодні є співпраця із державою, що в результаті повинна гарантувати не просто звичайні економічні, політичні, громадянські права, але й забезпечувати повну відкритість і свободу дискусій між максимально автономними індивідуумами.

Підводячи узагальнюючу риску під вищезазначеним, необхідно наголосити на основних тезисах, що характеризують поняття громадянського суспільства. Перш за все треба сказати, що громадянське суспільство є відокремленою від держави структурою, до якої входять громадяни, їх добровільні організації та об'єднання, що існують всередині держави і дбають про власне загальносуспільні інтереси. В такому вимірі між суб'єктами цього суспільства існують вільні відносини і деякою мірою певна взаємодія.

Ще однією важливою рисою є цінування громадянських прав і свобод. Відстоювання суспільних інтересів і їх першочерговість. Це говорить про те, що у такому суспільстві права громадянина ставляться навіть вище за закон. Відбувається забезпечення можливості реалізації інтересів і прагнень особистості, а також політичного та ідеологічного плюралізму.

Крім того, обов'язковою умовою існування громадянського суспільства мають стати ринкові відносини в економіці. Це означає, що в державі повинні бути наявні такі підвалини ринку, як, наприклад, приватна власність, вільна конкуренція, вільний спосіб обрання економічної діяльності, вільних відносин обміну між незалежними власниками та інші складові справжньої ринкової економіки.

Не треба забувати, що у розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації, до яких належать політичні партії, громадські організації, об'єднання, рухи, конфесії і тому подібне, які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

Слід також зауважити, що ідея громадянського суспільства - це своєрідне відображення об'єктивного процесу зрілості різних сфер суспільного життя, їхньої диференціації, становлення як самостійної даності відносно держави. Він являється наслідком довготривалого процесу вдосконалення всіх без винятку сторін людської життєдіяльності.

Як висновок, можна сказати, що громадянське суспільство - це суспільство, в якому має місце і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення. Саме воно сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань.

При таких умовах можливість державного втручання є мінімізованою і, крім того, чітко окресленою. Оскільки громадянське суспільство існує як певна сукупність відносин між людьми й форм організації їх спільного життя, в котрих вони беруть безпосередню участь, добровільно вносячи в них свою ініціативу й свою відповідальність, воно ставить особливо високі вимоги до своїх членів. Обов'язковими є міцна правосвідомість, високий рівень духовності, стосунки, збагачені любов'ю, миром та повагою.

У такому суспільстві люди та їхні добровільні об'єднання (групи) мають реальну, гарантовану державою можливість вільно об'єднуватися для досягнення спільної мети. Усвідомлення належності людей до загальної культури, єдність їх інтересів і прагнень, доцільність вибраних засобів і методів досягнення мети неодмінно передбачає самостійність індивіда, його незалежність від зовнішнього тиску, здатність розраховувати на власні сили, а отже, на відповідальніше ставлення до співтовариства рівних і нерівних собі індивідів.

Тобто основу громадянського суспільства становлять правосвідомі вільні громадяни та їх добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення громадян і правовий закон. Наявність громадянського суспільства забезпечує індивідуальний простір для

самореалізації поза державними структурами.

Проте не можна казати, що суспільство і держава взаємоізолювані. Вони навпаки існують взаємозалежно і доповнюють одне одного. Навпаки громадянське суспільство сприяє виникненню, накопиченню та розповсюдженню громадських ініціатив, котрі живлять, підтримують і, звісно, коригують діяльність апарату держави, державного організму.

Важливим є те, що у процесі становлення громадянського суспільства і його розвитку укорінюються демократичні засади та правові норми в усіх сферах суспільного життя. Тому правильною буде теза про те, що громадянське суспільство і правова держава є двома взаємозалежними та взаємодоповнюючими частинами єдиного цілого і виражають міру демократизації політичного життя та політичної системи як її інституційно-правового механізму.

Джерела і література:

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. - К.: МАУП, 2003.
2. Гасць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. - 1994. № 5. - С. 16.
3. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава. - К.: Логос, 1999.
4. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. - К.: Логос, 1999.
5. Перехідні суспільства. Зміни радикальні чи поступові? // Віче, -1995 - № 2.

Володимир Шевченко

ЧЕРНІГІВЩИНА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - XX ст.

Скасування кріпосного права на українських землях, які входили тоді до складу Російської імперії, відкрило їм шлях для бурхливого економічного розвитку, заснованого на законах ринку. Найінтенсивніше такі зміни відбувалися у промисловості й торгівлі. Значно повільніше - в обтяженому залишками кріпосництва аграрному секторі. У ході тривалих наукових дискусій провідних радянських вчених, підсумки яких підбив академік М.М. Дружинін, 80-ті роки XIX століття визнано було часом остаточного утвердження буржуазних відносин у сільському господарстві¹. Приблизно в цей же період відбувається інтенсивне формування як загальноросійського, так і українського земельного ринку. Реформа 1861 року порушила одвічну становість феодального землеволодіння. У результаті перерозподілу земельного фонду України (S=48,1 млн. га, або 44,1 млн. дес.) у першій половині 60-х років XIX ст. у руках українського селянства опинилося 20,1 дес. (45,7%) землі. Ще 20,6 млн. десятин залишилося у власності дворян (46,6%). Нарешті 3,4 млн. дес. продовжувало належати церкві та державі (7,7%)². Надалі, впродовж усього післяреформеного періоду, в Україні, як і в решті районів Російської імперії, відбувалося методичне скорочення дворянського землеволодіння з одночасним переходом землі до рук інших власників, в тому числі й різночинців. Причому традиційні внутріштанові форми земельних переходів (успадкування, заповіт, дарування тощо) дедалі більше поступалися іншим формам - ринковим. Такими були, зокрема, купівля-продаж та продаж з публічного торгу. Їхні провідні позиції при земельних переходах щороку міцніли по мірі утвердження на селі товарно-грошових відносин і розширення українського земельного ринку. А що це було справді так, переконують дані про товаризацію землі у другій половині XIX ст. Вони засвідчують, що коли у 1863 - 1880 рр. у ринковий обіг в Україні надійшло майже 12 млн. десятин землі, то в наступні 1881 - 1900 рр. - вже понад 16,7 млн. дес.³ З перетворенням у товар усе більшої кількості землі розширювався й український

земельний ринок. Важливою його складовою була і Чернігівська губернія, здавна відома аграрним ухилом своєї економіки. У післяреформений період її земля все ще продовжувала тривалий час залишатися не лише мірилом достатку, але і гарантією соціальної значущості її господарів. Не дивно, що поземельні відносини завжди перебували в центрі уваги дослідників і загалом досить широко представлені як у загальних працях⁴, так і на краєзнавчому рівні⁵. Віддаючи належне науковим здобуткам попередніх авторів, мусимо зазначити, що проблема земельного ринку в абсолютній більшості праць майже не розкрита. Як правило, основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін, які відбувалися у землеволодінні окремих категорій земельних власників у той чи інший історичний період. При цьому фактично поза увагою більшості авторів залишалася внутрішня динаміка цього процесу, без якої висвітлення еволюції земельного ринку практично неможливе. Причин такого становища, на нашу думку, є кілька. Найголовніші з них - це: класовий підхід до вивчення проблеми і характер джерельної бази. У першому випадку мається на увазі радянська історіографія аграрної історії, представники якої були повністю залежні від «єдиновірної» і «непомилної» марксистсько-ленінської методології історичних досліджень. З огляду на це головним завданням радянської історико-економічної науки було підведення відповідного соціально-економічного фундаменту під політичну боротьбу антагоністичних класів як головну рушійну силу суспільного прогресу. Тому при вивченні поземельних відносин цілком достатньо було констатувати даних про землеволодіння переважно у селян і поміщиків, щоб довести об'єктивну закономірність класового антагонізму між ними як неодмінну передумову буржуазно-демократичної або соціалістичної революції. Набагато важливішою є друга з названих вище причин, а саме - характер джерельної бази. Як правило, для характеристики стану землеволодіння більшість дослідників брала за основу земельні переписи 1877 - 1878, 1887 і особливо 1905 років, матеріали яких оприлюднені у багатотомних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК МВС)⁶. А саме ці видання й містять головним чином констатуючий матеріал та його порівняльну характеристику. Між тим, поза увагою дослідників до цього часу залишається таке по-своєму унікальне видання, яким є підготовлені й видані Департаментом окладних зборів Міністерства фінансів (ДОЗ МФ) «Матеріали по статистике землевладения в России» (випуск I - XXV - СПб., 1896 - 1917). У них відображено рух земельної власності з 1863 по 1910 рік і динаміку землеволодіння по 47 губерніях Європейської Росії за 1893 - 1910 роки. Відзначимо важкодоступність цього видання: повністю всі його 25 випусків зберігаються лише у бібліотеках та центральних архівах Москви й Санкт-Петербурга. В Україні воно представлено лише частково у бібліотеках Київського та Харківського університетів. Однак при всіх складнощах роботи з ним слід визнати, що без цих статистичних матеріалів ґрунтовно вивчити еволюцію українського земельного ринку практично неможливо. Зазначимо, що частково така робота щодо українських губерній (опрацьовано п'ять останніх випусків серії⁷) вже проведена автором цих рядків. Спираючись на її наслідки, в даному повідомленні зроблено спробу висвітлити роль Чернігівської губернії як невід'ємної складової українського земельного ринку другої половини XIX - початку XX століття.

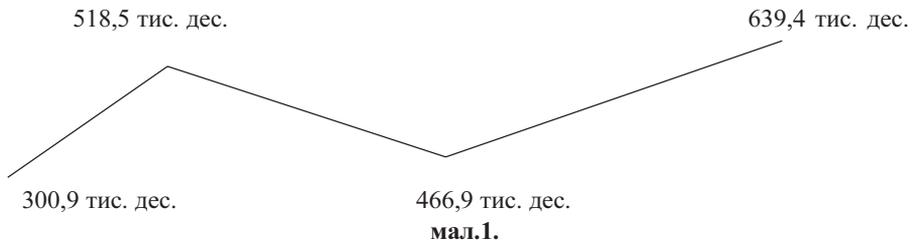
Своїми витоками український земельний ринок сягає в першу половину 60-х років XIX ст., коли в ході реалізації законодавчих актів реформи 1861 року відбувся перший серйозний перерозподіл земельної власності. Важливою складовою його стала і Чернігівська губернія. Тоді, в ході звільнення, колишні поміщицькі селяни отримали тут, за уточненими даними, понад 759 тисяч десятин поміщицької землі у вигляді повних (викупних) і неповних (дарчих) наділів⁸. Її, цієї землі, могло у селян зібратися й більше. Адже ще до реформи кріпосні селяни іноді купували собі земельні ділянки. Однак, за існуючим тоді правилом, куплена ними земля мусила бути записаною на ім'я поміщика, якому ці селяни належали⁹. До чого це привело

під час скасування кріпосного права, красномовно засвідчує історія селян с. Володькової Дівичі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. В ході наділення їх землею дівичани звернулися до поміщика М. Голіцина з проханням виділити їм дарчі наділи і землю, куплену ними до реформи. Однак при перевірці купчих документів вони виявились юридично недійсними¹⁰. Нерідко селяни відмовлялися від додаткових наділів через неспроможність оплачувати їх. Так, із 197 ревських душ селянської громади с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту лише 20 погодились на додаткові наділи, всього 32 десятини, за які мусили сплатити загалом 51 крб. 20 коп.¹¹. Решта скористалася своїм правом відмовитись від такого. Причиною відмов, треба сказати досить частих, скоріше за все була можливість вигідної оренди поміщицької землі, якою селяни Чернігівщини масово й залюбки користувались. Отже, землеволодіння колишніх поміщицьких селян становило відразу після реформи 1861 року, як зазначалося вище, трохи більше 759 тисяч десятин. Ще майже 458 тисяч десятин належало козакам - поширеному тут привілейованому прошарку сільського населення¹². Отож відзначимо відразу: за неповними даними, земельна власність сільських обивателів губернії становила в середині 60-х років XIX століття трохи більше 1217 тис. дес. Надалі перехід землі від одних власників до інших відбувався головним чином шляхом її купівлі-продажу. Для характеристики цього процесу скористаємося інформацією відомого економіста В.В.Святловського¹³. В узагальненому вигляді вона відображає еволюцію земельного ринку на Чернігівщині за 1863 - 1902 рр. (див. таблицю 1). Її дані засвідчують, що протягом вказаного періоду в межах Чернігівської губернії загалом були укладені понад 74 тисячі угод про купівлю-продаж землі. За цей час тут надійшло у ринковий обіг понад 1,9 млн. десятин землі на суму 98,5 млн. карбованців. Таблиця 1 засвідчує також неухильне зростання кількості угод про купівлю-продаж землі у кожне наступне десятиріччя. Таким же чином зростали загальна вартість землі, яка надходила у ринковий обіг, вартість землі,

**Таблиця 1. Динаміка землеволодіння на Чернігівщині у 1863 - 1902 рр.
(у тисячах десятин)**

Виміри \ Роки	1864 - 1872	1873 - 1882	1883- 1892	1893- 1902	1863- 1902
1	2	3	4	5	6
Кількість угод про купівлю-продаж землі.....	8255	15140	21424	29207	74026
Надійшло землі у ринковий обіг.....	300,9	518,5	466,9	639,4	1925,7
Вартість землі, що надійшла на ринки (млн. крб.)	6,6	15,1	24,9	51,9	98,5
У середньому на 1 угоду припадає:					
Десятин.....	36,4	34,3	21,8	21,9	26,0
Карбованців.....	794	998	1162	1777	1330
Середні ціни за 1-у десятину землі (крб.).....	25,4	25,1	53,3	81,5	51,1

проданої чи купленої, в середньому за 1 угоду, а також середня ціна однієї десятини. Все це незаперечно доводить інтенсивний характер еволюції земельного ринку на Чернігівщині. Що ж до площі землі, яка надходила на ринок, то її еволюція відбувалася хвилеподібно. Як засвідчує мал. 1, пік її еволюції припадає на друге

мал.1.

(1873 - 82) і четверте (1893 - 02) десятиріччя. Це не випадково. Адже саме на ці періоди припадають серйозні кризові явища в економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії. Так, 70-і й початок 80-х років XIX ст. позначилися для неї як серйозною аграрною кризою, так і черговою кризою самодержавства (в радянській історичній літературі її названо «другою революційною ситуацією»), яка завершилась убивством імператора Олександра II. Те ж саме можна сказати й про рубіж XIX - XX століть, коли в умовах назрівання революції імперія потрапила ще й у лещата світової економічної кризи. Все це не могло не позначитись на еволюції українського земельного ринку. В тому числі й у межах Чернігівської губернії. Повертаючись до таблиці 1, відзначимо різке скорочення кількості проданої або купленої землі, яка припадає в середньому на одну ринкову угоду (34,3 дес. у 1873 - 82 рр. і 21,8 дес. у 1883 - 92 рр.). Ця обставина тісно пов'язана з ліквідацією на початку 80-х років XIX ст. тимчасовозобов'язаного стану колишніх поміщицьких селян і остаточним переведенням їх на викуп. Отримавши юридичну та економічну свободу, такі селяни об'єктивно були втягнуті в орбіту земельного ринку. Враховуючи масові переселення чернігівського селянства саме в цей період та їхні міграції у міста, на фабрики і заводи, можна говорити про активний розпродаж їхніх наділів, як правило, невеликих за площею. Активізується й купівля селянами земельних ділянок, теж переважно дрібних, через суттєве погіршення умов земельної оренди. Іншими словами, зменшення середньої площі землі, яка припадає на одну ринкову угоду, пояснюється різким збільшенням кількості саме дрібних ринкових угод, що зменшило й відповідні середні показники. До того ж у перші післяреформені десятиліття селяни були не дуже активними на земельному ринку, віддаючи перевагу значно вигіднішим для них орендним угодам. Адже у 60 - 70-і рр. XIX ст. середні орендні ціни на землю в межах Чернігівської губернії коливались від 1,75 до 5,0 крб. за десятину¹⁴, тоді як купівельна ціна землі неухильно зростала. Якщо у 1863 - 1868 рр. її середні показники становили 12,3 крб. за десятину, то у 1878 - 1882 рр. - вже 31,6 крб.¹⁵ Не випадковим є той факт, що Ніжинський окружний суд на вимогу сенатора О.Половцова від 9.03.1881 р. надати йому дані для ревізії про: а) купівлю-продаж і б) оренду землі селянами і у селян¹⁶, виконав її лише щодо орендних відносин. Очевидно, відповідних даних про купівлю-продаж землі чиновники окружного суду просто не знайшли. Натомість у селянській оренді в цей же час перебувало в межах Чернігівської губернії загалом не менше 204 тис. десятин землі¹⁷. Щоправда, це аж ніяк не означає, що селяни, козаки та інші сільські обивателі Чернігівщини тоді взагалі не купували землю. Однак робилося це нерідко в обхід закону. Так, нотаріус Борзенського повіту В.Суворов сповіщав у Ніжинський окружний суд про те, що через юридичну недосконалість і обтяжливість тогочасних купівельних операцій досить поширеною була так звана «фіктивна оренда». Це означало, що земля, віддана в оренду на 10 - 12 років, зрештою переходила у власність орендаря «за давністю володіння»¹⁸, а орендна ціна водночас була і її купівельною ціною. Отже, довгострокова оренда землі була ні чим іншим, як прихованою купівельною угодою. За нашими підрахунками, інформація, надіслана з Ніжина О. Половцову за 1874 - 1880 рр. по Ніжинському, Борзенському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах Чернігівської губернії, містила дані про 36 таких угод із 171 (21,1%) при оренді землі селянами і 42 угоди із 253 (16,6%) при оренді землі у

селян. Те, що оренда землі селянами явно переважала в цей період її купівлю, засвідчує також порівняння площі орендованих і куплених ними земельних ділянок. Як вже згадувалося вище, у селянській оренді перебувало в цей час не менше 204 тисяч десятин землі. Водночас відомий статистик О. Русов, аналізуючи матеріали земельного перепису 1877 - 1878 рр., наводить такі дані про купівлю землі. Так, сільськими громадами Чернігівської губернії як з надільним землеволодінням, так і тимчасовозобов'язаними селянами (усього 2432 общини і 244246 ревських душ) було куплено додатково до наділів усього 1072 десятин землі. Відповідний показник колишніх державних селян (1710 общин і 316,3 тисячі ревських душ) також був мізерним - лише 1256 десятин²⁰. Отже, у 60 - 70-і роки рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі. Слід гадати, головними дійовими особами на земельному ринку виступали тоді дворяни, великі промисловці, заможні селяни і козаки, а також торгово-промислові товариства, особливо ті, що були пов'язані з прокладанням залізниць.

Ситуація різко змінилася на початку 80-х років XIX ст. Повне переведення селянської маси на викуп відбувалося на фоні остаточного утвердження капіталістичних відносин у господарському і соціальному житті села. В першу чергу, значно зросла чисельність селянських орендарів за рахунок переведення на викуп селянства. З іншого боку, різко погіршились умови тієї самої оренди. «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом, - зазначали в одному із документів чиновники Київської судової палати з цього приводу, - викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою економії, перетворюючи на оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невідгінних для них умовах».²¹ Як бачимо, потреби ринку штовхали поміщиків до скорочення орендних площ за рахунок збільшення власного обробітку землі. Потреби того ж ринку змушували також поміщиків через дедалі зростаючу потребу в грошах усе частіше віддавати перевагу передоплаті всієї суми за орендовану землю, тоді як малозабезпечені рядові селяни віддавали перевагу невідгінній поміщикам розстрочковій оплаті. Зрештою, таке становище сприяло масовій появі на Чернігівщині посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії - куркульства. Про це, зокрема, йшлося у звіті чернігівського губернатора С.В. Шаховського міністру внутрішніх справ, датованому жовтнем 1884 року. Останнім часом, повідомляв губернатор, прошарок орендарів у губернії «складається виключно з куркулів... Сплачуючи поміщикові по 5 - 6 крб. за десятину на рік, куркулі отримують за неї із селян по 15, 17 і більше карбованців... Таких прикладів я можу навести дуже багато»²². Під впливом згаданих вище та інших притаманних буржуазному суспільству обставин земельний ринок, в тому числі й на Чернігівщині, помітно розширюється. Дедалі активнішими на ньому стають дії селян-власників, козаків, міщан, селянських та інших товариств і громад. Як і раніше, інтенсивно продавалась земля переважно дворянами. Помітно сприяло цим процесам відкриття Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків. Власне, все це відображено у земельному переписі 1905 року. За даними «Статистики землевладення 1905 года», загальна площа приватного землеволодіння у Чернігівській губернії зросла протягом 1877 - 1905 рр. не менше як на 193 тисячі десятин, куплених переважно власниками-різночинцями²³. За цей же час селянське надільне землеволодіння збільшилось, головним чином через переведення селян на викуп, на 446,2 тис. дес. Водночас землі дворян скоротилися протягом 1862 - 1905 рр. загалом по губернії майже на 600 тисяч десятин²⁴. За даними ЦСК МВС, їхня земельна власність становила у 1905 році понад 789,4 тис. дес.²⁵ (за даними ДОЗ МФ, - майже 960 тисяч десятин²⁶). Землеволодіння решти особистих приватних власників, або фізичних осіб, у 1905 році розподілялось таким чином: духовенство - 20981 дес. (на 4536 дес. менше (-), ніж у 1877 р.), купці й почесні громадяни - 135380 дес. (- 10822 дес.), міщани - 101507 дес. (+ 59166 дес.), селяни-власники - 396607 дес. (+ 343819 дес.) тощо²⁷. Набагато інтенсивніше зростало приватне землеволодіння колективних власників, або юридичних осіб. Протягом 1877 - 1905 рр. воно

збільшилось на Чернігівщині від 7,2 тис. до 353,4 тис. десятин, або майже у 50 разів²⁸. Майже 85 % цієї площі (близько 300 тис. десятин) перебувало у власності селянських товариств та сільських громад²⁹. Загалом же у 1905 році особисте і колективне землеволодіння сільського населення Чернігівської губернії зросло проти показників 1877 року більш як на 643 тисячі десятин. Впадає у вічі відсутність серед особистих приватних власників козаків, яких у межах Чернігівщини було досить багато. Пояснення цьому явищу знаходимо у О.Русова, який одним з перших підмітив, що упорядники земельного перепису 1877 року об'єднали відповідні показники козаків із показниками сільських громад³⁰. Скоріше за все, таким же шляхом пішли й упорядники земельного перепису 1905 року. Звичайно, це до певної міри збіднює земельну статистику ЦСК МВС, оскільки козаки відігравали неабияку роль у житті післяреформеного села взагалі й у розвитку земельного ринку зокрема.

Прослідкувати за еволюцією українського земельного ринку після 1905 року на прикладі Чернігівської губернії певною мірою дозволяють «Матеріали по статистике движения землевладения в России», про які мова йшла вище. В нашому розпорядженні є відповідні статистичні показники за 1906 - 1910 рр., які у зведеному вигляді подані у пропонуваніх нижче таблицях 2 і 3³¹. Із статистичних збірників ДЮЗ МФ до таблиці 2 виокремлені дані про купівлю-продаж землі фізичними особами Чернігівської губернії за вказаний період. Вони свідчать про стабільне скорочення землеволодіння у дворян, духовенства, купців та почесних громадян, міщан, іноземних підданих, також у фізичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Продаж ними землі щороку переважає її купівлю. Особливо великими продовжували залишатись земельні втрати дворянства, які становили загалом за 1906 - 1910 рр. майже 94,4 тис. десятин. Друге місце за цим показником належало купцям та почесним громадянам (- 7,7 тис. дес.), третє - іноземним підданим (- 6,4 тис. дес.). Навпаки, переведення купівлі землі над її продажем спостерігається лише у двох категоріях особистих приватних власників: у селян (+ 21,9 тис. дес.) та козаків і колоністів (+18,3 тис. дес.). Причому в останній з наведених категорій мова йде головним чином про козаків, оскільки колоністів на Чернігівщині проживала дуже мізерна кількість. Привертає увагу помітне підвищення активності селянства на земельному ринку в 1910 році, коли вони придбали понад 19,6 тис. дес. Це становило 58,7% усієї землі, купленої селянами-власниками упродовж 1906 - 1910 рр. Головним чином це пояснюється ходом столипінської аграрної реформи, яка на той час досягла свого апогею. Загалом же спільна земельна власність фізичних осіб скоротилася за вказаний період більш як на 83,1 тис. десятин. Зовсім інша картина спостерігається серед колективних приватних власників, чий показники виділені в окрему таблицю 3. Вони засвідчують невинне зростання перш за все земельної власності селянських товариств (+ 52,5 тис. дес.). Щоправда, слід мати на увазі те, що до такого показника включені і товариства, які умовно можна назвати «фіктивними». Мова йде про те, що досить заможні

Таблиця 2. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії за 1906 - 1910 рр. (фізичні особи)

власники роки	дворяни, чиновники, офіцери	духовенство	купці почесні громадяни	міщани	селяни особисто	козаки колоністи	іноземні піддані	інші фізичні особи
1	2	3	4	5	6	7	8	9
продано 1906 (дес.)	25296,2	215,8	7713,0	2294,0	2082,9	4907,3	2157,1	556,5
куплено	6517,9	53,8	3018,1	1627,0	2154,7	5881,7	4,0	1543,2
різниця (+) (-)	- 18778,3	- 162,0	- 4693,9	-1367,0	+71,8	+974,4	-2153,1	+986,7
продано 1907 (дес.)	36335,1	172,4	5912,4	3256,8	955,2	2582,6	21,1	2412,3
куплено	7518,7	394,0	1650,3	1446,1	1629,5	6523,9	1,4	409,3
різниця (+) (-)	-28816,4	+221,6	-4268,1	-1810,7	+674,3	3941,3	-19,7	2003,0
продано 1908 (дес.)	33877,3	224,1	5484,6	3089,5	3584,7	3712,0	257,9	861,9
куплено	9512,3	85,1	2828,1	1772,2	4034,8	7147,8	4,0	358,1
різниця (+) (-)	-24365,0	-139,0	-2656,5	-1317,3	+450,1	+3435,8	-253,9	-503,8

продано 1909 (дес.)	26107,7	458,9	7505,6	3307,4	1569,5	3325,3	70,5	987,6
куплено	13525,9	187,8	2736,4	2776,8	5978,2	8107,5	9,7	828,9
різниця (+) (-)	-12581,8	-271,1	-4769,2	-530,6	+4408,7	+4782,2	-60,8	-158,7
продано 1910 (дес.)	30779,3	352,4	6238,1	5553,6	3287,4	2493,5	3359,2	502,5
куплено	20935,4	168,7	4968,6	4235,2	19624,2	7651,4	-	508,6
різниця (+) (-)	-9843,9	-183,7	-1269,2	-1318,4	+16336,8	+5157,9	-3959,2	+6,1
продано 1906 - 1910 (дес.)	152395,6	1423,6	32853,7	17501,3	11479,7	17020,7	6465,8	5320,8
куплено	58019,2	889,4	15202,5	11857,3	33421,4	35312,3	19,1	3648,1
різниця (+) (-)	-94385,4	-534,2	-17651,2	-5644,0	+2194,7	+18291,6	-6446,7	-1672,7

селяни, чия індивідуальна купівля землі була обмежена законодавством, нерідко підмовляли за певну винагороду бідніших односельців на створення такого фіктивного товариства. Потім, купивши спільно потрібну земельну ділянку, таке товариство розпадалось, а його «організатор» залишався одноосібним власником придбаної землі. Привертає увагу активна діяльність на земельному ринку юридичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Головним чином це пояснюється

**Таблиця 3. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії
за 1906-1910 рр. (юридичні особи)**

Роки	Власники			
	Селянські товариства	Сільські громади	Різничинні союзи і товариства	Інші юридичні особи
1	2	3	4	5
Продано 1906 (дес.)	443,6	38,0	278,3	770,6
куплено	21154,7	11445,3	1566,0	12837,8
Різниця (+) (-)	+20711,1	+11407,3	+1287,7	+12067,2
Продано 1907 (дес.)	1526,3	17,1	273,0	875,7
куплено	7189,7	2763,5	499,1	24315,1
Різниця (+) (-)	+5663,4	+2746,4	+226,1	+23439,4
Продано 1908 (дес.)	5491,4	2868,4	1710,4	2578,9
куплено	16140,7	1608,9	1800,1	17916,4
Різниця (+) (-)	+10649,3	- 1259,5	+89,7	+15337,5
Продано 1909 (дес.)	2139,5	0,5	307,0	7165,9
куплено	13685,8	336,5	953,8	4318,1
Різниця (+) (-)	+11546,3	+336,0	+46,8	-2847,8
Продано 1910 (дес.)	2266,8	15,9	2170,6	18287,1
куплено	6145,3	858,2	5549,6	4661,2
Різниця (+) (-)	+3878,5	+842,3	+3379,0	-13625,9
Продано 1906- 1910 (дес.)	11867,8	2939,9	4739,3	29678,2
куплено	64316,2	17012,4	10368,6	64048,6
Різниця (+) (-)	+52448,4	+14072,5	+5629,3	+34370,4

посередницькою діяльністю в першу чергу Селянського, а також Дворянського банків та інших кредитних установ, які наприкінці XIX - на початку XX ст. отримали право скуповувати землю для їх наступного продажу. Першу частину такої діяльності банків можна спостерігати за даними таблиці 3 у 1906 - 1908 рр., другу - у 1909 - 1910 рр. Отже, в цьому випадку ми маємо справу з комерційною купівлею та продажем землі. І все ж згадані вище обставини мало впливали на загальну тенденцію до збільшення розмірів землеволодіння в юридичних осіб. Як засвідчують показники таблиці 3, їхня приватна земельна власність на Чернігівщині зростає протягом 1906 - 1910 рр. загалом на 106,5 тисячі десятин.

Отже, як бачимо, наприкінці XIX, і особливо на початку XX ст., Чернігівська губернія перетворюється у важливу складову українського земельного ринку, що неухильно розвивався. Великою мірою це сприяло поступовій ліквідації станового феодального землеволодіння як одного із головних залишків кріпосництва у післяреформений період. Його місце дедалі впевненіше посідало землеволодіння багатостанове, характерне для буржуазної епохи. Як переконує знайомство із статистикою ДОЗ МФ та іншими подібними джерелами, означена щойно тенденція, набуваючи нових рис і розмаху, перманентно тривала до лютого 1917 року, поки не була перервана поваленням самодержавства.

Джерела та література:

1. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 - 1880 гг. - М., 1978. - С. 265.
2. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За заг. ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С.271, 366.
3. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX века: Опыт количественного анализа. - М., 1974. - С. 255.
4. Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація земельної власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. - 1907. - Т. Ч. - С. 146 - 180; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования отношений на Украине. - К., 1957; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 - 1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). - Вып. 60. - М., 1956. - С. 176 - 214; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX - начало XX века): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - М., 1986; Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - Донецьк, 2001 та ін.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. - СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда... - К., 1880; його ж. Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии. - Чернигов, 1896; його ж. Описание Черниговской губернии. - В 2-х томах. - Чернигов, 1898-1899; Щербаков С. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 года // Летопись революции. - 1927. - №8. - С. 31-68; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. - К., 1959; Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. - С.22-24; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С.218-219; Нікітін Ю.О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 - 70 років XIX.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К., 2004 та інші.
6. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - Вып. 1-8. - СПб., 1880-1886; Статистика Российской империи. - Т. 22-23. - Вып.1-46. - СПб., 1892-1909; Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50 губерниям Европейской России. - СПб., 1907.
7. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. - СПб., 1912; Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. - СПб., 1913; Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. - СПб., 1914; Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. - СПб., 1915; Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. - Пг., 1917.
8. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины. (Вопрос о характеристике изменений надельного землевладения крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). - Кишинёв, 1978. - С.109.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 22. - Спр.1265.- Арк. 6 зв.

10. Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у с. Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004. - С.12.
11. ДАЧО (Філія у м. Ніжині). - Ф. 1120. - Оп.1.- 1862. - Спр.2. - Арк. 1-21.
12. Домонтович М. Названа праця. - С.8.
13. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). - Таблицы 1-4. - СПб., 1911.
14. Дубровский В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. - Одеса, 1928. - С.15.
15. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14). - С.22
16. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк.. 1-4.
17. Шевченко В. М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. 2. - Чернігів, 1993. - С.47
18. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 22 зв. - 23.
19. Шевченко В.М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х - на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. - Вип. 29. - Ніжин, 2005. - С. 22.
20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - Чернигов, 1898. - С.208.
21. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 61 зв.
22. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). - Ф. 1291. - 4-е діловодство. - 1884. - Оп.53.- Спр. 10. - Арк. 6-7.
23. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906.-С.10-11.
24. Теплицький В. П. Названа праця. - С.200.
25. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10.
26. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI. - С.62.
27. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10-13.
28. Там само. - С.12-13.
29. Там само.
30. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - С.210-211.
31. Таблиці 2 і 3 складено за такими джерелами: Материали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII.- С.23, 29; Вып. XXIII.-С.23, 29; Вып. XXIV.- С.23, 29; Вып. XXV.- С.23, 29. Підрахунки автора.

ЮВІЛЕЇ

Олександр Рахно

●

МИХАЙЛО РУСОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Михайло Олександрович Русов (1876-1909) відіграв помітну роль у національно-визвольному русі, науковому і культурному житті України кінця XIX - початку XX ст. Деякі аспекти його діяльності відображені у публікаціях А.Дучинського та А. Жука¹. Втім, життєвий шлях, громадсько-політична й наукова діяльність М. Русова ще не знайшли належного висвітлення у літературі.

Коротке життя Михайла Русова, насичене різноплановою науковою та громадсько-політичною діяльністю, ще чекає на свого дослідника. У даній публікації на основі нововиявлених архівних матеріалів, спогадів та щоденників зроблено спробу висвітлити саме ці аспекти проблеми.

Соратник М. Русова по РУП і його біограф А. Жук, посилаючись на публікації 20-х років XX ст., зазначав, що Михайло Русов народився 28 жовтня 1876 р. (за іншими даними - 27 листопада) у с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії². Втім, «Метрична книга Христо-Воздвиженської церкви» Чернігова зафіксувала іншу дату народження Михайла - 29 жовтня 1876 р., а хрещення - 31 жовтня того ж таки року. Хрещеними батьками його були дворянин В.Є.Варзар і удова колезького асесора О.Я.Русова³.

Батьками Михайла були Софія Федорівна Русова (Ліндфорс) (1856-1940) - донька чернігівського землевласника відставного полковника Ф. Ліндфорса, у майбутньому видатна українська громадсько-політична діячка і педагог, та Олександр Олександрович Русов (1847-1915) - активний діяч Київської Старої громади, етнограф, фольклорист, у майбутньому видатний земський статистик.

Ранні дитячі роки М. Русова пройшли у Чернігові та родинному маєтку матері у с. Олешня Городнянського повіту. 1878-1879 рр. Михайло провів серед чудової природи південної Чернігівщини, на хуторі Робінзон Борзенського повіту, поблизу станції Доч Лібаво-Роменської залізниці, де батьки купили 12 десятин землі, побудували оселю і мали намір займатися сільським господарством як прості селяни. Втім, ця праця була недовготривалою, оскільки наміри наблизитися до народу і жити його життям не дали очікуваного результату. До того ж закінчилися кошти і треба було шукати інших джерел заробітку. У 1878 р. О. Русов повернувся до статистичної праці, яка стала основним його родом занять протягом наступних 25 років життя і потребувала постійної зміни місця перебування. Разом з батьками мандрував по Україні і малий Михайло. У 1879 - 1882 рр. він жив у Києві, у 1882 - 1889 рр. - у містах Херсонської та Катеринославської губерній, у 1889 - 1895 рр. - у Харкові, Києві та знову у Харкові.

Початкову освіту Михайло здобував вдома, а у 1887 р. вступив до Херсонської

чоловічої прогімназії. У зв'язку із видворенням родини Русових з Херсонської губернії влітку 1889 р., навчання було продовжено у 1-ій та 2-ій чоловічих гімназіях м. Харкова, де О. Русов знайшов собі роботу, очоливши статистичну службу Харківської міської думи.

Світогляд М. Русова формувався під безпосереднім впливом батьків, їхнього оточення та суворой дійсності самодержавної Російської імперії. Постійні переслідування Софії та Олександра Русових правоохоронними органами за їх громадсько-політичну діяльність залишили помітний слід в юній душі Михайла. До того ж і йому за це часом доводилося потерпати. Зокрема, після арешту подружжя Русових у Харкові у травні 1893 р. директор 1-ї чоловічої гімназії, «обсудив опасность заразы, угрожающей целому заведению, наилучшими профилактическими средствами он признал - заключение нашего сына 4-го или 5-го класса в гимназическую больницу и затем исключение его из гимназии», - згадував О. Русов⁴.

Після закінчення Харківської гімназії в 1895 р. Михайло вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету і поринув у громадсько-політичну діяльність.

Зазначимо, що український рух в Харкові внаслідок розгрому у травні 1893р. Братства тарасівців, до якого було причетним і подружжя Русових, на деякий час затихло. Проте син відомого українського історика В. Антоновича Дмитро, що 1896 р. перевівся з Київського до Харківського університету, на початку наступного року відновив в університеті Українську студентську громаду. До цієї громади незабаром приєднався і М. Русов, хоча на той час вже стояв на позиціях необхідності створення української політичної партії⁵.

М. Русов відіграв помітну роль у консолідації студентського та становленні українського політичного руху наприкінці XIX - на початку XX ст. Саме він разом з Дмитром Антоновичем ініціював, організував і провів студентські з'їзди в Києві у серпні 1898 та липні 1899 рр. Результатом їхньої роботи стало утворення Всеукраїнської студентської спілки (з місцевими осередками у вищих школах) на засадах боротьби за демократичний лад та автономію України. Згадана спілка охоплювала також українські студентські організації вищих навчальних закладів Австро-Угорщини. Комюніке про ці з'їзди були опубліковані у Львові⁶.

У зв'язку з участю у студентських заворушеннях навесні 1899 р. М. Русова було виключено з університету на один рік. А за розпорядженням начальника Харківського губернського жандармського управління від 20 травня 1899 р. чернігівські жандарми провели обшук у помешканні Русових у Чернігові, заарештували «колишнього студента Харківського університету Михайла Русова» і 26 травня 1899 р. під конвоєм відправили у Харків⁷. Після проведення слідчих дій його було віддано під особливий нагляд поліції, і 6 червня Михайло повернувся до с. Олешні на Чернігівщині у родинний масток батьків⁸.

З середини 1894 р. по 1899 р. його батько працював у Чернігівському губернському земстві губернським статистиком і завершував ґрунтовне «Описание Черниговской губернии»⁹. У цей час О. Русов вів переговори з Полтавським губернським земством про те, щоб обійняти посаду завідувача губернської земської статистичної служби, і вже збирався їхати з Чернігова до Полтави. «25 мая стали запаковывать вещи; 26-го явился жандарм с товарищем прокурора арестовывать Мишу по его студенческим «забастовкам». В тот же день его и отвезли в Харьков»¹⁰, - занотував О. Русов у своєму щоденнику.

Департамент державної поліції та полтавський губернатор тривалий час не давали згоди на роботу О. Русова у Полтавському земстві. Лише 18 листопада 1899 р. Полтавська губернська земська управа, отримавши дозвіл губернатора, офіційно запросила його виконувати обов'язки завідувача статистико-економічним бюро, і родина Русових переїхала до Полтави.

М. Русов з кінця 1899 р. до середини 1900 р. жив у батьків у Полтаві. Він підтримував тісні зв'язки із українською революційно налаштованою молоддю,

осередком якої була Полтавська семінарська громада. Серед активних її діячів були семінаристи С. Андрієвський, С. Петлюра, М. Гмиря, П.Комліченко, співробітники статистико-економічного бюро Полтавського губернського земства А. Кучерявенко, М. Кохановський, В. Кошовий та ін.

М. Русов був ініціатором й одним із засновників та діяльним членом Революційної української партії (РУП). Згідно зі свідченнями А. Кучерявенка, «Вільна Громада РУП у Полтаві була вже в кінці 1899 р. Ініціатором цієї організації був Михайло Русов»¹¹. Він був також ініціатором перетворення РУП на загальноукраїнську партійну організацію. Його соратник по партії Д.Антонович у своїх спогадах, зокрема, писав: «Михайло - яскраво талановитий молодий чоловік, передчасно узятий могилою. Михайло Русов, пізніше автор солідного етнографічного досліджу про гуцулів, був тоді палкий революціонер і ініціатор оснування першої української політичної партії»¹². Саме він на зборах Харківської української студентської громади «з присущим йому умінням формулювати вичеканену думку, сказав: - Не треба нам громад, нам потрібна політична партія... 29 січня 1900 року постала організація, що була відома до кінця 1905 р. під літерами РУП»¹³.

М. Русов доклав багато зусиль для становлення РУП. На партійні потреби він передав 500 крб. За даними правоохоронних органів, М. Русов у серпні 1900 р. їздив до Женеву в справі організації друкованого органу партії¹⁴.

Незабаром після відновлення у Харківському університеті, 8 березня 1901 р. куратор навчальної округи на вимогу губернатора наказав виключити М. Русова з навчального закладу як активного учасника студентських виступів проти влади. Водночас його на два роки позбавили права в'їзду до університетських міст. Сам М. Русов пояснював це покарання у такий спосіб: «за подпись под жалобой одного побитого нагайкой студента я был выслан из Харькова и осужден на 2 года»¹⁵.

Але й після цих подій М. Русов громадсько-політичної діяльності не припиняв. І жандарми даремно тримали його у полі зору. У червні 1901 р. М.Русов ініціював та брав участь у роботі Третього українського студентського з'їзду та конференції РУП, що відбулися у Полтаві. Він організував видання та розповсюдження серед української революційної молоді та селянства брошур РУП «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина».

Поширення нелегальної літератури не могло залишитися непоміченим жандармськими органами Російської імперії. Розпочалися обшуки і арешти, тривав пошук «центру криволи». На підставі зібраних матеріалів жандарми дійшли висновку, що центром українського руху і «сепаратизму» є родина Русових.

6 жовтня 1901 р. у полтавському помешканні Русових було проведено трус, і незабаром Михайла разом з батьками жандарми заарештували за підозрою в організації «української соціальної партії». Під час обшуку у Русових гостював студент київського університету М. Козиненко, заходив серед інших М.Кохановський - обидва активні члени РУП¹⁶.

Михайла було звільнено з-під арешту 20 листопада під заставу 3 тис. крб.¹⁷

У лютому 1902 р. М. Русов був одним із організаторів і учасників політичної демонстрації у Полтаві. За це він разом з іншими учасниками потрапив до місцевої в'язниці.¹⁸

Перебуваючи у Полтаві, М. Русов займався історією та етнографією. Зокрема, в 1900 р. він був включений до складу комісії при Полтавському статистичному комітеті по підготовці XII Археологічного з'їзду, який мав відбутися у Харкові 1902 р. За дорученням комісії влітку 1901 р. він вивчав етнографічні особливості населення Полтавської губернії¹⁹. Результатом цієї роботи стали кілька його статей²⁰.

У 1900 р. у X томі «Літературно-наукового вісника» у Львові з'явилася велика стаття «Хліборобські спілки М. Левитського», підписана «Р-ов Михайло», присвячена кооперативному руху. У наступних номерах цього ж часопису за 1900 та 1901 рр. вийшов ряд хронікальних заміток з громадського життя

Наддніпрянської України, підписаних «М.Р.»²¹ На сторінках Санкт-Петербурзького видання «Журнал для всех» він опублікував статтю, присвячену проблемам, які розглядалися на Полтавському обласному з'їзді діячів кустарних промислів у жовтні 1901 р.²²

Навесні 1902 р. Полтавською та Харківською губерніями прокотилася хвиля могутніх селянських виступів, жорстоко придушених регулярними військами. До виступу селянства, крім важкого соціально-економічного становища, спричинили також брошури Революційної української партії «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина» та відозва «Вільної громади» (РУП) до 19 лютого - визволення селян з кріпацтва. Дану «Відозву» написав П. Комліченко, а друкарями були М. Русов та А. Кучерявенко. Останній згадував, що друкували її «на циклостилі, що його Михайло «випозичив» з канцелярії Статистичного бюро, запевняючи сторожа, що «батько велів» взяти циклостиль до хати, діючи це таємно від батьків, за що «добре влетіло» їм обом від старого Русова».²³

17 квітня 1902 р. до Полтави прибув міністр внутрішніх справ Російської імперії В.Плеве, за наказом якого місцева земська управа 30 квітня 1902 р. звільнила О. Русова з посади завідувача статистичного бюро.²⁴ До того ж йому взагалі було заборонено проживати в Україні. Поштовою листівкою в Париж від 21 травня 1902 р. О. Русов повідомляв Ф. Вовка про те, що «приходиться вже тікати з Полтавщини», а син «Міша бере паспорт та й йде за границю у Липський (Leipzig) учитися антропології та географії» і просив Ф.Вовка дати сину рекомендаційного листа в університет.²⁵

Наприкінці травня 1902 р. М. Русов виїхав до Німеччини і незабаром вступив до Ляйпцизького університету. Там він вивчав географію у професора Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією «Будинки в прикарпатських горах і долинах». Для цієї праці М. Русов збирав матеріали під час кількох своїх подорожей по Галичині. Його враження від цих подорожей були оприлюднені у петербурзькому журналі «Вестник Европы».²⁶ Водночас він був активним членом Закордонної групи РУП у Львові. М. Русов фінансово підтримував рупівські видання «Гасло» і «Праця», на сторінках яких друкував свої статті-огляди міжнародного робітничого руху під псевдонімом М. Танський.²⁷

За кордоном М. Русов мав також намір ознайомити світову громадськість із пригнобленим становищем українського народу. Однак ці плани не знайшли підтримки у його батька. В одному з листів до сина О.Русов, зокрема, писав: «Задля добробуту нашого 30-мільйонного народу нам треба робити в своїй власній хаті, хоч-би довелось і в тюрми, і на поселення йти тисячами, аби тим мільйонам щось досталося, але йти не прожогом, заплющивши очі, а з оглядкою та з розумними річима тут, дома, а не за кордоном, де наші ламентатії тільки слухають та кажуть: «які ж то вони дурні!» І сміятимуться до віку з нас, поки не почнемо не лобом стіну розбивати, а головою та розумом. Тут не треба ані бомб, ані крові, а знання й знання. Набирайся ж, сину, тих знаній, а ка-зна які викрики покинь. Що мені з того, що й в Австралії і в Америці читатимуть про нашу долю та здвигатимуть плечима, коли тут ми ні на крок не підвелися вперед після Гоголя. Всюди панує настрої Сквозняка-Дмухановського!»²⁸

На жаль, на четвертому році навчання далася взнаки серйозна хвороба. С.Русова згадувала: «І ось цей талановитий дорогий хлопець, вже одружений з дуже гарною на вроду німкинєю, батько маленької дочки, майже напередодні свого докторату приїздить до нас літом 1906 р. в Алешню, і ми не пізнаємо нашого Мішу, - та сама завзятість в переконаннях, той самий палкий патріотизм, але в руках якась нескоординованість, якась непевність в орієнтації, - таке було наше жакливе спостереження. Коли ми привезли його до Петербурга, він уже настільки стратив свідомість, що я повела його до Бехтерева, і славетний психіатр ясно висловив свій присуд: «У вашево сина не простое разстройство нервов, а серйозное мозговое заболевание».²⁹

М. Русова лікували у Бехтеревській клініці у Петербурзі, найкращій в Україні

Вінницькій окружній психіатричній лікарні, а потім у Ляйпцигу. Стан здоров'я дещо поліпшився, і його знову привезли до Петербурга. У листі до Є.Чикаленка від 5 квітня 1908 р. О. Русов, зокрема, писав: «Пишу сам, бо жінка - по докторах та больницях цілий день вештається, щоб пристроїти бавше сонце мого життя, нашого нещасного Мішу».³⁰

Як згадувала С. Русова, «деякий час Михайло жив разом з батьками, потім по різних приватних лікарнях, то знову з нами на літньому побуті в Орієнбаумі. Свідомість у нього то зникала зовсім, то знов верталась. Хвороба виявлялася в неоднаковій мірі. Але добра ласкава вдача не покидала бідолашного хворого, і всі доглядачі по лікарнях казали, що вони ніколи не бачили такого доброго, сердечного хворого, як наш Михайлик. На початку 1909 р. смерть звільнила його від усіх страждань. Поховали його на Фінляндському цвинтарі. За труною з далекої лікарні до Фінляндського вокзалу йшли та залізницею їхали тільки ми, рідня та любий Петро Януарович»³¹.

М. Русов помер від тяжкої хвороби на 33 році свого безталанного життя. Його батько, О. Русов, описав цю трагічну подію так:

«1909. Київ. Февреля 17.

От і Міша вмер. Учора вернувся я з Спб., куди виїхав 9 февреля, одібравши через Зіну телеграму, що він помірає. 11-го я ще застав його у больниці «Всех Скорбящих» трохи живим: дихав, глянув на мене очима, коли я його покликав; подав мені праву руку, то ще я попрощався з живим; а в вечері, коли ми Юру хотіли були послати на телефон запитати, що там з ним робиться, вже прибіг комісіонер з «Бюро похоронных процессий» сказати, що він вже вмер: так зповістили його по телефону з больниці. На другий день цей комісіонер одправив туди у больницю гроб і ми були у 4-тій годині там, - правили панахиду (я, жінка, Люба, Саша, Юра). 13-го поїхав у больницю з Ноночкою і перевезли звідти катафалком тіло на платформу коло Фінляндського вокзалу і їхали з 3 до 7 годин вечора і тільки ввечері вернулися до дому. Погода була ясна без вітру; а 14-го коли ми поїхали вранці на вокзал, вже і зовсім потеплішало - 1 R. Сонце сияло як рідко у Петербурзі буває, і ми поїхали потягом погребальним з знакомими: крім нас (мене, Ноночки, Юри, Люби, Саші) поїхали проводити у могилу нашого любого Мішку - Полянський, Стебницький та Маруся Григорович. Перебули у церкві на Успенському кладовищі обідню і панахиду і понесли серед лісу ялин та сосен дороге нам тіло у могилу. «Троицкий разряд 5-й, 10-е отделение №486» - оце його адрес на віки, - рядом з Петром Савичем Юхименком, якого у маї місяці того року поховано там же на Успенському кладовищі.

«Где густо сплелися сосны и ели - казацкие кости лежат!»³²

Отже, М. Русов, незважаючи на коротке життя, став ініціатором і засновником першої в Наддніпрянській Україні політичної партії - Революційної української партії і відіграв значну роль у становленні та розвитку українського політичного руху, у громадському і науковому житті України кінця XIX - початку XX ст.

Джерела та література:

1. Дучинський Антонин. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. - К., 1928. - Кн.2. - С.283-320; Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6(30). - С.44-73, № 9(33). - С.101-112, № 10(34). - С.79-89.
2. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6(30). - С.47-48.
3. Державний архів Чернігівської області. - Ф.679. - Оп.10. - Спр. 291. - Арк. 136 зв. - 137.
4. Шамрай Сергій. Спомини Ол. Ол. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. - К., 1927. - Кн.1. - С.241-242.
5. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6 (30). - С.55.
6. Резолюції з'їздів див.: Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 6 (30). - С.57-59.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф.1439. - Оп.1. - Спр. 48. - Арк.

- 147 зв.; Спр. 47. - Арк. 121 зв.
8. Там само. - Спр. 48. - Арк. 183 зв.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: У 2-х т. - Чернигов, 1898-1899. Детальніше про діяльність О.Русова у Чернігівській губернії див.: Рахно О. О.Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 49-61.
10. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 453/1 - Арк 15.
11. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 6 (30). - С.61.
12. Антонович Дмитро. Праця Олександра Русова для українського театру та музики // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. - Львів, 1938. - Т.V. - С.8.
13. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність - 1963. - № 6 (30). - С.55.
14. Дучинський Антонин. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // Там само. - С.288-289.
15. Там само. - С.286.
16. Там само. - С.288.
17. Там само. - С.290.
18. Детальніше див.: Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 9 (33). - С.103.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 68282. - Арк. 1.
20. Отчет об экскурсиях по Полтавской губернии М.А.Русова // Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902 г. - М., 1905. - Т.П. - С. 546-548. Стаття М.Русова «Игры крестьянских детей Полтавской губернии» не вийшла друком, оскільки була подана із запізненням. - Там само. - Т.П. - С.380; Його ж. Очерк поселений и построек Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - 1902. - Т.13. - С.73-120.
21. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 10 (34). - С.83-84.
22. Русов М. Областной съезд деятелей по кустарным промыслам в г. Полтаве с 28-го сентября по 7-е октября 1901 г. // Журнал для всех (СПб.). - 1902. - № 1. - С.91-100; № 2. - С.222-227.
23. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 9 (33). - С.106.
24. ІР НБУВ. - Ф.П. - Оп.1. - Спр. 552. - Арк. 1.
25. НА ІА НАНУ. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 3807. - Арк. 1.
26. Русов М. По Галичине. Записки туриста // Вестник Европы. - 1904. - Кн.7. - С.251-273; Кн.8. - С.602-622.
27. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 10 (34). - С.85-87.
28. ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп.1. - Спр. 12604. - Арк. 9 зв.
29. Русова С. Мої спомини. - К., 1996. - С.122.
30. ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп.1. - Спр. 35702. - Арк. 2 зв.
31. Русова Софія. Мої спомини. - С.122.
32. НА ІА НАНУ. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 453/1. - Арк. 47 - 47 зв.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Олександр Коваленко, Андрій Острянко

●

НЕОПУБЛІКОВАНІ НАРИСИ ВОЛОДИМИРА ЄВФИМОВСЬКОГО З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Серед науковців доби «розстріляного Відродження», життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною, помітне місце належить Володимирі Степановичу Євфимовському.¹ Він народився 11 липня 1899 р. у с.Берестовець Борзнянського повіту Чернігівської губернії (зараз село Борзнянського району Чернігівської області) у родині псаломщика. Соціальне походження зумовило вибір навчальних закладів - спочатку це було Чернігівське духовне училище (1908-1913 рр.), а потім Чернігівська духовна семінарія (1913-1918 рр.). Втім, від духовної кар'єри юнак відмовився і у 1918 р. вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, реорганізованого невдовзі у Ніжинський інститут народної освіти. У стінах цього славетного вузу В.Євфимовський здобув належний гуманітарний вишкіл і започаткував наукові студії з історії України доби Гетьманщини. Його перший науковий керівник професор Г.Максимович високо оцінив кандидатську (дипломну, як би ми сказали сьогодні) роботу В.Євфимовського «Суди і покарання на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст.»: «Работу свою автор написал на основании очень обширной литературы по этому предмету, а также на основании источников, именно - актовых книг различных судебных урядов ... В результате автор дал весьма ценное и интересное исследование по такому интересному и мало разработанному вопросу... Признаю работу студента Евфимовского прекрасною во всех отношениях».² Після закінчення навесні 1922 р. історичного відділення факультету професійної освіти В.Євфимовський деякий час працював у Ніжинському повітовому статистичному бюро, а восени того ж таки року за рекомендацією Г.Максимовича вступив до аспірантури секції історії України Науково-дослідної кафедри, щойно створеної у складі Ніжинського інституту народної освіти.³ Проте наприкінці 1923 р., у зв'язку з переїздом його наукового керівника Г.Максимовича до Сімферополя, В.Євфимовський порушив клопотання про переведення до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України при Харківському інституті народної освіти. Незважаючи на позитивне рішення кафедри, ухвалене в січні 1924 р., Наркомосвіти в особі Наукового комітету Укрголовпрофосвіти не затвердив його, пославшись на її «перегруженість».⁴

Напевне це порушило плани В.Євфимовського, але не зупинило його наукових студій і не загальмувало фахового зростання. Тим більше, що у квітні 1923 р. В.Євфимовський розпочав свою діяльність на архівній ниві на посаді Ніжинського окружного інструктора Чернігівського губернського архівного управління. Невдовзі він перебрався до Чернігова і почав працювати архівним

реєстратором, завідувачем бібліотеки, кабінету наукових занять і рукописного відділу у Чернігівському губернському історичному архіві. «В своїй архівній праці В.С.Євфимовський, - у лютому 1925 р. засвідчив керівник Чернігівського губернського архівного управління В.Дубровський, - виявив серйозну науково-історичну підготовку, любов та знання архівної справи й організаційний хист; приймав безпосередню участь у всіх науково-культурних зачинаннях Губарху (виставки, досліди, гуртки і т.і.), а також вів науково-історичні розвідки з власної ініціативи».⁵ Справді, В.Євфимовський перетворився на одного з найдіяльніших учасників краєзнавчого руху в регіоні у всіх його проявах. Він став членом Чернігівського наукового товариства, брав участь у роботі Історико-архівного гуртка, що об'єднував студентів і старшокласників міста, архітектурно-археологічних дослідженнях пам'яток давньоруської архітектури Чернігова, надавав допомогу місцевим музейникам у каталогізації експонатів.⁶ Водночас тривало становлення В.Євфимовського як архівіста й історика, причому обшир його наукових інтересів та зацікавлень помітно розширився за рахунок аграрної історії України XIX ст. Втім, В.Євфимовський правдоподібно відчував потребу у кваліфікованому науковому керівництві й продовжував шукати засобів для своєї формальної легітимізації в науковій спільноті. З іншого боку, на перспективного початківця, очевидно, звернули увагу у київських наукових колах. Вирішальну роль, здається, відіграло особисте знайомство В.Євфимовського з О.Грушевським, а згодом і з академіком М.Грушевським, який у липні 1924 р. відвідав Чернігів.⁷ В усякому разі, у січні 1925 р. В.Євфимовський почав співробітничати з Науково-дослідною кафедрою історії України, що діяла у Києві при Історичній секції Всеукраїнської Академії наук під керівництвом М.Грушевського. У червні 1926 р. видатний вчений схвально відгукнувся про чернігівського науковця, який «з доручення катедри займався описуванням актів XVII ст. бувшого Дворянського депутатського зібрання і виконав сю велику роботу (звись 700 актів) дуже добре».⁸ Відтак, коли трапилась нагода, В.Євфимовський в грудні 1926 р. був прийнятий до кафедральної аспірантури.⁹

Розпочався новий період у його житті та діяльності. Кафедра затвердила тему подальших студій - «Московські воеводи в українських містах у другій половині XVII ст.», і В.Євфимовський енергійно взявся за справу, розгорнувши пошук матеріалів у архівосховищах Києва та Москви. Паралельно як член Археографічної комісії ВУАН він брав участь у підготовці першого тому «Українського дипломатарію», до якого мали увійти автентичні документи Б.Хмельницького. Принагідно зауважимо, що виявлені В.Євфимовським та іншими членами так званої Археографічної експедиції, організованої Археографічною комісією ВУАН та Науково-дослідною кафедрою історії України, джерела були використані М.Грушевським у роботі над черговими томами його «Історії України - Руси». У січні 1929 р. на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України В.Євфимовський зачитав перші розділи своєї промовної праці, створеної під керівництвом М.Грушевського.¹⁰ Усі ці факти дають сучасним дослідникам формальні підстави для «зарахування» В.Євфимовського до складу «київської школи» М.Грушевського. На нашу думку, це твердження потребує докладнішого обґрунтування з огляду на «наукову генеалогію» В.Євфимовського, який довгий час перебував під впливом зовсім іншої методологічної парадигми. Як учня та послідовника М.Грушевського кваліфікували В.Євфимовського і владні структури, що становило для останнього потенційну небезпеку. Є відомості про те, що з 1929 р. В.Євфимовський перебував на оперативному обліку ДПУ УРСР як «буржуазний націоналіст».¹¹

На зламі 20-30-х рр. у контексті «наступу соціалізму по усьому фронту» було проголошено курс на «радянізацію» ВУАН, що супроводжувався нищівною критикою доробку національної історіографії та закриттям низки академічних установ. У вересні 1930 р. було ліквідовано Київську науково-дослідну кафедру

історії України, а її аспірантів переведено до Харківського науково-дослідного інституту української культури, де, за твердженням В.Євфимовського, він невдовзі захистив свою роботу і отримав звання наукового співробітника. Протягом 1930-1933 рр. працював на посаді вченого архівіста у Харківському центральному історичному архіві й деякий час викладав у місцевих вузах.¹²

Тим часом в Україні здійснювалася хвиля політичних репресій, спрямованих значною мірою проти діячів культури, освіти та науки. Жертвами сваволі стали численні колеги В.Євфимовського, а його самого було звільнено з роботи за звинуваченням в ідеологічних збоченнях: мовляв, «серйозно і глибоко» не працював «над опануванням марксо-ленінської методології».¹³ Складається враження, що за цих обставин В.Євфимовський вирішив рятуватися від подальших переслідувань подалі від рідного краю. В усякому разі навесні 1934 р. він переїздить до Новгород, а невдовзі до Ленінграда і починає працювати у тамтешніх архівних установах. Саме у Ленінграді В.Євфимовського застала війна. Вижити у заблокованому місті, що потерпало від обстрілів, голоду і холоду, пощастило небагатьом. Як свідчать документи, 5 січня 1942 р. В.Євфимовського було викреслено із списку особового складу Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді як померлого.¹⁴ Обставини його смерті (або загибелі) й місце поховання залишаються невідомими...

Науковий доробок В.Євфимовського в галузі історії України та архівознавства складається лише з кільканадцяти позицій. Зрештою, інакше й бути не могло з огляду на політичні реалії 30-х рр. ХХ ст. та руйнівне втручання тоталітарної держави у наукове життя. Втім, опубліковані тексти В.Євфимовського засвідчують його високий науковий потенціал, реалізувати який не судилося.

Кілька студій В.Євфимовського залишилися неопублікованими. Це, передусім, історичні нариси про міста Чернігівщини - Бахмач, Березну і Борзну, машинописні тексти яких зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.¹⁵ Вони були підготовлені протягом першої половини 1926 р. на замовлення Постійної комісії ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, позаштатним співробітником якої дослідник став ще у 1924 р.¹⁶

Нариси В.Євфимовського створені, головним чином, на підставі вже актуалізованої на тоді джерельної бази - давньоруських літописів, «Черниговского наместничества топографического описания» О.Шафонського, «Историко-статистического описания Черниговской епархии», яке зазвичай пов'язують з іменем чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського, «Описания Старой Малороссии» та «Обозрения Румянцевской описи Малороссии» О.Лазаревського, «Описание Черниговской губернии» О.Русова, «Истории России с древнейших времен» С.Соловйова. В.Євфимовський використав і деякі публікації на сторінках журналу «Основа» та часопису «Черниговские губернские ведомости», а також довідкові видання дореволюційного і радянського часів. Згадка в нарисах про архіви Борзнянської протопопії та Березнянської міської думи (яку автор довільно назвав магістратом) дає підстави гадати, що він опрацював і деякі документальні джерела. Загалом, на наш погляд, досліднику вдалося стисло викласти історію Бахмача, Березного та Борзни з найдавніших часів до початку ХХ ст. на достатньо високому, як на той час, фаховому рівні. Отож ці нариси заслуговують на уважне вивчення і критичне використання на сучасному етапі розвитку регіональної історіографії. Нарешті, студії В.Євфимовського зайвий раз нагадують про те, що успішний красназничий проект 60-80-х рр. ХХ ст. - «Історія міст і сіл України РСР» - мав цілком реального, але призабутого попередника в особі «Історико-географічного словника української землі», який, на жаль, не був доведений до логічного завершення і не побачив світу.

Тексти студій В.Євфимовського друкуються згідно із сучасними правописними нормами із збереженням усіх стилістичних особливостей оригіналу. Без змін залишено і науково-довідковий апарат, зокрема, систему посилань на використані

джерела. Помилки та друкарські огріхи, що часом трапляються в текстах, виправлено без застережень.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 340; Юркова О.В. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк // Архіви України. - 1998. - № 1-6. - С. 45-53; Ї ж. Володимир Євфимовський: доля одного з учнів М.С.Грушевського // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 86-90; Коваленко О., Юркова О. Євфимовський Володимир Степанович // Українські архівісти: Біобібліографічний словник. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 133-135; та ін.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 2506. - Арк. 14.
3. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. - Ф. Р - 6121. - Оп.1. - Спр. 281. - Арк. 113.
4. ЦДАВОВУ. - Ф.166. - Оп.12. - Спр. 2506. - Арк. 5-8.
5. Державний архів Чернігівської області. - Ф. Р - 647. - Оп.2. - Спр. 106. - Арк. 43.
6. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 46-47.
7. Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. - 1999. - № 1. - С. 146.
8. ЦДАВОВУ. - Ф.166. - Оп.12. - Спр. 2506. - Арк. 19.
9. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). - К., 1999. - С. 154, 156-159.
10. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 47-49.
11. Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрушова // Репресоване «Відродження». - К., 1993. - С. 46.
12. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 50.
13. Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. - К., 1999. - С. 121.
14. Юркова О. Володимир Євфимовський: доля одного з учнів М.С.Грушевського ... - С. 88-89.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф. Х. - Спр. 11603, 11605, 11606.
16. Коваленко О., Юркова О. Євфимовський Володимир Степанович ... - С.133.

БАХМАЧ

Бахмач - раніше Конотопського повіту Чернігівської губернії, нині - районний центр Бахмацького району Конотопської округи; від Конотопа - в 35 верстах, від Батурина в 18. Через Бахмач у напрямку з півночі на південь проходить транзитний шлях, що сполучає північні повіти кол. Чернігівської губернії з Полтавщиною (Лохвицький шлях). В Бахмачі вузлова станція, де перехрещуються Московсько-Києво-Воронізька залізниця (лінії Київ-Ворожба та Бахмач-Прилука) з Західною (лінія Гомель-Ромни).

Бахмач лежить в низькій, трохи болотяній місцевості по обох сторонах річки Борзни та її доплива Бахмача; обидві річки зараз являють собою невеликі протоки з болотяними берегами, але на початку ХІХ стол. на них стояли ще млини (р. 1765 рч. Борзна була завширшки 50 саж., рч. Бахмач - 30. Лазар. II, 176).

Бахмач згадується вперше в літописі під 1147 р. серед інших городів Чернігівського князівства на пограниччю з південними степами. Розповідаючи про боротьбу Мстиславичів з Чернігівськими князями і зруйнування першими города Всеволожа (нині с. Сиволож, Ніжин. окр., верстах в 30 від Бахмача), літописець каже: «слышышы иніи гради Уненэжъ, Бэловэжа, Бахмач, оже Всеволожъ взятъ, и побэгоша къ Чернигову»; частину втікачів Мстиславичі перехопили, а їхні городи попалили (Солов., т. II, гл. IV, 407). Чи відродився Бахмач після цієї руїни - невідомо; але коли б він і існував, то був би знищений татарами. Нове заселення місцевостей, сусідніх з Бахмачем, почалось після Деулінського замирення (1618 р.) втікачами з Правобережжя. Опис 1654 р. свідчить, що в половині

XVII стол. Бахмач не тільки відродився, але являв собою досить велике на той час місто з 600 будинками. Опис зазначає власне два Бахмачі: село Старий Бахмач з населенням переважно козачим, і город Бахмач, населений міщанами (Лазар. II, 175). Місцевість Старого Бахмача зветься тепер Староселля (північна частина містечка коло т.зв. «Казенного ставу» на р. Бахмачі); місцевість кол. города зветься тепер Замок (на правому березі р. Борзни), тут міститься базарна площа й стоїть Успенська церква. Третя частина сучасного Бахмача зветься Даньковка, лежить на лівому березі р. Борзни й з'єднується з Заком Пашковою плотиною; в опису 1654 р. Даньковка не згадується, й тому треба гадати що вона молодша за двох перших частин. За місцевими переказами, раніш усього заселена була місцевість Староселля на р. Бахмачі; на правому березі р. Борзни перший поселився козак Кириченко, а на лівому - Данько, від якого й одержала свою назву Даньковка (Черн.губ.вед., 1905, № 273 і Філарет, VI, 357). Таким чином найдавніша частина сучасного Бахмача є Староселля. Але виникає питання: чи є Староселля разом з тим місцем літописного Бахмача, як це стверджує архієпископ Філарет (VI, 357). Лазаревський завважає, що питання це можна буде розв'язати, тільки перевіривши археологічні досліди т.зв. Острова, що лежить на захід від сучасного Бахмача й утворений розгалуженнями р. Борзни. Завдовжки цей острів коло 6 верст, а завширшки від 1 до 3; з материком острів з'єднується й зараз тільки одиною греблею, на якій, як переказують, ще недавно існували млини. Майже половина острова вкрита лісом, а решта - зайнята під ниви та сіножаті. На Острові лишилося ще й зараз кілька могил, з яких найбільша має в поперечнику коло 40 аршин, а заввишки - 3 арш.; могилу цю давно вже орють, і вона щороку зменшується; раніш вона була, звичайно, значно більша. Коло цієї великої могили є ще три менші. Існування на Острові могил і дає підстави Лазаревському висловити думку, що слідів літописного Бахмача може й треба шукати якраз на цьому Острові, що оточений з усіх боків водою, був найкращою природньою обороною для населення. За описом 1726 р. Острів належав на особу гетьмана; тут був хутір з сінокосом та млином о двох колах, збудованих за гетьмана Самойловича на його ж особу (Лазар., II, 175).

Опис 1654 р. докладно описує бахмацькі укріплення, збудовані за польських часів: «Городъ Бахмачъ стоить на острову, межі рѣки Борзны и Бахмача; около посаду отъ поля, отъ рѣки Борзны до рѣки Бахмача, огорожено вмѣсто острога забором; в томъ острогѣ трои ворота проѣзжіе; на воротѣхъ и глухихъ наугольныхъ башень нѣтъ. Въ томъ острогѣ на посадѣ поставлена церковь древеная во имя Успенія пресв. владычицы нашея Богородицы. ... Да отъ того болшого острога къ рѣкѣ Борзнѣ, да на устьѣ рѣки Бахмача поставлень городокъ; около того городка осыпъ земляная, на осыпи огорожено острогомъ дубовымъ бревеньемъ облымъ; межъ того острова сделаны ворота проѣзжіе; на воротѣхъ башня покрыта тесомъ; наугольныхъ и глухихъ башень и обломовъ и торасовъ нѣтъ, а вмѣсто торасъ подлѣ того острога, заставлявана пластинами дубовыми да насыпана землю. Да около тогожъ городка, съ дву сторонъ, сделанъ ровъ отъ рѣки Борзны до рѣки Бахмача, по обѣ стороны тотъ ровъ оставлень острогомъ и вешнею порою из тѣхъ рѣкъ около того городка, течеть тѣмъ ровомъ вода... Да около слободъ тогожъ городка, на вспольѣ, межі рѣкъ Борзны и Бахмача, выкопан ровъ для приходу воинскихъ людей...» (Лазар., II, 175). Укріплення ці було зруйновано під час походу Яна-Казимира на Україну 1664 р.; в списку українських міст 1655 р. Бахмач згадується в числі зруйнованих (Солов., додатки до XI т.). Румянцевський опис (1765 р.) зазначає такий стан бахмацьких укріплень: земляний вал навколо города зовсім обсіпався; трое воріт залишилось і мали назви тих поселень, до яких ішли дороги: Батуринські, Типицькі та Куренські. Тепер од колишніх Бахмацьких укріплень не залишилось і сліду (Черн. губ. вед. 1905 р. № 273).

Ім'я Бахмача та сусіднього з ним хутора Поросючки зв'язане з рухом Мазепи проти царя Петра. Хутір Поросючку (на південь од Бахмача) Мазепа купив у

козака Кирила Смаги; наприкінці 1707 р. та на початку 1708 Мазепа переховував тут у своєму дворі єзуїта Заленського, що привіз йому листи від Станіслава Лещинського. Перейшовши одверто на бік Карла, Мазепа у жовтні 1708 р. склав у Бахмачі урочисту присягу на Євангелії перед вищою старшиною й значним товариством, що він не для своєї особистої користі, а для добробуту України піддався під протекцію шведського короля, і потім казав старшині присягнути, що будуть вірні йому, Мазепі, й будуть визнавати шведську протекцію (Основа, 1862, X, лист Орлика).

Бахмацька сотня відома з 1654 р.; в склад її входили, крім Бахмача, села Курінь, Тиниця, Городище та хуторі Поросючка (або Богодаровка, Богдановка чи Богачка), Піски, Марковичів, Біловізький, Зарукавний (Писарщина) і слободка Закревщина (Лазар. II, 175-182).

Селяне м. Бахмача були вільні до встановлення гетьманської резиденції в Батурині. З цього ж часу бахмацьких селян разом з іншими вільними селянами сусідніх з Батурином сел було приписано на особу гетьмана. В господарчому та адміністративному відношеннях гетьманських підданих було поділено на староства, по кілька сел у кожному. Бахмацькі селяне належали до Городиського староства (в склад його входили, крім Бахмача, села Городище та Курінь). Староствами завідували особливі старости, яких призначав сам гетьман; це давало старостам підстави безкарно знущатись з населення й брати гору над місцевою старшиною. Такі тенденції в великій мірі властиві були й Городиським старостам. Р. 1713 Бахмацький сотник скаржився гетьманові «о незносныхъ и нестерпимыхъ кривдахъ, обидахъ и великихъ шкодахъ, дѣючихся такъ ему самому, яко и убогимъ людемъ, жителямъ сотнѣ Бахмацкой, отъ стадниковъ и дворянъ панскихъ (цебто гетьманських), которіе не боячися Бога, великіе обиды и шкоды чинятъ в коняхъ, в быдлу, и находячи въ корчмы, фанты, шапки и разные платя у людей обдирають, о чемъ суть многіе доводи...» Ці кривди, писав сотник, чинились за відомом Городиського старости, який частину пограбованого в сотнян брав собі. Для розв'язання справи гетьман посилав до Бахмача особливого висланого, але староста зумів не тільки виправдитись, але ще подав скаргу до Генерального суду на Бахмацького сотника за безчестя. Р. 1719 сотник Боровський подав Скоропадському скаргу про те, що Городиський староста неправно захопив собі всі ярмаркові збори з Спаського ярмарку в Бахмачі (раніш ці збори сотники ділили пополам із старостами). В цій же скарзі Боровський описує «крайнюю нужду убогой Бахмацкой сотни»: «же згола въ малолюдной селской сотнѣ моей не отколь жаднихъ сотеннихъ не имѣючи приходовъ, не тилко переезджающимъ гостямъ, якъ всюда по иныхъ сотняхъ и городкахъ ведеться, неотколь подорожнихъ живностей давати, кромѣ що зубожалый на таком худомъ вакансѣ домок мой мѣеть, тиль контентую и венерую каждого; навіть для уставичныхъ сотенныхъ расходовъ и паперу не зъ чего и не за що купити». Сотник прохав гетьмана видати універсал, «абы п. староста Городискій не интересовался на той ярмарочокъ, зъ якого доходу не болшь якъ копь шесть збереться...» (Лазар., II, 161, 176, 182).

Відносно повинностей з бахмацьких посполитих відомо, що за гетьмана Мазепи вони не платили ніяких грошових та хлібних зборів, крім роботи на гетьманський двір; при Скоропадському ж бахмачці платили: від вола й коня по 20 кіп і по 5 четвериків овса великоросійської міри. Збори ці були не дуже тяжкі як на ті часи. Але крім зборів та роботи на гетьманський двір, на посполитих лежали ще різні «общенародні повинності», і щоб увільнитися від них бахмачці йшли в підсудіжки до старшини, що заводила собі хутори коло Бахмача, або записувались у стельмахи генеральної гармати. Під захистом дужих державців бахмацтям можна було зовсім не думати про общенародні повинності: коли Бахмацький отаман наслідився р. 1722 вимагати від Кочубеевих підданих провіянту для солдат, що стояли в Бахмачі, то Кочубеї схопили отамана на Батуринському ярмарку «и въ свой дворъ насильно затягнувши, немилостивым окрыли боемъ, такъ что едва живъ остался» (Лазар., II, 177).

Коло 1720 р. гетьман Скоропадський віддав Городиське староство зятеві своєму - полковникові Ніжинському Петру Толстому; р. 1727 кн. Меншиков усунув Толстого з полковництва, і Городиське староство разом з усією Батуринською волостю передано було царем самому Меншикову. А коли вороги повалили Меншикова, то Городиське староство «отписано было на ея императорское величество»; причому половину бахмацьких селян було виділено й приписано до Понорницької волости, що належала цесарівні Лизаветі Петровні. Р. 1750 Батуринську волость було віддано новому гетьману Розумовському; селяни ж, приписані до Понорницької волости, так і залишились у віданні останньої (Лазар., II, 177).

За число дворів козачих та посполитських у Бахмачі в XVIII ст. є такі відомості. За ревізією 1736 р.: козаків заможних 100 дворів, убогих 101 дв., козачих підсусідків 17 хат, державських підсусідків 13 хат; посполитих «описаныхъ на ея величество» заможних 4 двори, убогих 14 дв.; цесарівни Лизавети Петровни, приписаних до правління Понорницького, - заможних 12 дворів, убогих - 21 дв. (Лазар., II, 177). За описом Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.: духовенства - 8 дв., урядників 13 дв., в дворах духовенства й урядників великих будинків о 6 покоях - 1 и о 3 покоях - 6; козаків виборних - 91 двір, 222 хати; підпомощників - 203 дв., 262 хати; посполитих «государевыхъ, вдомства правления Понорницкаго» - 72 двори, 105 хат; графа Кирила Розумовського - 22 двори, 24 хати; Павла Кочубея, підкоморія повіту Полтавського - 10 дв., 14 хат, поручика Кулаковського 11 дв., 15 хат; підсусідків церковних і священницьких 22 дв., 40 хат, козачих - 2 дв., 2 хати.

За відомостями кінця XVIII ст., населення Бахмача жило переважно з хліборобства. Лишки хліба возили на продаж у Батурин, Нові-Млини та Короп; продавши хліб, купували там же горілку бочками й возили на продаж у Прилуку, Лубни, Миргород та Гадяч; частину купленої горілки привозили додому в Бахмач і там торгували нею. Частина населення займалась чумакуванням: ходили в Крим по сіль та в Черкаси по рибу й, повернувшись, продавали ці продукти в Стародубі, Сосниці й у самому Бахмачі; чумакування зацілило у Бахмачі до початку 2-ої полов. XIX ст. (Домонт. 375). Базари одбувались раз на тиждень; ярмарок - один на рік - Спаський (6 серпня), на нього приїздили купці з сусідніх міст (Батурина, Борзни та ін.) з мануфактурним та дрібним товаром, рибою й горілкою. Шкіл дві (р. 1765) - при церквах Успенській та Воскресенській; при Воскресенській церкві був, крім того, шпиталь та церковне брацтво. Успенська церква «в Замку» згадується вже в опису 1654 р.; р. 1732 на її місці збудовано було нову церкву деревляну заходами Бахмацького сотника Василя Покотила та місцевого духовенства й населення; сучасна Успенська церква - деревляна - збудована р. 1862. Церква на Староселлі - Вознесенська збудована р. 1883 (деревляна); перша церква на Староселлі - Воскресенська збудована була р. 1755, згоріла р. 1815 й замість її в 1820-х рр. збудовано було попередницю сучасної Вознесенської церкви - теж Вознесенську (Філарет, VI, 358-362).

Хронологія Бахмацьких сотників: Павло Семенов Тищенко, 1654. Яків Пашенко, 1672. Степан Романович, 1695-1700. Самійло Савицький, коло 1700. Степан Гелега, 1709. Кирило Троцький, 1710-1713. Семен Боровський, 1717-1722. Василь Покотило, 1728-1743. Андрій Іванович Барановський, 1743-1752. Кирило Забіла, 1752. Михайло Янович, 1757-1768 і 1770-1781. Тимофій Хильчевський, 1768 (Див. про них Лазар., II, 162-174).

Після скасування Гетьманщини та встановлення намісництв (1782) Бахмач увійшов у склад Коропського повіту Новгород-Сіверського намісництва, а при перетворенні намісництв у губернії і розформуванні Коропського повіту - перейшов у склад Конотопського. При районуванні 1923 р. Бахмач зроблено районним центром Конотопської округи на положенні селища міського типу.

Населення Бахмача й досі живе переважно з хліборобства; значно розвинені також культури тютюну та цукрових буряків, що їх відправляють залізницею на Парафіївський цукроварний завод. Велике значіння для економічного розвитку Бахмача мало проведення через нього Києво-Воронізької та Ліваво-Роменської

залізниць (1860-70 рр.), завдяки чому Бахмач став вузловою станцією. До нього стягувалась з околичної території (верст 40-50 у поперечнику) велика кількість продуктів сільського господарства (головним чином ріжне збіжжя, потім - тютюн, олійне сім'я, цукрові буряки та ін.), що йшли потім почасти по різних напрямках Чернігівщини, почасти в інші губернії, а хліб іноді й за кордон (через Лібаву та Одесу або західними залізницями в Кенігсберг. Русов, II, 221, 229). Кількість грузів, що відправлялась з Бахмача та одержувалась у ньому, рахувалась на мільйони пудів. Багато жита привозилось для винокурень та мукомольні в с. Курені (Русов, II, 217, 221). Р. 1877 з станції Бахмач Лібаво-Роменської залізниці відправлено 3.585.000 пудів різного грузу, одержано - 1.535.000 пудів; головними об'єктами експорту були овес (р. 1878 відправлено 1.292.000 пуд.) та жито (р. 1878 - 1.000.000 пуд.). До середини 1890-х рр. цифри експорту хліба зі ст. Бахмач значно зменшились: р. 1894 відправлено 1.448.000 пуд. грузу, одержано 581.000 пуд.; в числі вивезених грузів було - вівса 386.000 пуд.; жита тільки 2.600 пуд. (Русов, II, 216-217). Зменшення в 90-х рр. вивозу хлібних грузів є загальне явище для всієї Чернігівщини. Що до ст. Бахмач спеціально, то треба зазначити, що тут рівнобіжно зі зменшенням експорту збіжжя в необробленому вигляді йде збільшення імпорту його (р. 1895 одержано 364.000 пуд. жита), що викликано було діяльністю винокурень у Бахмачі та особливо парової мукомольні в сусідньому селі Курені (середня сума перемолу до 500.000 пуд. на рік (Русов, II, 221, 287). Звичайно, що жвава діяльність залізничної станції та мукомольні давала значні заробітки населенню Бахмача та околичних сіл.

В торговому відношенні Бахмач ніколи не являв собою значного центра. Число ярмарків усе ж таки зросло протягом другої половини XIX - початку XX стол. Крім давнього Спаського ярмарку (6 серпня) заведено р. 1867 ще два: 21 травня (на Костянтина і Єлену) та 26 вересня (на Йвана Богослова), а на початку XX стол. встановлено ще два: 26 жовтня (Казанський) і перед новим роком (Різдвяний). Предмети торгівлі - звичайні для сільських ярмарків: крам, бакалія, рогата худоба, гончарні вироби. Базари збираються двічі на тиждень понеділками та четвергами (Списки ярмарків, видані Черн. Губземством 1898 та 1911 р.).

Р. 1860 в Бахмачі нараховувалось 792 двори з населенням близько 5000 душ. Р. 1905 козаків - 806 дворів, крестян бувших поміщицьких - 91 дв. і державних - 200 (разом 1097 дворів) (Черн. губ. вед., 1905 р. № 273); за іншими відомостями в Бахмачі вже р. 1897 рахувалося 1282 двори з 7304 душами населення (правда, разом з двома залізничними приселками. Русов, II, 191/11). За переписом 1916 р. в Бахмачі разом з приселками - 2135 дворів і 10989 душ населення, без приселків 1196 дв. і 7388 душ (Спис. посел. Черн. Губ. 1919); державний горілчаний склад; поштово-телеграфна контора, 2 земські школи, сільська бібліотека. Цікаво, що ще 1897 р. в Бахмачі існував шпиталь, що утримувався на кошти місцевого «церковно-приходського попечительства» (Русов, II, 298).

В роки горожанської війни на Україні в Бахмацьких болотах та чагарниках ховалося багато великих і дрібних банд, що робили велику шкоду як радянській владі та залізниці, так і населенню. Під час різних наступів та змін влади за Бахмач, як вузлову станцію, точилися вперті бої (напр. з денікінцями).

Чернігів. Червень 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф.Х. - Спр. 11603. - Арк. 1-10. - Машинопис

БЕРЕЗНЕ

Березне (або Березна) - місто, раніше «заштатний город» Чернігівського повіту й губернії, нині - районний центр Березенського району Чернігівської округи; на шляху з Чернігова на Глухів, в 35 верстах від Чернігова. Лежить на рівній, трохи низькій місцевості, серед полів, у тій смузі, що становить собою перехід од лісів до чорноземного степу. Річка в Березному - Березна та протік Гайстрова-струя тепер

майже повисихали, в XVIII ст. на них стояли ще млини.

Архієпископ Філарет Гумілевський вбачає Березне в городі Березої, що згадується по літописах у XII стол. Р. 1102 князь Юрій Суздальський, воюючи з Ізяславом Мстиславовичем, прямував із Глухова на Чернігів; описуючи цей марш Юрія, літописець серед інших поселень в околицях Чернігова згадує й Березою: «Поиде къ Березому и яко ота у Свини о половцы у суботу, а завтра в неделю не хотя идти къ городу (Чернигову), но ста у Гюргичева». Удруге літопис згадує Березою під 1156 р.: небіж Чернігівського князя Ізяслава Давидовича - Святослав Володимирович, що був, мабуть, незадоволений з свого уділу, «бѣжа изъ Березоя (по іншому списку - Березова) во Вщижъ» і, захопивши всі городи по Десні, вступив у спілку з Смоленським князем Ростиславом. Ізяславу довелось силою втихомирювати небожа. Ця звістка дозволяє вбачати в Березої удільний город, що даний був у володіння одному з молодших чернігівських князів.

Перша певна звістка за Березне в XVII ст. відноситься до 1638 р.: козацький гетьман Степан Остряниця, перераховуючи в своєму універсалі українські «городы и пов(ты)», які терпіли утиски від поляків, згадує серед інших і Березенський. Шафонський каже, що Березне за польських часів було село або містечко Чернігівського воеводства й належало польському коронному гетьманові Потоцькому. Останньому ж Шафонський приписує й збудування в Березному укріплення з земляним валом (місце укріплення й досі зветься Замковище). Від польського часу в Березенській ратуші ще в кінці XVIII стол. переховувалося два універсали, дані в Райгороді «кушнерамъ, кравцамъ и шевцамъ, въ Райгород (ослимъ)», один - р. 1647 від Іоанеса Котельницького, а другий - р. 1648 від Кільчевського (текст їх - у «Обозр. Румянц. Оп.» Лазаревського, вып. I, стор. 94-95). На підставі цих документів Шафонський гадав, що Березне звалось раніш Райгородок; але Лазаревський зазначає, що документи ці, можливо, тільки писані в Райгороді (ніні с. Райгородок, Коропського району, Конотоп. округи) й попали до Березного випадково - їх могли занести сюди цехові, що переселились з Райгороду.

Після Хмельниччини Березне стає сотенним містечком Чернігівського полку. В бурхливу добу Руїни Березне двічі згадується на сторінках літопису Самовидця. Р. 1659, коли почалось загальне повстання проти Виговського та його спільників-поляків, березенці вкупі з козаками Цоцюри побили жовнірів, що розташувались на стацію в Березному. Друга згадка за Березне міститься під 1664 р., коли березенці на чолі з Сосницьким полковником одбили наступ польського загону, що його відрядив на Березне Ян-Казимир, здобувши Салтикову-Дівицю. З зовнішнього життя Березного XVIII ст. треба одзначити морове повітря в ньому в рр. 1710-11 та 1771 і навали сарани в рр. 1736-1740, 1755-56 та 1780.

В склад Березнянської сотні входили села Городище й Локнисте та деревні Гусавка, Дурні, Гористе. Міщани Березного платили гетьманам стацію натурою - харчем та працею: косили в степу сіно й возили до гетьманського двору дрова; Мазепа замінив харчеві датки грошовим окладом. Для матеріальної допомоги до Березенської ратуші приписано було посполитих села Городища, які в середині XVIII ст. (1748) передані були Чернігівському Троїцькому монастирю. Р. 1757 гетьман Розумовський надав 40 дворів у Березному Стародубському полковому судді Кирилові Лобисевичу.

З Березенських сотників відомі по документах: Сава Іовенко, 1663-1685. Василь Ілліч Скоропадський, 1697-1709 (потім - Чернігівський полковий обозний; брат гетьмана). Василь Бошаркевич. Федір Іванович Лисенко, 1723-1728 (потім - генеральний осавул). Син його Андрій Федорович Лисенко, 1729-1746. Олександр Брежинський, 1731. Яким Іванович Сахновський, 1748-1769. Син його Павло Якимович Сахновський, 1777. Після утворення статуткових шляхетських судів Березне у судових земських справах належало до Менського повіту.

В церковно-адміністративному відношенні Березне в середині XVII ст. належало до Менської протопопії; але р. 1696 згадується вже окремий Березенський протопоп

Федір Богданович. Березенська протопопія входила в склад Чернігівської архієпископії; р. 1768 в відомстві Березенської протопопії було 26 церков. З Березенських церков найстаріша Вознесенська - деревляна на кам'яному фундаменті, збудована р. 1761. Соборну Благовіщенську - кам'яну збудовано р. 1780, на її місці стояла раніше деревляна (згадується р. 1676), що згоріла від блискавки р. 1765. Між 1693-1786 рр. згадується Успінська церква, якої тепер немає. Немає зараз і Михайловської церкви, що стояла в XVIII ст. біля Покровської. Сучасна Покровська церква - кам'яна - збудована р. 1905, на її місці стояла раніше деревляна, збудована р. 1683; до р. 1780 Покровська церква вважалась за соборну. Кам'яну Петропавловську церкву збудовано р. 1883, на її місці з кінця XVII стояло по черзі дві деревляних.

За число населення в Березному в XVIII ст. є такі відомості. Р. 1736: 504 родин козацьких і 20 підсусідків державських. По «Обозр. Румянц. оп.» в Березному всіх дворів 1002. Р. 1781: козаків 663 двори, 758 хат; козачих підсусідків - 14 дворів, 16 хат і бездворних 24; пушкарів Чернігівської полкової артилерії - 5 дворів, 5 хат; посполитих коронних - 84 двори, 88 хат; підданих капітана Володимира Маркевича, що дістались йому від тестя-судді полкового Стародубського Лобисевича - 46 дворів, 48 хат; різночинських підсусідків - 42 двори, 57 хат і бездворних - 29 хат; разом: дворів 854, хат 1026. Для доби намісництва (1786) Шафонський дає такі цифри: загальне число населення - 6661 душ обох полів; з них дворян і урядовців - 247, купців (українців) - 22, міщан - 614, козаків - 4488, селян казенних - 9, поміщицьких - 114, духовенства - 140. Шафонський перераховує такі частини Березного та передмістя: 1) Город з рештками земляного валу, де міститься Замковище - місце старого укріплення; за Шафонського Замковище було вже забудовано обивателями; міський вал з трьох боків оточували протоки: Сухоносівка, Менський і Клевань, які, з'єднуючись під Замковищем, утворювали протік Гайстрову-струю, що впадала в річку Березну на південному передмісті; 2) Михновка; 3) Кут Загальського; 4) Білоусівка; 5) Петропавлівка; 6) Татарчуківка й 7) Хворостянка; перші три передмістя дістали свої назви від перших поселенців; Петропавлівка - від церкви Петра і Павла, що міститься там; назвища Татарчуківка та Хворостянка - це зовсім нові.

За відомостями XVIII ст., населення Березного жило переважно з хліборобства. Лишки хліба продавались або переганялись на горілку. По розвитку гуральництва Березному належало одне з перших місць на Лівобережжі; невелика частина викуреної горілки продавалась по шинках, а решта одвозилась на продаж у південні міста (Ніжин, Прилуку, Переяслав, Хорол та ін.). За Шафонського в Березному існувало 116 винниць з 288 невеликими казанами, шинків було 50; горілки вироблялось пересічно на 1500 карб. на рік; на гуральнях було зайнято коло 200 робітників, які мали свій цех (що потім з'єднався з цехом кравецьким молодецьким). Другим предметом вивозу з Березного були садові овочі: в гарний урожай березенці продавали калузьким купцям садовини на кілька сот карбованців. Частина населення займалась чумакуванням: їздили на Дін по рибу та в Крим по сіль, продаючи потім ці продукти по сусідніх містах. Ярмарків було 3 на рік: Вознесенський, Успінський та Миколаївський - 6 грудня (останній заведено р. 1785); на них з'їздилися купці переважно з Північного Лівобережжя. Ремісники Березного об'єднані були в цехи: калачницький (засновано р. 1663), ткацький (р. 1760), шевський (найбільший по числу членів), ковальський (об'єднувався з ткацьким), кравецький та кушнірський (об'єднаний) та кравецький молодецький, що в нього входили винокури та підмайстрі-шевці; існував ще цех старечий (згадується р. 1748). Лавок за Шафонським було в Березному 153, млинів водяних - 12, вітряків - 19, шпиталів - 5, шкіл - 5.

При встановленні намісництва Березне як велике містечко зі значною торгівлею та ремеслом попало в число повітових міст Чернігівського намісництва, і з р. 1785 управлялось по «Городовому положенню». При встановленні Малоросійської губернії (1796) Березне перетворено було в «заштатний город» Чернігівського

повіту. При районуванні 1923 р. (перетворення повітів на округи) Березне зроблено центром Березенського району Чернігівської округи.

Місто Березне й зараз має сільський характер. Населення живе з хліборобства та почасті з садівництва; дрібні промисли та торгівля займають теж не останнє місце в бюджеті березенців. Березенці відомі між сусідами як народ спритний, дотепний, але не завжди чесний; існує навіть прислів'я: «хороший чоловік, та березенець». Оповідають - звичайно, жартуючи, - що коли цариця Катерина переїздила через Березне (р. 1787), то березенці покрали колеса з царської карети... З дрібних промислів у Березному найбільше розвинений шевський: взуття шиться на продаж; в 60 рр. XIX ст. в Березному було 135 шевців, які виробляли взуття в середньому на 12000 карб. на рік; р. 1923 займалось шевцюванням 405 дворів або 830 чоловік. Досить розвинене також кушнірство: в 1860-х рр. березенські кушніри виробляли щороку до 5000 кожухів на 25000 карб. Інші торгують кінями, рогатою худобою та свинями, хлібом, тютюном. Для торговельних операцій березенці їздять не тільки по сусідніх містах Чернігівщини, а й в інші губернії України та Росії. Ярмарків у Березному буває три на рік: Трьохсвятительський (30 січня), Вознесенський та Успінський; на них привозять ріжний скот та шкіряні товари. Р. 1861 в Березному нараховувалось понад 8000 душ населення, будинків - 1242, млинів-вітряків - 63, міські прибутки - коло 1100 карб. на рік, видатки - теж. Р. 1897 населення - 9300 душ, дворів - 1594, міські прибутки - 8500 карб. на рік, видатки теж. Р. 1925 населення - 9856 душ, дворів - 2075. Архів Березенського магістрату (XVIII-XIX ст.) постраждав за часи революції й зараз переходиться в Чернігівському історичному архіві.

Чернігів. Лютий 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф.Х. - Спр. 11605. - Арк. 1-5. - Машинопис

БОРЗНА

Борзна - місто на болотяній річці Борзні (доплив Десни), нині районний центр Борзенського району Конотопської округи, раніше повітове місто Чернігівської губернії. На великім шляху з Києва до Москви - між Ніжином та Батурином; інші шляхи, що проходять через Борзну, з'єднують її з околичними містами кол. Чернігівської губ. Від Борзни до Батурина - 30 верст, до Ніжина - 48, до Чернігова - 90.

М. Борзна лежить на рівній місцевості в тій смузі, що становить собою перехід від лісів до чорноземного степу. Оскільки можна гадати по топографії найстаріших борзенських церков, раніше усього в місті заселено було півострів, що його утворює річка Борзна. Береги останньої були вкриті колись суцільними лісами, частина яких і досі лишилася на північ та на схід од Борзни. Такі природні умови вказують на те, що Борзна могла існувати ще в передтатарську добу. Старий літопис не згадує Борзни; про її існування можна тільки догадуватись, коли літопис указує на «иніи гради», сусідні з сучасною Борзною: «слышаша иніи гради - Унен(ж), Б(лов)жа, Бахмач, оже Всеволожъ взятъ, и поб(гоша къ Чернигову)» (1147 - епізод із боротьби Мстиславичей з Ольговичами та Давидовичами). Після татарської руйни місцевість Борзенщини лежала пустою аж до другої чверті XVII стол. Головні маси населення на території кол. Ніжинського полку прийшли з-за Дніпра після Деулінського замирення. Приблизно в ті часи відродилась чи може вперше заселилась і Борзна. До цієї доби О.М.Лазаревський відносить утворення поляками в місті Борзні земляних укріплень над р. Борзною, за які згадує Шафонський. Починаючи з 30-х років XVII стол., ім'я Борзни згадується в історичних документах. Під час польсько-московської війни 1632-34 рр. Борзну разом з околичними містами зайняло московське військо. Посилаючись на актову книгу Чернігівського гродського суду, Шафонський каже, що Борзна р. 1635 була містечко Чернігівського воеводства й належала

каштелянові Цехановському Францискові Вишлю (або Віселю); можливо, як гадав Лазаревський, що Вишль одержав од короля Борзну за врядження Ніжина, який теж нещодавно тоді відродився. Далі Борзна згадується р. 1638 в універсалі козацького гетьмана Степана Остряниці на ряду з іншими українськими «городами и пов(та)ми», які терпіли утиски від поляків. 1648 рік звільнив Борзенщину від поляків, які більше не повертались сюди й після Зборовського договору. Під р. 1649 згадується вже Борзенський наказний полковник Петро Забіла, а з р. 1654 Борзна відома як центр Борзенської сотні, що входила в склад Ніжинського полку. При Розумовському (1758) Борзенську сотню поділено було на дві - першу й другу; в склад першої Борзенської сотні входили: м. Борзна й села - Кінашівка, Сидорівка, Холми, Ядути, Адамівка, Красилівка та Плиски; в склад другої - села Оленівка (центр сотні), Красний-Став, Прачі та Загоровка. Московські переписи (1654) лишили докладний опис укріплень м. Борзни. З цього опису видно, що в Борзні було два городки з земляними валами, дубовими острогами, баштами та ровами: один на ріжку над річкою, де зараз соборна церква, другий - трохи вище по річці (можливо там, де садиба кол. земської лікарні). Під час війни Виговського з Москвою (1659) Борзна дуже постраждала від московського війська: захопивши Борзну, москалі вирубали частину жителів, інших побрали в неволю, а місто спалили. Р. 1663 в Борзні на ринку скатовано було конкурентів Брюховецького: Сомка й Золотаренка та їхніх прихильників. Через рік (1664) Борзну захоплюють вороги Брюховецького - військо Тетері та Яна-Казимира; але за допомогою москалів Борзна скоро опинилась знову в руках Брюховецького. З подій зовнішнього життя Борзни в кінці XVII ст. треба одзначити велику пожежу, про яку зберігся запис на Євангелії Троїцької церкви: «року 1693 м(сто) Борзна выгор(ла) съ церквами Божиими».

Як і по інших містах Гетьманщини, до Борзенської ратуші приписано було для матеріальної допомоги кілька околичних сел з посполитими: Красилівка (при Апостолі одібрана на ранг генеральних суддів), Оленівка на Кінашівка (яку Мазепа віддав Ніжинському полковникові Степану Забілі). Але міські повинності в Борзні були остільки великі, що до виконання їх гетьмани притягували підданих приватних державців цілої сотні. Ратушні посполиті, щоб здихатися міських повинностей, вважали за краще піддаватися під протекцію державців. Найбільш тяжкою повинністю борзенських міщан було вистачати підводи для українських та московських осіб, що переїздили через Борзну по великому Києво-Московському шляху. Особливо тяжко приходилось борзенцям під час війни, коли рух по шляху незвичайно збільшувався. В універсалі з 16 вересня 1706 р. гетьман Мазепа згадує свої попередні «килко кратніи універсали, мѣщаномъ борзенскимъ выдаванніи, упоминательніи и приказуючіи, аби подъ часъ валнихъ наездовъ была з маетностей рознихъ в сотнѣ Борзенской державцовъ чинена подводами помочъ мѣщаномъ борзенскимъ»; але ці універсали «не мѣють своей поваги; а они, бѣдніе мѣщане, барзѣй подъ сей часъ, когда премного числа подводъ указуетъ потреба рознимъ яко з Москви до Киева, такъ з Киева до Москви переержажачимъ особамъ, сами безъ жадной помощи з маетностей, подъ державцами будучихъ, тую повинность двигаючи и отбуваючи, до остатного пришли знищенія и разоренія». Щоб примусити державців допомогати борзенцям в підводній повинності, гетьман посилав до Борзни від себе козака сотні Батуриної пана Якова Мотузенка, якому доручає разом з тим збирати грошові податки на утримання компанійців. Подібні до цього універсали видавав і Скоропадський. Щоб привернути назад до ратуші для одбування міських повинностей посполитих, які піддалися під протекцію державців, Скоропадський посилав до Борзни свого «висланого» пана Олександра Чуйкевича. Місцеві державці не тільки охотно приймали до себе ратушних посполитих, але намагались захопити й міські землі: універсалом з 6 вересня 1717 р. Скоропадський наказував панам Карпові Часнику, полковникові охочекомонному, та Тимофію Забілі повернути Борзенській ратуші сіножать, якою вони неналежно були заволоділи. В половині XVIII стол. (1751) гетьман Розумовський надав борзенських міщан з усіма приналежностями та вгіддями (разом з міщанами

Конотопа та Нових-Млинів) в рангове володіння генеральному обозному Семенові Кочубею. В такому становищі борзенські міщане пробули до відкриття намісництв, коли їх було обернуто в коронних посполитих.

Частини Борзни та передмістя, що їх перераховує Шафонський, існують і зараз: 1) Город із замком - найстаріша частина, де стоять майже всі міські церкви; 2) Кустовці; 3) Нове-місто (обидва згадуються ще в опису 1654 р.); 4) Майдан, де здавна збираються базари та ярмарки, 5) Скраївка; 6) Лосківка; 7) Підкінашівка - з'єднується з приміським селом Кінашівкою, і 8) Часниківка - нині слобода, виникла в першій чверті XVIII ст. з володіння сотника Борзенського Тараса Забіли, від якого перейшла потім до чоловіків Забілиних онук: компанійського полковника Василя Карповича Часника та Олекси Демидовського.

За число дворів та населення в Борзні в XVIII ст. є такі відомості. Р. 1736: козаків заможних - 67 дворів, убогих - 65 хат, підсусідків козачих - 60 хат, міщан заможних - 16 дворів, убогих - 139 хат, підсусідків посполитських - 25 хат, державських - 133 хати, підданих на Часниківці - 7 дворів. Р. 1781: козаків - 266 дворів, 374 хати, козачих підсусідків - 9 дворів, 11 хат і бездвірних - 41; посполитих на ранг обозного генерального - 148 дворів, 178 хат, підсусідків різних володільців - 173 двори, 300 хат. Для доби намісництв (1786) Шафонський дає такі цифри: загальне число населення в Борзні - 6595 душ обох полів, з них: дворян -100, купців 3-ої гільдії - 23, міщан - 2024, козаків - 2189, селян казенних - 172, поміщицьких - 2000, духовенства - 87.

За відомостями к. XVIII ст., населення Борзни жило переважно з хліборобства. Лишки хліба продавались або переганялись на горілку; горілчаних казанів у місті було коло 50, а взимку - більше; шинків - 32. Ярмарків - 3 на рік: на 4-ім тижні великого посту, Троїцький та 14 жовтня (на Параску), «и онья, - каже Шафонський, - въ числѣ знатнѣйшихъ по Малой Россіи почитаютъся»; на них з'їздилися купці з українських та великоросійських міст (Калуги, Рильська, Путивля, Курського т.ін.). Ремісники Борзни об'єднані були в 5 цехів: шевський (найбільший - 54 члени), кравецький, ткацький, ковальський (що об'єднував разом і гончарів) і різницький. Лавок за Шафонського було в Борзні 26, солодовень - 32, млинів приватних на р. Борзні - 5 (всі поміщиків Забіл), шпиталів - 5, шкіл парохвіяльних - 5; приватних будинків, що мали від трьох до восьми кімнат, було 14, решта - невеликі, низькі, на передмістях переважно під солом'яною стріхою; з кам'яних будівель, крім церков, було тільки 2 комори (полковника Забіли та купця Зотова).

Сотницький уряд у Борзні майже весь час тримався в роді Забіл. Це пояснюється, каже Лазаревський, тим, що в Борзенській сотні зовсім не було заможних панів, які б могли конкурувати з Забілами, що здавна відзначались своїм багатством. Перший Борзенський сотник з роду Забіл - Петро Михайлович Забіла за польської влади був «адміністратором» королівського маєтку у Борзні, з 1654 до 1659 р. - Борзенським сотником, коло 1665 р. - генеральним суддею, а 1669 - генеральним обозним. Р. 1656 Петро Забіла одержав царську грамоту на 5 сіл біля Кролевця: Обтов, Реутинці, Лучники, Погоріловку та Плишки; села ці за поляків належали Вишлю, який, за Шафонським, володів Борзною. Сина Йвана Петро Забіла оженив з дочкою генерального обозного Борковського, а дочку видав заміж за сина Ніжинського полковника Жураковського. Помер Петро Забіла р. 1689 дуже старим (мав більше 100 років). Нашадки Петра Забіли, починаючи з Борзенського сотництва, теж доходили полкових та сотенних урядів (напр., син Степан, онук Михайло Тарасович). Хронологія Борзенських сотників: Петро Михайлович Забіла, 1654-1659. Григорій Проскурено, 1669. Тарас Петрович Забіла, 1669-1672. Степан Петрович Забіла, 1674-1677. Василь Петрович Забіла, 1683. Юрій Тарасович Забіла, коло 1690. Тарас Тарасович Забіла, 1690-1709. Михайло Тарасович Забіла, 1710-1727. Пантелеймон Михайлович Забіла, 1729-1757. Кирило Забіла, коло р. 1760. Іван Шишкевич, 1764. Олекса Виридарський (2-ої сотні), 1766. Микола Роба (1-ої сотні), 1770-1781. Карпо Миколайович Забіла (2-ої сотні), 1773. Семен Панюта (2-ої сотні), 1780. В судовому відношенні після утворення статутів шляхетських судів Борзна належала до Батуриного повіту.

Найдавніші Борзенські церкви збудовано за Гетьманщини. Соборна Троїцька церква - кам'яна - постраждала від пожежі 1693 р., двічі розвалювалась (1733 та 1764 рр.), остаточно її відбудовано р. 1789; р. 1811 вона знову обгоріла. Під час відбудовання Троїцької церкви після 1733 р. збудовано було біля неї кам'яну Успенську церкву, яку розібрано потім р. 1853. Благовіщенську церкву - кам'яну - збудував 1717 р. житель борзенський пан Іван Зинадський; раніш на її місці стояла деревляна Воскресенська церква, яку збудував р. 1683 Ніжинський полковник Степан Забіла. Миколаївську кам'яну церкву збудовано р. 1768, деревляна Миколаївська церква, що стояла раніше на її місці, згоріла р. 1765. Кам'яну церкву Різдва Христового збудовано р. 1905, на місці її існували по черзі дві деревляні Різдявські церкви, що згоріли: перша - р. 1693, друга - 1755 (разом з Миколаївською), потім кам'яна, що збудована була р. 1788. На Часниківці за Шафонського існувала деревляна Василівська церква, збудована р. 1773; сучасну кам'яну збудовано р. 1875. Кам'яну Воскресенську церкву збудували р. 1857 сини борзенського Благовіщенського священика Тимофія Мизка.

Борзенська протопопія існувала вже р. 1658, коли Київським митрополитом Діонісієм Балабаном передана була разом з іншими лівобережними протопопіями Чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу. Р. 1692 Борзенську протопопію разом з Глухівською та Конотопською повернуто було Київському митрополитові, в відомстві якого вони перебували до р. 1785, після чого приєднані до Чернігівської єпархії. До Борзенської протопопії належало 1742 р. 43 церкви. Архів Борзенської протопопії переховується при Благовіщенській церкві (справи починаються з середини XVIII ст.). З Борзенських протопопів згадуються по документах: Ілля Єфимович - коло 1686 р., Василь Величковський - 1707 р., син його Федір Величковський - 1733-1744 рр., Іван Дубяньський (брат духівника цариці Лизавети) - 1744-1788 рр.

При встановленні намісництва Борзна попала в число повітових міст Чернігівського намісництва, і з р. 1785 управлялась по «Городовому положенню». При перетворенні Чернігівського намісництва в Малоросійську (1796) і потім Чернігівську (1802) губернії Борзна теж лишилася повітовим містом. На початку 1923 р. при перетворенні повітів на округи Борзна, як невелике місто, що стоїть далеко від залізниці (коло 20 верст), попала в число районних центрів Конотопської округи.

До останнього часу Борзна зберегає вигляд великого українського села; кам'яних будинків і зараз мало, біля третини - під солом'яною стріхою; вулиці вузькі, незабудовані, після дощу - грязь невилазна. Головним заняттям населення лишається по старому хліборобство, промисловість розвинена слабо, торговля теж (головні предмети торгівлі - хліб, тютюн); з кустарних промислів можна одзначити - шевський (в 1862 р. в Борзні було 70 шевців, що виробляли на продаж коло 10.000 пар чобіт). Крім згаданих вище ярмарків, прибавився ще один - Преображенський (6 серпня). Р. 1861 в Борзні нараховувалось коло 7500 душ населення (за іншими відомостями тільки 6000), будинків - 1550, млинів-вітряків - 125; міські прибутки - біля 2000 карб. на рік, видатки теж. Р. 1897 населення - 13276 душ, дворів - 1914; міські прибутки - коло 10000 карб. на рік, видатки теж. Із шкіл у Борзні існували до революції гімназії - хлоп'яча та дівоча (відкриті в XX ст.), школа садівництва й бджільництва (з кінця XIX ст.) та кілька початкових. Зараз - сільсько-господарська профшкола та школи соцвиху. Електричне освітлення, 2 парові млини.

Борзна - місце народження славного полковника Білоцерківського Семена Палія. В хуторі Мотронівці під Борзною довго див та помер П.О.Куліш; родичі його жінки Білозерські - борзенські дворяне.

Чернігів. Лютий 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.- Ф.Х. - Спр. 11606. - Арк. 5-11. - Машинопис.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Володимир Шевченко

ПОСТУП ЯК СВІТОПЕРЕТВОРЕННЯ

(Підготовка до друку, вступні зауваги В.Довбні)

Серце 65-річного Володимира Шевченка, не витримавши навантажень, зупинилось. Він боровся із хворобою, як міг, і, здавалось, перемагав...

Звичайних людей хвороба пригнічує, подавляє. Але Володимир Ісакович, незважаючи на стан здоров'я, інтенсивно й саможертвовно працює: пише монографію, кілька статей, читає курс філософії студентам і аспірантам, здійснює наукове керівництво аспірантами і пошукувачами, готується до участі в міжнародному конгресі із проблем української освіти...

В. Шевченко дуже хотів жити й творити. Життєтворчість становила зміст його буття. Підсумком творчих інтенцій ученого й стала книга «Дружба з мудрістю, або Основні проблеми української філософії». Він намагався відкрити собі й іншим найбільш значуще, головне, і тому найпотемніше в людині, суспільстві і світі. Сенс свого життя вбачав у тому, щоб «блуди помічати» і рятувати спільному від загибелі, відновлювати історичну пам'ять, бо вона включає в себе знання «дороги дідів». Його життя було зверненням до мудрості, і він був відкритий усім, хто хотів «дружити з мудрістю». І завжди був надзвичайно вимогливим, передусім, до себе.

Ще Геродот застерігав: не можна сказати, щаслива людина чи ні, доки її життя не скінчилось. Справжнім людським щастям Володимира Ісаковича були сім'я, друзі, колеги, студенти, численні чернігівці, вчені з наукових центрів України, Росії, Білорусі, - до його щирості, відвертості, висоти наукової думки тягнулися.

Його інтерес до філософії йшов не від теоретичних постулатів, а від самого життя. Саме в житті людина й постає цілісною істотою, а не розділеною на тілесну, душевну та духовну частини. Людина також невіддільна від соціо – і націокультурних процесів своєї Батьківщини. Підтвердження цьому думка Володимира Ісаковича: «Вітчизна тримає людину у своїх обіймах, робить її залежною від себе, виробляє певні почуття і звички».

У кожному суспільстві, у тому числі й українському, учив В. І. Шевченко, існує мудрість і її тінь, марево мудрості, яке називав дурістю (глупотю), що представлена малими і велетенськими вигадками. Сучасну соціокультурну ситуацію в Україні витлумачував як апологію нового майнового капіталізму, що закріплює в державі владу тимчасових «нових команд» акціонерів-власників укупі з найвпливовішими бюрократами.

Особливістю творчості В. Шевченка є здатність бачити й безстрашно висловлювати гірку правду в інтересах духовного прозріння і морального самовдосконалення української нації. Цією здатністю він набув право бути захищеним до когорти чесних, високоморальних, незалежномислячих українських умів, що жили й творили на Чернігово-Сіверщині, як К. Транквіліон-Ставровецький, Л. Баранович,

І. Галятовський, Д. Гуптало, І. Максимович, А. Стаховський, А. Дубневич, П. Куліш та інші. Інтереси Вітчизни були для цих велетів думки понад усе.

В. Шевченко вважав, що Вітчизна, а не «економіка», є конкретно існуюча основа життя. Без Вітчизни неможлива економіка, мова, культура, зміна властивих спільноті поколінь. Батьківщина тим цінніша, чим більше спільнота вклала в неї своїх сил і хисту. Завдяки його творчості й зростатиме соціокультурна значущість України. Його праці є подією в історії української філософської думки й заслуговують на уважне прочитання й належне вивчення.

Є в українській філософії непоправні втрати. Разом із П. Копніним, В. Шинкаруком, Г. Заїченком, В. Табачковським буде на нас споглядати з вічності й Володимир Шевченко.

* * *

Публікуємо фрагмент з останньої праці В. І. Шевченка «Дружба з мудрістю, або Основні проблеми української філософії», люб'язно наданий дружиною померлого. Редакція журналу «Сіверянський літопис» висловлює Вам, шановна Любове Михайлівно, глибокі співчуття у зв'язку із смертю чоловіка.

У публікації збережено авторський варіант тексту. Повний текст книги передбачається видрукувати у видавництві МАУП.

Проблема світоперетворення не тільки в українській, але і в зарубіжній філософській думці належала і належить до найскладніших і найважливіших. Складність криється в тому, що навколо цієї проблеми нагромадилося чимало філодоксичних гадок та ілюзій, що набули значущість святих і непорушних забобонів, котрі розповсюджені в суспільстві. Стосується це, насамперед, поширених в Україні із розповсюдженням християнства, отже, запозичених вчень про прогрес і про розвиток. Свою роль відіграє також неунормованість української філософської термінології, через що замість неї в офіційних, тобто контрольованих державою документах, буває багато термінів, почерпнутих із філодоксичних текстів закордонного походження.

Наприклад, саме українське слово-поняття «перетворення» в принципі означає не що інше, як деяку зміну чи оновлення або того, що існує саме по собі, або того, що було створене кимось раніше. Причому під перетворенням, як показують давньоукраїнські тексти, розуміється переважно або спонтанна зміна якихось речей без втручання людей (самоперетворення), або ж мався на увазі фізично-трудова вплив людини знову-таки на певні фізично присутні у світі речі та їхні зв'язки.

Одночасно в українській філософії використовувалося поняття «переобформування», котре за змістом в цілому близьке до змісту латинського терміну «реформа». Але якщо реформа означає, по суті, повернення або відновлення людьми форми (ідеї) чогось такого, що потерпіло деформацію (спотворення ідеї), то переобформування означало пізнання чи осмислення чогось такого, образ (знання, інформація) якого вже існував до дій людей і не зникнув після дій. Переобформування - це змінене, тобто доповнене і уточнене знання про те, що вже відоме, проте змінене, тобто доповнене чи уточнене, внаслідок чого образ «того самого» стає змістовно дещо іншим.

Але нині в Україні перетворення в основному витлумачуються як синонім латинського слова «реформа», а саме розуміння реформи ототожнене із образом механічного «руху вперед», тобто з «прогресом», або із уявленням про «органічні зміни», тобто з «розвитком», хоча достатніх аргументів для такого ототожнення загалом немає. Адже вчення про прогрес і розвиток в цілому є тільки дещо видозміненими міфологемами про навроченість («рок»), фатум або провидіння, котрі нібито панують у світі неухильно і невідворотно. Саме ці міфологеми утворюють базу для різноманітних релігійних есхатологій, тобто пророкування про руйнування «цього» і початку «нового» або ж про реформу світу.

Вчення про прогрес і розвиток створили заодно ґрунт для різноманітних філодокс на зразок «громадянських релігій», аналогічних фідеїстичним надіям на «світле майбутнє» чи спроможність встановити істину способом голосування.

Нерозробленість понятійно-символічного вираження і тлумачення світоперетворення в українській філософії, користування запозиченою без крайньої

потреби термінологією зарубіжної філодокси, зрештою, викликає обезсмыслення багатьох подій в Україні і поза її межами. Наприклад, нерідко *твердиться про «шлях реформ» («тобто про «відновлення форм»)*, хоча реально відбувається тільки переобрування, тобто надаються відомим явищам інші назви. Замість «голови» може вживатися слово «спікер», замість «управлінець» - «менеджер», а замість «партії влади» - вислів «національна еліта».

Разом з тим в українській філософській думці ще з часів Київської Русі перетворення у світі та суспільстві виражалися поняттям «пошестя», котре змістовно є в основному синонімом сучасного поняття «поступ». Вперше ідея поступу зустрічається в «Изборнику» Святослава, де вона тісно в'яжеться із «запліднюючою» взаємодією «естеств», під якими розуміються начала «кожного сущого». Внаслідок таких взаємодій утворюється поступ («пошестя»), котрий все «животворить, плоди помножуючи».

Причому поступ розглядається як постійна «запліднююча» властивість всякого «естества», через що він не має однозначних мір або кількості. Поступ в цьому смислі хоча і визнається властивістю будь-якого ества, але розуміється парадоксально. Тобто поступ, «переходячи від місця до місця, непорушно існує з простотними (із землею, водою, повітрям та вогнем. - Прим. В.Ш.) без поступу». [1, 224] Саме в поступі, зокрема в його «безпошесті» як утворенні, а потім і перетворенні всіх речей у вихідні стихії, криється «неосягненна таємниця» всього існування світу. «Постає завжди, бо суще, про яке мовимо».[Там само.]

Потрібно зауважити, що тлумачення перемін як поступу загалом відповідає антропоцентричному характеру української філософії та її архетипним засадам. Адже якщо світ - це омовлена, визначена реальність, що ґрунтується на стихіях і оточена світлою безоднею, то і сам світ стабільний. Зумовлене це тим, що його основа - стихії - тільки перекомбінуються, але не зникають безслідно і не виникають по-новому. Тому до них неможливо вичерпно застосувати ніякі міри так само, як неможливо застосувати ніякі масштаби і до безмежності. Природа також у світі не зникає, а переходить через потомство у таке само живе, хоча і в інші, тобто нові, організми певних родів і видів.

Людство як світозасновна субстанція також перебуває у стані поступу, що проявляється у перемінах і «змішуваннях» народів, їхньому етногенезі. Проте при всьому цьому ніяке живе, природне, в тому числі і людське, не може поки що залишати Землю і переселитися «в інші світи». Неспроможне людство як рід світобуття «стрибокподібно» («революційно») чи «поступенево» («еволюційно») розвинути або «прогресивно змінитися» і тим самим перетворитися в «свою протилежність», набувши статус антисубстанції світу. Людство, таким чином, спроможне лише «ступати», «йти» або «поступувати» в тому чи іншому напрямку своєї життєвості у межах Землі.

Разом з тим потрібно підкреслити, що вчення про поступ тривалий час розроблялося в українській філософії в основному у зв'язку із вирішенням людинознавчих питань, започаткованих ще в лоні міфопоетичних уявлень. Тобто вже у «Велесовій книзі» висловлюється думка про те, що світ у кожного народу («собіособства») свій, і кожний народ вирішує, як йому існувати серед і разом з іншими народами. Упродовж віків в Україні дана думка індивідуалізується, і поступ починає витлумачуватися також як спосіб особистого перебування людини в суспільстві і світі.

Поступ, зокрема, в тлумаченні І.Галятовського виступає як особиста моральна вимога не ухилитися від «сонячного» життєвого шляху, котрий «барзій і досконалії темности». Він вимагає від людини поступувати від однієї цноти до другої, старатися, щоб мати досконалі добродійства, щоб не зневажити людей інших, жити з ними у згоді, не чинити з ними сварки і війни.[2, 189]

Отже, тлумачення світоперетворень в українській філософії як поступу, котре набуває досить широку розробку на рубежі XIX - XX ст., завжди тісно пов'язувалося із життям людей у світі. Сам же світ розглядався як неспинне «змішування» різних стихій і родів природних істот, через що нерідко метафорично тлумачився як море. Особливість цієї метафори полягає в тому, що море нібито одне і те саме, але в ньому відбувається весь час рух і перемішування води. Воно буває різне у різних місцях, бо в один і той же час десь може бути шторм, а десь -

штиль; десь може йти дощ, а в іншому кінці - сонячно; десь плывуть, десь відчалюють, десь причалюють кораблі тощо.

Люди у світі-морі, таким чином, снують як човники, яких кидають у різні боки світові хвилі життя. Але вони повинні мати навички життя в ньому і завжди знаходити надійні способи збереження і підтримки життя. Тим більше, що світ все-таки являється певним чином упорядкований. «Троякій єсть світ, - писав І.Гаятовський, - великій, малий и середній. Великій світ єсть будинок, учиненний з неба и з елементов - з огню, з повітря, з води, з земли». «Малий світ єсть чоловік... «Средній світ єсть весь народ людській...»[2, 198]

Проте, на жаль, розробка вчення про світоперетворення як поступ набула протягом XIX ст. деяку односторонність, точніше, значний ухил у бік гуманітарної і суспільно-політичної тематики. Крім того, в Україні почали поширюватися більш деталізовані запозичені із Франції вчення про прогрес, із Німеччини - вчення про розвиток, а з Англії - вчення про еволюцію. Дані вчення в цілому являють собою поширення окремих випадків тлумачення перетворень, що мають місце у світі, на весь світ.

Зокрема, в основу модерного вчення про прогрес покладене математичне вчення про прогресію, котре французький математик кінця XVIII ст. Ж.Кондорсе застосував до тлумачення суспільства. Тобто він спробував зобразити суспільні перетворення як прогрес (зростання і нагромадження) досягнень людського розуму, завдяки чому все у світі переміниться на краще.

Вчення про розвиток, яке найвиразніше представлено в роботах німецького напівмістика Г.Гегеля, побудоване на припущенні «світового зародку», яким має визнаватися «чистий» і «абсолютний дух». Подібно до того, як живий організм розвивається із певного зародку і, зрештою, помирає, так і Г.Гегель вважав, що світ із абсолютної ідеї розвивається до своєї «вищої стадії», тобто до смерті і повернення в лоно абсолютної ідеї. Вчення ж про еволюцію, вперше широко представлене Ч.Дарвіним, також пов'язане із дослідженнями в галузі біології, зокрема, із мутацією живих організмів у взаємодії із довкіллям.

Проте фактом залишається на сьогодні і те, що **вчення про прогрес, розвиток і еволюцію не просунулися за два століття вперед далі власних необґрунтованих обіцянок «кращого майбутнього»**. Адже до вчення про прогрес не додалося нічого, крім переконання в тому, що «цивілізованість росте», а разом з цим росте і, як не прикро, «всесвітнє зло» - глобальні екологічні проблеми, міжнародні економічні диспропорції, мілітаризм, електронно-тотальний контроль за індивідуальною і масовою поведінкою, тероризм і воєнні конфлікти тощо. Вчення про розвиток також не вийшло за межі тези про те, що «все міняється» і що існують «фази змін», тобто народження, життя та смерті, і закони зв'язку цих фаз.

Загалом же вчення про прогрес можна розглядати як теорію про способи підрахунку змін, що бувають у світі та суспільстві, а вчення про розвиток і еволюцію можна, в кращому випадку, використовувати не для пояснення світоперетворень, а лише в межах тлумачення процесів відтворення організмів. Принаймні, на сьогодні неможливо сказати впевнено про те, із якого «зародку» розвинулася наша Земля і наша Галактика, так само, як немає переконливих даних про те, що була певна «першомавпа», котра колись перетворилася у «першолюдину». Попри всі книжки на ці теми, їхній зміст не виходить за межі дотепних припущень, отже, за межі філодокси. Сучасні західноєвропейські вчення про «різому», «констеляцію», «деконструкцію» тощо залишаються загалом у межах вчень про прогрес і розвиток, отже, не можуть розглядатися як окремо взяті вчення про світоперетворення.

Разом з тим загальна тенденція української філософської думки в тлумаченні питань світоперетворень проявилася саме в тому, що в ній - прямо чи опосередковано, - але розроблявся погляд на ці питання як на поступ. Начерково своєрідний підсумок цього вчення був викладений І.Франком у роботі «Що таке поступ?». Незважаючи на те, що окремі українські вчені (І.Пулюй та ін.) дещо скептично поставилися до питання про зміст поступу, все-таки дане поняття увійшло в сучасний понятійний багаж української філософії. Правда, часто під ним хибно розуміється подібність змісту російського терміну «постепенность», який в російській філософії, в свою чергу, вважається аналогом поширеного в західноєвропейській філософії терміну «еволюція». Проте історично, як було

показано вище, поняття поступу в українській думці виражало «ходіння» («пошестя»), тобто взаємодії речей, котрі «плодоносять», а одночасно і особисте самоудосконалення людини у світі. Саме в такому розумінні витлумачує його І.Франко, який вбачає центральну проблему поступу не у відповіді на питання «Що робити?», а у проясненні питання «Як робити?».

Річ у тім, з погляду І.Франка (і так воно є насправді), що у світі та суспільстві завжди щось-таки робиться. Проте головним виступає не визнання того, що у світі «все тече», а розуміння саме того, як робиться: на краще чи на гірше для людей? Щоб розібратися в цьому, необхідно досліджувати принаймні кілька аспектів світоустрою. Вони торкаються в цілому розуміння світового становища людини, суспільства і структури самого світу. Насамперед, в українській філософії, по суті, протягом усієї її історії проводилася думка про своєрідну мозаїчність, внутрішню розділеність як світу, так і суспільства на частини і елементи, між якими часто немає прямих взаємодій.

Правда, з погляду сучасної науки, світ має квантово-енергетичне або енергетико-інформаційне підсоння, а тому кожна річ або явище постає генератором і акумулятором енергії та інформації. Людина і суспільство в цьому смислі не являються винятками із правил, тому що сучасна біофізика та біохімія в принципі довели, що природа, як сукупність родів живих організмів і як частина світоустрою, також має енергетико-інформаційну основу. Причому в розробці вчення про енергетико-інформаційну основу світоустрою брав досить активну участь ще на рубежі XIX - XX ст. український філософ і природознавець І.Пулюй, а до питань енергетико-інформаційного дослідження суспільства у 80-х - 90-х роках XIX ст. близько підійшов П.Куліш не без впливу науково-філософських розробок І.Пулюя. (Інша справа, що дана тематика в ті і більш наближені до нас часи не здобула належного розуміння в Україні.)

Незважаючи на це, вже сама ідея багатоначальності стихій (неживої речовини), природи (живої речовини) та суспільства як світозасновної і одночасно багатоначальної частини світу прямо чи опосередковано, але логічно потребувала та потребує інших тлумачень світоперетворень, ніж ті, що пропонували версії прогресу і розвитку із XVIII - XIX ст., як і сучасні постмодерністичні версії, котрі являють собою різні варіації прогресу і розвитку. Таким вимогам, на нашу думку, і відповідає вчення про поступ, розроблене в українській філософії.

Перш за все слід підкреслити, що розуміння світоперетворення як поступу спирається на той факт, що певний рух, котрий набуває загальносвітового або загальносуспільного значення, спочатку не має всеохоплюючий характер. Як зазначав І.Франко, поступ започатковується у якомусь одному особливому місці і, як хвиля, поширюється та охоплює різноманітні світові центри. Даний процес не буває лінійно-прогресивним і не вимагає, щоб в ньому вбачали «революцію», «стрибок у розвитку» або, як тепер висловлюються, «прорив» чи то в політиці, чи в економіці або у наукових знаннях. Поступ, власне, має творчий зміст, а тому вибірково руйнує навіть те, писав І.Франко, за чим згодом доводиться жалкувати. Через це наслідки поступу суперечливі як в структурі світу, так і в суспільстві.

Так, нині цікаво було б жити на планеті, якби існували також динозаври і мамонти, якби в Скандинавії і на Кольському півострові, а це було мільйони років тому, були тропіки, росли гігантська папороть і виноград. Проте нині про ті часи можна лише фантазувати, як і про те, чи змогло б українське суспільство сьогодні «відродити» традиції, наприклад, хоча б жителів Мезинської стоянки, котрі полювали на мамонтів і левів, або порядки Запорозької Січі та жити згідно з тими традиціями і порядками.

Поступ, таким чином, - це не «заперечення заперечення», а «переробка» наявного у світі стихійного і природного матеріалу, базу якого утворюють квантово-енергетичні процеси, якими люди оволоділи поки що у мізерному масштабі. Заодно хвиля поступу, започатковуючись в одному місці і «впливаючи» в інші місця, змушує по-своєму реагувати на зміни інші начала світоустрою та суспільства. Вони створюють власні хвилі дій у відповідь, через що утворюється як світова, так і суспільна «товмачка», завдяки якій, власне, і появляється дещо нове. Мовою нинішньої науки синергетики це звучить так: «Із хаосу постає порядок». Проте у 80-і - 90-і роки XIX ст. П.Куліш витлумачував дане явище у термінах «енергетики

правди».

Правду встановлює одна людина, а потім вона поширюється і стає надбанням багатьох людей. Необхідно також підкреслити, що розроблена «поступовцем» С.Подолінським енергетична теорія вартості товарів, котра спростовувала погляди К.Маркса на вартість, не знайшла у К.Маркса ніяких контраргументів після знайомства з доказами С.Подолінського.

Пізніше, на початку ХХ ст., наближений до синергетичного розуміння світоперетворень, підхід витлумачувався в українській філософії більш метафорично і розглядався І.Франком та іншими українськими мислителями як «хвиля поступу». Даний підхід відіграв суттєву роль у філософському осмисленні суспільних перетворень в Україні якраз у перші десятиліття ХХ ст., про що свідчать твори С.Русової. Вона висловлювала тверде переконання в тому, що «поступ розпочинають окремі індивіди», через що зміни здійснюються *поступово*, ніби крок за кроком. Заодно це означає, що *«катастрофічні зміни» трапляються в суспільстві або через незнання, відсутність відповідної інформації про поступ, або внаслідок ігнорування інформації про нього, або через нездатність належно скористатися нею.*

Тому вирішальне значення в поступі І.Франко відводив пізнавальній діяльності, особливо науковим дослідженням. Зокрема, він підкреслював, що в поступі, якщо аналізувати його в соціокультурній перспективі, досить виразно виділяється три групи людей: «авангард», «обоз» і «невизначені». Авангард поступу утворює невелика група людей, котра освоює невідоме і прокладає до нього вузькі стежки. Власне, дану групу утворюють люди творчої вдачі, котрі створюють принципово нові знання, засоби і способи життєтворчості. Саме ця група людей і створює підстави для поступу суспільства в тому чи іншому напрямку. Вслід за нею вибудовується значно більша група людей, котра, за висловом І.Франка, перетворює стежки, прокладені «авангардом», у широкі дороги. *Отже, дана група людей чисельна, привласнює все нове, винаходить різноманітні способи застосування нових знань, засобів і способів діяльності, удосконалює і розширює масштаби їх використання.* Зрештою, абсолютна більшість суспільства утворює групу «невизначених» людей, котра ходить по різних дорогах, не маючи певної мети і планів діяльності, «жують і пережують» як давно відоме знання, так і забобони століть, про які «перші» (авангард) вже навіть забули.

Поступ в суспільстві творчий і тому непередбачуваний. Він пов'язаний із дослідницько-винахідницькою діяльністю, котра не піддається раціональному контролю, а тому може рухатися в будь-якому напрямку. Контролювати і управляти можна лише гуртом «невизначених» людей, котрі в соціокультурному процесі суспільства зайняті імітацією та виконавською діяльністю, тобто повторенням створеного до них і без їхньої участі. Тому загальні перемини в суспільстві набувають форми одночасного існування безладдя серед порядку і порядку серед безладдя.

Створенням вчення про поступ українська філософія, таким чином, набула рис відносної завершеності. Тобто вона розробила і включила в себе відповідно вчення про людину і пізнання світу, про начала і структуру світу та його перетворення, котрі утворюють засади кожної національної філософії. Розробка цих тем української філософії, зрозуміло, не завершена, а змістовно вона багатіша, ніж представлена в даній праці. Дуже багато аспектів змісту української філософії в даному разі були обійдені з тією метою, щоб не потонути в деталях, а бодай більш виразно окреслити її самобутність, урахувуючи загальні тенденції сучасної світової філософської думки, науки і світобуття людства.

Джерела та література:

1. Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. - М., Книга, 1983.
2. Галатовський Іоанікій. Ключ розуміння. - К., Наукова думка, 1985.

ГРАНІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ МИКОЛИ МАРКОВА

120 років тому, 27 вересня 1886 року, громадськість Чернігівщини відзначала двадцятип'ятиліття педагогічної праці ректора місцевої духовної семінарії Миколи Петровича Маркова. Були гості та надійшли привітання з інших губерній та епархій. Дякуючи присутнім за поздоровлення, ювіляр говорив: «Мой двадцатипятилетний труд дорог мне только потому, что был душевным делом» (1, 697). Прозвучала щира правда, про що свідчить життєвий шлях цього непересічного педагога, організатора освітянського процесу, ученого, філософа. Він залишив чималу, видрукувану у трьох монографіях та численних статтях філософську, теологічну та педагогічну спадщину, якої ще досі не торкався розум дослідників.

М.П.Марков народився 1834 року в Курській губернії у сім'ї священика. Освіту здобув у Курському духовному училищі та місцевій духовній семінарії. У числі трьох кращих випускників цього навчального закладу був направлений для продовження освіти до Київської духовної академії, у лоні якої освоював науки протягом 1857 - 1861 років.

Попри всі недоліки організації і проведення навчального процесу в Київській духовній академії початку другої половини XIX ст., на які справедливо вказують деякі дослідники, ця вища духовна школа забезпечувала студентам можливість здобути ґрунтовну, не тільки богословську, але й загальногуманітарну освіту, зокрема філологічну, історичну, філософську. Особливо це стосується останньої. Поряд із богослов'ям філософія вважалася найважливішим предметом академічного навчання. У Києві в цей період відбувалося зрощення духовної та університетської філософії в єдину філософську школу.

Мабуть, не випадково вже в зрілому віці Микола Петрович із захопленням згадував студентські роки: «Славное тогда было время! Умственными силами академия была преисполнена, знамя науки держали высоко, и студентам был широкий простор. Многие из нас, не довольствуясь академией, посещали университет...» (4, 707). У студентські роки М.Марков познайомився з О.С.Хом'яковим, який приїздив до Києва, пропагуючи серед молоді слов'янофільство. Пізніше Микола Петрович подружився з І.С.Хом'яковим, у слов'янофільському журналі якого «День» почав друкувати свої статті. Слов'янофільські політичні переконання глибоко увійшли у свідомість юнака, і він не зраджував їм до кінця життя. Його твори містять посилення на філософські праці слов'янофілів І.Кириєвського, О.Хом'якова, О.Аксакова, Ю.Самаріна та ін., черпаючи з них не тільки фактичний матеріал, але й ідеї про співвідношення науки, філософії та релігії.

Філософію безпосередньо М.Марков опановував, слухаючи блискучі лекції П.Д.Юркевича, під керівництвом якого зробив перші науково-дослідницькі кроки. Його студентські реферати містять філософські роздуми про роль сенсуалізму в теорії пізнання, про суб'єктивні моменти у відображенні людиною світу, про душу тощо. Вони дістали високу оцінку наставника. Вплив П.Юркевича, ідей Київської філософської школи XIX ст. відчутний у філософській творчості М.Маркова протягом наступних років.

Викладацьку роботу М.Марков розпочав у Воронежі, де працював як у духовній семінарії, так і в місцевих гімназіях та військовому училищі. У 1874 році був рукопокладений священиком; служачи у церкві Спасителя, залишався викладачем семінарії. А в 1876 році отримав ще й посаду штатного законовчителя реального

семикласного училища. Про свою зайнятість роботою Микола Петрович згадує так: «Утром служение, днем уроки, после обеда требы, вечером занятия. Не было положительно свободного часа... Я удивлялся себе, откуда только моя слабая натура черпала силы для стольких трудов» (4, 711). Саме під час вечірніх занять удома М.Марков пише статті до журналів, працює над головною своєю філософською книгою «Обзор философских учений», яка була завершена й видрукувана в Москві 1880 року, швидко розкуплена й перевидана вже наступного року. З'явилися схвальні відгуки громадськості, позитивні рецензії на неї. Врешті, навчальна рада при Св. Синоді присудила автору премію митрополита Московського і Коломенського Макарія (1 000 рублів сріблом) та затвердила книгу як обов'язковий посібник для всіх духовних семінарій Росії. Твір М.Маркова пришов на зміну посібнику професора Київської духовної академії П.І.Ліницького після шестирічного строку його монополії у духовних семінаріях. Це без перебільшення можна назвати творчим подвигом викладача середніх навчальних закладів, який в умовах великої завантаженості педагогічною та пастирською роботами, створив філософську книгу, що зайняла домінуюче становище в підручній літературі семінарій, використовувалась також студентами та викладачами тодішніх вищих навчальних закладів.

М.Марков став досить широко відомим не тільки в церковних, але і в інших інтелектуальних колах Російської імперії. У 1882 році Св. Синод призначив його ректором Чернігівської духовної семінарії, яка на той час переживала не найкращі часи: занедбаною виявилася матеріальна база, що відбивалося на якості проведених занять. Новий ректор, прибувши до Чернігова на початку 1883 року, активно заходився виправляти становище. Через певний час справи суттєво поліпилися: погашено дефіцит у бюджеті, проведено добудову та ремонт приміщень, збудовано водопровід, замінено старі меблі тощо. Число учнів, які навчалися за казенний кошт, збільшено до 20, а головне, на вищій щабель піднесено навчально-виховний процес. Покращилося викладання загальноосвітніх дисциплін. Потреба в учителях у губернії зростала. У школи йшли викладати випускники семінарії, тому М.Марков як одну з першочергових дисциплін розглядав педагогіку. Студенти, крім теоретичного навчання курсу педагогіки, проходили учительську практику в зразковій школі, яку влаштували при семінарії. (Див.: 7, 166 - 167).

Сам М.Марков викладав, як і належало ректорові, богослов'я. Крім того, він регулярно виступав з проповідями в семінарській церкві, редагував протягом 1883 - 1890 років неофіційну частину «Черниговских епархиальных известий», був одним із засновників і головою братства св. Михайла, яке проводило не тільки місіонерську, але й значну культурно-просвітницьку роботу.

Досить плідною у чернігівський період життя М.Маркова була його дослідницька робота. Написані й вийшли з друку монографічні праці: «Педагог древнего классического мира - философ Сократ» (1884) та «Педагог нового христианского мира - славянин Амос Коменский» (1885). У різних всеросійських журналах побачили світ десять його статей, різноманітних за змістом: від богословсько-філософських до просвітницько-історичних. Деякі з них присвячені творчості слов'янофілів М.Н.Каткова, І.С.Аксакова та ін. Окреме дослідження висвітлювало історію Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Крім того, більше 20 проповідей М.Маркова видруковано в додатку до «Черниговских епархиальных известий». Вони містили в собі як християнсько-моральні повчання, так і філософські роздуми про людину та сенс її життя, місце у світі. Сучасний відомий російський філософ О.Корольков небезпідставно вважає, що проповідницька діяльність у храмі була тісно пов'язана з поширенням метафізичних ідей у доступній для простого народу релігійній формі, тому западала у серця людей: «Для совести нужна тишина. Для дум о смерти и бессмертии нужна

уединенность... Храм давал и дает возможность для душевной сосредоточенности любого человека, независимо от рода его занятий, пристрастий, увлечений» (2, 68). Очевидно, М.Марков добре це розумів у свій час.

Сучасників дивувала енциклопедична освіченість ректора. Колеги по роботі відзначали високоморальність свого керівника: простоту у спілкуванні, доброзичливість у стосунках, повагу до кожної людської особистості, гуманність, благородство, батьківську турботу про учнів, глибоку християнську віру. (Див.: 1, 72).

1892 року у зв'язку з погіршенням здоров'я на прохання Миколи Петровича його звільнили з посади ректора й перевели на пастирську роботу до Москви. Прощаючись із колективом семінарії, він із відвертою щирістю, не перебільшуючи своїх заслуг, промовив: «В десятилетнее управление семинарией оставляю её возросшею по числу питомцев, оставляю её в нравственном и умственном отношении на правильной дороге» (4, 717).

У Москві М.Марков обіймав посаду благочинного Московських придворних соборів та церков. Помер він після тяжкої хвороби (раку кишечника) 15 жовтня 1895 року.

У рамках даної статті, звичайно, неможливо осягнути його чималу духовну спадщину. Зупинимось лише на деяких гранях філософських змагань М.Маркова, які притаманні його центральному твору «Обзор философских учений». Праця приваблює вже тим, що дає уявлення про обсяг змісту філософських знань, які підносилися слухачам духовних семінарій - майбутнім священикам та вчителям як церковно-приходських шкіл, так і гімназій. Відразу відзначимо: широта й глибина філософського матеріалу вражає, особливо, коли порівняти його з короткими курсами філософії, що викладаються нині не тільки в технікумах, але і в технічних вузах.

Особливо хочеться наголосити на оригінальній формі посібника: він базується на методологічних принципах так званого «історичного напрямлення», яке було притаманне Київській духовній академії, започаткованого в 30-х роках XIX ст. її ректором отцем Інокентієм (І.Борисовим). Ця методологія спрямовувала на розгляд конкретних проблем з урахуванням аналізу основних філософських учень від їх зародження до сьогодення. Так само побудував свій посібник «Обзор философских учений» і П.Ліницький, керуючись правилом, що «философия существует только в истории и что прежде всего в истории её следует изучать» (6, 84). Ця засада ще детальніше обґрунтовується М.Марковим, який прагне дати читачеві чітке уявлення про відмінності історії філософії та огляду філософських учень. «Своим методом обзор философских учений существенно отличается от истории философии, - пише він. - Последняя излагает все философские системы в их хронологической последовательности, в связном, прагматическом их развитии и взаимном отношении одной системы и другой, в связи со всем ходом исторической жизни человечества от начала её до настоящего времени. Обзор философских учений излагает главные философские направления, как они выразились в важнейших проблемах философских» (8, 19 - 20). Марков підкреслює, що він дотримується не хронологічного викладу учень, а логічного, досліджуючи проблеми гносеології, онтології та етики шляхом знаходження спільного й особливого в історичних філософських напрямках і течіях. Така побудова філософських підручників є актуальною і для нас.

Цей методологічний підхід М.Марков починає реалізувати вже з першого розділу. З'ясовуючи предмет філософії, він звертається до його визначень Сократом, Платоном, Аристотелем, Декартом, Лейбніцем, Кантом, європейськими філософськими школами позитивізму, неокантіанства та ін. У XIX ст. у розумінні філософії панував гносеологічний аспект: для позитивізму та неокантіанства притаманна відмова від онтологічних побудов і зосередження уваги на теорії пізнання.

Гносеологія висувалася на перший план і у філософствуванні професорів Київської духовної академії у другій половині XIX ст. Це зумовлювалось як необхідністю критики матеріалізму, так і прагненням подолати кризу, породжену засиллям у філософії раціоналізму. У цих змаганнях, насамперед, зверталися до філософії І.Канта. Великим прихильником орієнтації на кантіанську гносеологію був П.Ліницький, який у своїх ранніх творах, як зазначає дослідниця духовного спадку цього філософа Н.Мозгова, «обмежує предмет філософії теорією пізнання, а завдання філософії вбачає у виділенні та розмежуванні того, що притаманне суб'єкту пізнання, і того, що належить об'єкту» (10, 66). До таких ранніх творів П.Ліницького належить і його «Обзор...», у якого філософія визначається «как наука, которая стремится к познанию сущности, законов и связи всего действительно существующего» (6, 2).

М.П.Марков у розумінні філософії теж віддає данину цій традиції. «Вопрос об источниках, условиях и границах нашего знания есть первый и основной вопрос философии» (8, 52). «Философская цель исследования первого вопроса состоит в том, чтобы решить, доступно ли и каким образом достигается познание сущего в себе» (8, 120), - пише він. Звідси випливає, що вчення про буття («о сущем в себе») визначається теорією пізнання. Тому в своєму «Обзоре...» М.Марков розташовує розділ про гносеологію попереду онтологічних викладок.

Проте у європейській філософії другої половини XIX ст. відчутна й інша тенденція - онтологічна, прагнення світоглядно «прорватись до реальності» (М.Шелер). Онтологізація філософії стає метою неотомізму, який народжувався, предтеч екзистенціалізму (Е.Гуссерль, С.К'єркегор). Продовжувач екзистенціальних ідей П.Юркевича В.С.Соловйов створює концепцію «всеедності», яка є онтологічною за своєю суттю, викладаючи її основи у творі «Кризис западной философии», до якого неодноразово звертається М.Марков в «Обзоре...». У цій праці В.Соловйов розглядає гносеологію як аспект онтології. Найпомітніше це виявилось у розумінні ним істини: «... Она не может быть сведена к фактору нашего ощущения, ни к акту нашего мышления..., она есть независима от того, ощущаем ли мы её, мыслим её или нет. Познание вообще есть относительное бытие субъекта и предмета или взаимоотношение обоих...» (9, 305).

М.Марков також висловлює прихильність до ідей А.Шопенгауера та А.Гартмана, котрі прагнули будувати свою онтологію через ірраціональність. Спираючись на ці витоки, М.Марков робить певні кроки до розуміння предмета філософії в онтологічному аспекті: «Истинно-сущее - предмет метафизики» (8, 120). Філософія, на його думку, є галуззю знань про першопочатки буття і світу, «она исследует происхождение, существенные основы, цели и высшие законы существующего» (8, 1).

У той же час М.Марков піддає критиці ряд поглядів на філософію, які поширилися у Європі у другій половині XIX ст. Зокрема, коли німці трактують філософію як науку виключно про дух, то це веде до отождоження її з психологією. Особливу неприязнь у М.Маркова викликає позитивізм, де філософія зводиться до систематизації світоглядних висновків конкретних наук. Це веде до втрати філософією свого власного предмета дослідження, до розчинення її в природознавстві.

Розходиться М.Марков із П.Ліницьким також у розумінні суб'єкта філософського пізнання. П.Ліницький у світлі гегельянства вважав, що філософія є плодом діяльності абсолютного духу (суспільної свідомості), а конкретні філософи є лише виразниками суспільних ідей і настроїв, народного духу, який «непосредственно отображается в деятельности отдельных личностей...» (6, 4). М.Марков теж чітко розумів зумовленість змісту філософських учень соціально-культурними чинниками певного часу, але він акцентує на ролі особистої творчості у сфері філософської діяльності. На його переконання, такі явища, як мова, держава, є результатом діяльності всього народу. Релігія виникає внаслідок Божого

одкровення, втіленого у вірі, яка передається від покоління до покоління. Зовсім іншим є суб'єкт філософської творчості: «Воззрения же философские возникают тогда, когда отдельные люди приобретают полную внутреннюю самостоятельность, начинают сами для себя, с отчетливым сознанием ставить вопросы и разрешают их своим личным разумением, независимо от общенародного верования и основанного на нем мировоззрении» (8, 3 - 4).

Підкреслюючи роль індивідуальності мислителя, М.Марков прямує до екзистенціального розуміння людини, яке він сприйняв від П.Юркевича і його послідовника В.Соловйова. Останній у руслі своїх екзистенціальних ідей визначає філософське пізнання як «заведомо действие личного разума или отдельного лица во всей ясности его индивидуального сознания. Субъект философии есть по преимуществу единичное я как познающее» (3, 11).

М.Марков близький до розуміння основної відмінності наукового знання, яке є об'єктивною істиною за своїм змістом і людиномірним характером філософії. Оскільки кожен філософ прагне по-своєму, виходячи із власної внутрішньої екзистенції, із самопізнання світу, розкрити своє ставлення до нього і до самого себе як до індивідуальності, то виникають різні філософські напрямки та течії. Всі їхні представники прагнуть до істини, але розуміють її суб'єктивно, як правду. Тому, по-перше, «ни одно из философских учений не может вполне удовлетворить стремление человеческого духа к чистой истине. Значение изучения их состоит в том, чтобы видеть пути, которыми человеческий дух стремится к своей цели» (8, 227). Тому, по-друге, філософія повинна доповнюватися релігією, вірою в Бога, що має «раскрыть нам всю глубину и беспредельность законов бытия» (8, 228). Такий висновок є закономірним підсумком впливу на формування світогляду М.Маркова школи філософського теїзму Київської духовної академії, у якій поєднувалося схиляння перед західноєвропейською філософською думкою із православними постулатами, а також слов'янофільське бачення взаємозв'язку науки та релігії, ідей ірраціональності та віри.

Щоб розкрити сутність пізнавального процесу, М.Марков робить екскурс у глибини історико-філософського вирішення цього питання. Проте він не просто повідомляє читачеві факти різноманітного розв'язання гносеологічних проблем окремими філософськими напрямками, а критично аналізує найпоширеніші вчення, відзначаючи їхнє незаперечне значення для осмислення людиною світу й доводячи наявність у них хибних положень, помилок, односторонності.

Мислитель прагне виявити корені філософських напрямків, з яких вони виростають. Оскільки в основу пізнання можна покласти або досвід (чуттєвість), або розум, то в історії філософії він виділяє два протилежні гносеологічні напрямки - емпіризм та раціоналізм, вважаючи, що всі інші є лише похідними від них.

М.Марков високо цінує емпіризм Ф.Бекона, який на порозі Нового часу відкрив шлях до наукового пізнання, заперечивши схоластику і проголосивши єдиним джерелом досвід, привівши правила індукції, які були притаманні вже Сократу, у струнку систему. Учення Ф.Бекона, на думку М.Маркова, є актуальним і тепер: «... Он создал великий план энциклопедии наук и наметил в нем не только общие черты, но и многие такие мельчайшие разветвления наук, которые и теперь находятся в процессе образования» (8, 55). Недолік Беконівського ставлення до науки він вбачає у зведенні значення наукових відкриттів до обов'язкового їх використання у практиці. М.Марков противник утилітаристського підходу до науки: «Имея своею задачею только пользу, наука стесняет круг своих исследований и теряет свой высший характер свободного стремления к истине... Знание есть свет, который устраняет то зло, корень которого в невежестве» (8, 58).

Недоліком концепції Ф.Бекона вітчизняний філософ вважає також відсутність психологічних основ пізнання. Цю прогалину заповнив Дж.Локк, створивши вчення про механізм зовнішніх та внутрішніх відчуттів, або про рефлексію ума. Проте

М.Марков заперечує тезу Дж.Локка про душу людини, яка від народження є «*tabula rasa*», тобто подібна до чистої дошки. Він схильний тут до Кантового трансценденталізму, у якому доводиться існування апріорних умов, принципів та категорій в умі людини.

М.Марков помилково не називає Дж.Локка сенсуалістом, керуючись своєю вихідною установкою, що сенсуаліст визнає лише зовнішні відчуття єдиним джерелом знань і духовних сил людини; Дж.Локк же визнає і рефлексію. Сенсуалізм кваліфікується М.Марковим як крайній емпіризм, яскравим представником якого є французький філософ XVIII ст. Е.Кондильяк, який рефлексію відніс лише до каналів проходження зовнішніх відчуттів. За Е.Кондильяком, увага, пам'ять, судження, порівняння, задоволення, бажання й інші психічні явища - це видозмінені відчуття. М.Марков іронічно зазначає з цього приводу: Кондильяком людина уявляється як статуя, яку на розумну істоту перетворюють відчуття; тварина має більш сильні відчуття, але вони не приносять їм розуму.

Критикуючи теорію «чистої дошки», М.Марков міркує у плані сквородинського вчення про «споріднену працю», вважаючи, що природні здібності людини є вродженими якостями. Як один із аргументів він використовує факт, наведений П.Юркевичем у «Курсе общей педагогики»: від народження сліпа, глуха і німа дівчинка, маючи єдиний канал зв'язку із зовнішнім світом - дотик, після навчання у спеціальному англійському закладі стала згодом однією з його викладачок. Це є свідченням закладених у людській свідомості здібностей до розумової праці; відчуття не створюють цих здібностей, а лише сприяють їх розвитку. Другим аргументом проти сенсуалізму є створення нашим розумом понять, які не мають аналогічного чуттєвого образу. Сам Локк визнавав, що не сумнівається в істинності понять «душа», «Бог», «світ» та ін., підкреслює М.Марков.

Емпірико-сенсуалістичний напрямок М.Марков небезпідставно вважає фундаментом для виникнення позитивізму, який зводить пізнання до чуттєвого сприйняття явищ і видимих постійних зв'язків між ними, що називаються законами. М.Марков, здійснюючи критичний аналіз позитивізму, використовує твори російських філософів Б.М.Чичеріна, В.С.Соловйова, але він глибоко знає і першоджерела, зокрема працю О.Конта «Позитивна філософія», посилається на роботу українсько-російського позитивіста В.В.Лесевича «Опыт критического исследования основоначал позитивной философии» та ін. Тому його міркування з приводу цього філософського вчення не позбавлені оригінальних висновків.

Так, М.Марков підкреслює, що обмежувати визначення закону тільки постійністю зв'язків між предметами, як це роблять позитивісти, не можна. У законі знаходять вияв сутність та необхідні зв'язки, які не можна сприйняти чуттєво, а пізнаються вони раціонально. Необхідне пов'язане з причинністю, а позитивісти залишають причинну зумовленість поза увагою. Метафізика прагне пізнати загальні сутності, а позитивісти хочуть поставити її в один ряд з природничими науками, вважаючи, що філософія «тождественна с наукой (естественной) как по содержанию, так и по методу» (8, 69). Єдину відмінність філософії від конкретних наук позитивісти все ж називають: вона є енциклопедією людських знань, а тому повинна визначити зв'язки між науками і скласти їхню класифікацію. О.Конт створив таку класифікацію наук, яку М.Марков визнає «замечательной по своей логической стройности. Конт планирует науки по степени сложности явлений, исследуемых каждой наукой, так что каждая из них представляет законы, открытые предшествующими ей науками с добавлением истин, собственно ей принадлежащих...» (8, 69).

Тобто М.Марков цінує у контівській класифікації наук генетичний принцип її побудови. Проте в цій класифікації наук, помічає М.Марков, відсутні науки про духовні та суспільні явища. Це не випадково, бо згідно з позитивізмом, інтелектуальність, мораль і явища суспільства, його історія є прерогативою фізіології, яка є частиною біології та фізики. В.Лесевич, наприклад, констатував, що «наука

про людину є в загальній будівлі позитивного знання не більше, як конкретним розділом біології» (5, 361). Полеміка М.Маркова з позитивістами з цього приводу нагадує відому дискусію П.Юркевича з Чернишевським, викладену у творі українського філософа «З науки про людський дух». М.Марков доповнює думки свого учителя, доводячи, «що явления умственные и нравственные не могут быть сведены к единству общих им законов физических. Следовательно, психология, как наука о душевных явлениях и этология, как наука о нравственно-общественной жизни, должны составить в классификации ряд наук особых... Социология, как наука о нравственно-общественной жизни, должна быть основана... преимущественно на законах умственного и нравственного религиозного развития» (8, 77).

Завершуючи розгляд емпірико-сенсуалістського напрямку, М.Марков робить ряд гносеологічних висновків: по-перше, предметом пізнання є не тільки зовнішні природні явища, але й внутрішня духовність людини; по-друге, зовнішній досвід як джерело достовірності знання має поєднуватись із самосвідомістю - «внутренним психологическим зрением»; по-третє, емпіричні й логічні методи у пізнавальному процесі взаємопов'язані; по-четверте, людський ум є не *tabula rasa*, а самодіяльна сила з започаткованими в ній принципами, нормами й умовами пізнання. Такого чіткого гносеологічного категоричного імперативу ми не знаходимо в інших вітчизняних філософів другої половини XIX ст., попри те, що не з усіма його пунктами можна погодитись, зокрема, остання теза є повторення кантіанської помилки.

Далі наш мислитель зосереджується на аналізі засад раціоналізму. Оскільки раціоналізм виводить усі знання з розуму, з ідей, які вважає реальними сутностями буття, то М.Марков помилково ототожнює раціоналізм з ідеалізмом, не рахуючись з тим, що існував сенсуалістичний ідеалізм (Дж.Берклі, Д.Юм), що раціоналізм був притаманний і дуалізму (Декарт), і пантеїзму (Спіноза).

Ідеалістично-раціоналістичну лінію у філософії М.Марков починає з Платона, центр учення якого про пізнання складає поняття ідея. Гносеологічне вчення Платона М.Марков аналізує коротко, рекомендуючи читачеві для поглиблення своїх знань про Платонову теорію пізнання звернутись до статей П.Д.Юркевича, які він називає «земечательными». Але виявляється, що він, на відміну від свого учителя, не збирається покладати платонізм у основу своєї гносеології. Він більш стримано і реалістично, ніж П.Юркевич, визначає роль платонівського вчення про ідею: «Платон только возбудил в философии важнейший вопрос о происхождении идей, но не разрешил его. Это разрешение после него было предметом долгих и напряженных усилий и известных в истории философии теорий о врожденности идей, как готовых понятий, Декарта и предопытных форм, как необходимых норм мышления Канта» (8, 81).

Теорія «вроджених ідей» Декарта, на переконання М.Маркова, «не развязывает, а разрушает философский узел о происхождении идей» (8, 84), що дало можливість Дж.Локку піддати її аргументованій критиці. М.Марков наводить ці аргументи емпірика-Локка. Зовсім іншої думки він про раціоналізм І.Канта, гносеологію якого тут названо найвдалішою спробою вирішення питання про принципи та умови пізнання. М.Марков віддає належне Кантовій концепції активності суб'єкта, який не дзеркально відображає речі, а конструє їх відповідно до апріорних логічних категорій, спираючись на відчуття. Активну діяльність розуму, що оперує матеріалом чуттєвого досвіду, П.Юркевич у Кантовій теорії розцінює як спробу побудувати стіну «між предметами, як вони дані у суб'єктивному баченні, та предметами, якими вони є по собі, або у самій натурі речей» (11, 233). Оскільки, за Кантом, ми пізнаємо не сутність речей, не «речі в собі», а тільки явища їх у нашій свідомості, наші уявлення про них, «то тут ми маємо всебічний і страхітливий скептицизм, який ще ніколи не вражав філософію» (11, 278).

Знаючи позицію свого вчителя, М.Марков, однак, не відносить І.Канта до табору скептицизму, тобто до агностицизму (це поняття у 1867 р. вводить

природознавець Т.Гекслі, але ним не користується М.Марков). М.Маркову імпонує позиція І.Канта щодо суб'єкт-об'єктного характеру знань, який формує людський розсудок. Ще більшою мірою прихильний М.Марков до Кантової теорії утворення вищих понять розумом. «Философия со времени Платона приписывала этим идеям объективное значение, как будто мы в них познаем самые предметы, и потому силится доказать бытие души, бытие стройного и целостного мира, бытие Бога, - пишет М.Марков. - Кант говорит, что познание этих существей для нашего разума невозможно и считает все доказательства разума в этом отношении обманчивыми (паралогизмами) и противоречивыми (антиномиями)» (8, 87).

До течії скептицизму Нового часу М.Марков відносить Д.Юма, який, абсолютизуючи відчуття, уникає відповіді на питання про їх походження, заявляє про неможливість знання про існування іншої реальності, крім своїх відчуттів. Те, що люди називають причиною, запевняє Д.Юм, це тільки звичка відчувати, що одне явище слідує за іншим. «Последний вывод Юма тот, что человеческий ум не может знать никакой основы и необходимой связи между вещами, что наука невозможна для человеческого разума» (8, 107), - констатує М.Марков, вбачаючи у скептицизмі гальмо для науки і для пізнання істини взагалі, чому протистояє вся природа людини. Особливо він, як представник школи філософського теїзму, занепокоєний, що скептицизм Д.Юма дає певні підстави для заперечення існування Бога як Творця, першопричини світу. Заперечуючи Д.Юму, М.Марков формулює критерій істинності відчуттів та розумових понять: «Согласие нашего разума с законами его собственной природы и вера в Бога, давшего нам ум не для заблуждения, но для познания истины» (8, 107). Раціональний і релігійний чинники тут поєднані у визначенні цього критерію.

Наголошуючи на неправомірності скептичного ставлення Д.Юма до результатів і перспектив розвитку науки XVIII ст., М.Марков не зумів до кінця розібратися у справжніх причинах такої позиції англійського філософа. А вони полягали в тому, що в науці панувала класична механіка, законами якої прагнули пояснити не тільки фізичні процеси, але й біологічні та соціальні. Перенесення механістичного детермінізму на органічну матерію і соціум стало звичкою для учених та філософів, проти чого й був спрямований скептицизм Д.Юма, а не проти науки взагалі.

Далі М.Марков помічає спорідненість скептицизму з містицизмом, який протягом свого існування від часів Плотінового неоплатонізму до новочасової філософії Ф.Якобі висноував єдність індивідуального духу з абсолютним з ірраціонального осяяння, непізнаваного розумом. Містицизм визнає здатність людського духу безпосередньо споглядати істину як одкровення Бога. У цьому М.Марков вбачає неоціненну роль містицизму як сили, що протистояла матеріалізму, вивела в кінці середньовіччя з кризи західне християнство, стала важливою рисою німецької класичної філософії. Все ж, врешті, наш мислитель вказує на шкідливість містицизму, який пропагує невизначене, таємниче, непізнаване почуття, стає причиною марновірства, ідолопоклонства, що є чужим релігії.

У кінець свого огляду гносеологічних напрямків М.Марков поміщає аналіз вчення шотландської школи «здорового глузду», заснованої у XVIII ст. Т.Рідом. Вона приваблює його тим, що значною мірою, на переконання М.Маркова, зуміла подолати суперечності емпіризму і раціоналізму, сенсуалізму та скептицизму. Тому гносеологічні начала цієї школи «должны быть положены в основу всех научных исследований и философских убеждений...» (8, 118). Які ж це початки? Предметом нашого безпосереднього сприймання є речі зовнішнього світу; ще більш очевидним для нас є існування власного духовного внутрішнього світу; нарешті, очевидність доцільності у природі і людському бутті є незаперечною підставою віри в існування Бога. Отже, гносеологія Т.Ріда цінна, у розумінні М.Маркова, тим, що вона заснована на безпосередніх сприйманнях, які фіксують у нас віру в існування трьох

вищезначених об'єктів пізнання. Хоч ці гносеологічні переконання М.Маркова він безпосередньо виводить, спираючись на засади шотландської школи XVIII ст., але вони дуже подібні до принципів реалістичної філософії, на значення якої вказував П.Юркевич. Він підкреслював, що філософія реалізму «зробила у наш час так багато відкриттів у царині душевного життя, обдарувала нас такими точними аналізами явищ людського духу, що цілком імовірно, цей напрям рано чи пізно має зацікавити й власне богослів'я... Сучасний філософський реалізм є явище, повз яке богослов не може проходити байдуже; він має вивчити цю філософію досвіду, якщо він бажає успіху своїй власній справі» (12, 122). Як бачимо, М.Марков - філософ і протоієрей - мимо цієї філософії не пройшов, звернувши на її засади серйозну увагу.

Отож, визначившись, що буття включає в себе три основні сфери: природні речі, людську духовність та Бога, М.Марков прагне розібратися у їх взаємовідношенні. Метафізика з часів її зародження вирішувала питання про субстанцію, або про те, що лежить в основі буття, шляхом зіставлення духу і матерії, прагнучи визначити первинність тієї чи іншої реальності. Таким чином, філософи розділилися на два протилежні онтологічні напрямки - ідеалізм та матеріалізм, істинність учення яких та недоліки прагне визначити М.Марков, знову-таки поринаючи у глибину віків, критично аналізуючи концептуальні засади різних філософських шкіл. Після короткого викладу з роз'ясненням читачеві змісту ідей того чи іншого мислителя, відзначивши в його ученні спільне для певної течії та відмінне, індивідуальне в його думках, він основну увагу зосереджує на критичному аспекті. Таким чином, переслідується поставлена нашим мислителем мета - з'ясувати причини кризового стану філософії другої половини XIX ст., недовіри до неї у суспільстві.

Критикуючи ідеалізм, М.Марков спочатку зосереджує увагу на недоліках Платонової теорії ідей, яка лежить в основі ідеалізму Нового часу, під впливом якої знаходились кращі філософи російського «срібного віку», тобто кінця XIX ст., у тому числі й П.Юркевич та В.Соловйов. Використовуючи Аристотелеву критику Платона, М.Марков, в основному, висловлює згоду з аргументами, наведеними в ній, і підсумовує, що «идеи Платона суть только удвоенные и увековеченные чувственные вещи. Платон сделал своей теорией только то, что чувственные вещи назвал копиями идей, а идеи вещами, как они суть в себе» (8, 141).

Намагання Платона утвердити ідеї як первинне буття втілює у об'єктивно-ідеалістичній системі Ф.В.Й.Шеллінга та Г.В.Ф.Гегеля в німецькій класичній філософії, яка стала основою метафізики в Київській релігійно-філософській школі, поширилася і в інших закладах Російської імперії. М.Марков сміливо критикує засади цих учень. Він справедливо вбачає подібність їх до пантеїзму Спінози, бо поділяють вони його точку зору на безконечне як всезагальну іманентну основу і сутність будь-якого буття. Шеллінг, прагнучи утвердити думку тотожності мислення і буття, приходив до висновку про зникнення різниці між природою і духом. Вони поєднуються в абсолюті, який є ні мислення, ні буття саме по собі, а значить, заперечення того й іншого стає для нас непізнаваним, невиразним. Сам Шеллінг писав, що абсолют пізнається тільки інтелектуальним умоглядом, а не розумом чи почуттям. Такі твердження М.Марков кваліфікує як неоплатонівський містицизм, правильно схоплюючи те, що німецькій класичній філософії справді притаманний містицизм. В останні ж роки філософської діяльності Шеллінга можна бачити у його творах, за висловом Хом'якова, «блески поэтических догадок, затерянных в тумане произвольной гностики» (8, 143 - 144), влучно цитує слов'янофіла М.Марков.

Наш мислитель розмежовується також із Гегелем у поглядах на першопочаток буття. У Гегеля абсолютне є ідеальне, яке розвиває з себе все реальне, щоб самоздійснитись. Це значить, що абсолютна ідея є лише чистою можливістю, яка існує окремо від будь-якої дійсності. Це умоглядне поняття потенції. Але логічна можливість завжди мислиться тільки по відношенню до чогось справді існуючого. Наприклад, сім'я є деревом у можливості, а лялечка є комахою у потенції. Але

уявити чисте буття або ніщо, яке існує і діє, є вершиною логічного протиріччя, резюмує М.Марков, роблячи висновок: «Таким образом, логическое понятие, которое Гегель считает абсолютным началом, есть в сущности само обусловленное и субъективное, а никак не безусловное» (8, 146). Учення Гегеля М.Марков кваліфікує як абсолютний ідеалізм і панлогізм. Він звертає увагу на те, що сам Гегель протягом усього розкриття своїх законів діалектики як розгортання абсолютного духу змушений звертатися до прикладів із природи, брати уявлення з досвіду, без чого рух чистої думки є лише привид.

М.Маркову в ідеалізмі імпонує те, що у ньому завжди є місце Богу. Але розуміння Бога як сущого у західній філософії часто настільки раціоналізувалося, що втрачало особистісно-духовне начало. Так сталося з ученнями Р.Декарта та Б.Спінози. Останній, розчинивши Бога в природі, став на позиції пантеїзму. М.Марков критикує пантеїзм з теїстичних позицій: «Признавая Божество общею сущностью вещей, а мир вещей непосредственным обнаружением его, сливая бесконечное с конечным, оно (учення пантеїзму. - С.М.), превращая таким образом бесконечное в конечное, отрицает, с одной стороны, конечность мира, а с другой - бесконечность Божества» (8, 184). Тому він резонно вбачає у пантеїзмі різновид вільнодумства і значний крок до атеїзму, який є дітищем матеріалізму.

Критиці матеріалізму М.Марков, як і годиться представнику ідеалістично-релігійної філософії, надає найбільшій уваги, детально аналізуючи вчення Демокріта, французьких енциклопедистів (Дідро, Ламетрі, Гольбаха) та Фейербаха. Причину поширення матеріалізму в Новий час він логічно вбачає у бурхливому розвитку природничих наук. Матеріалістичний світогляд для вченого є природним потягом пізнати дійсність такою, якою вона є; це фактично стихійно-реалістична філософія дослідника. Інша справа - метафізичний матеріалізм. Він вигадав якусь всезагальну вічну творящу матерію, яку поставив на місце Бога, поширивши атеїзм. М.Марков не заперечує існування поза нашою свідомістю реальних предметів, виходячи з позицій реалістичного філософствування. Він підкреслює, що такі суб'єктивні ідеалісти, як Кант, Берклі, Фіхте, не доходили до соліпсизму, визнаючи реальне існування речей, але вони послідовно не визнавали існування матерії як субстанції. Матерія як речовина існує лише в конкретному виді, а «материи же всеобщей, которая есть не что иное, как отвлеченное понятие мышления естественная наука не знает: между тем, материализм говорит о материи как о всеобъемлющей и неизменной сущности, как первооснове и начале всего» (8, 159 - 160). Матеріалісти у XIX ст. прагнули ототожнити матерію з наочним образом - з атомами, з яких все складається. Але ж атом лишається недосяжним для чуттєвого досвіду, на який спирається матеріалізм, продовжує свою критику М.Марков, тому тут спостерігаємо відхід матеріалістів від їхнього принципу емпіризму.

Та особливо дістається від М.Маркова вульгарному матеріалізму, який ототожнював свідомість і матерію, вважаючи думки та почуття матеріальними. Нагадуючи читачеві, що П.Юркевич уже вів диспут з М.Чернишевським з приводу вульгарно-матеріалістичних поглядів останнього, наш мислитель самостійно, спираючись на дані науки та логіку, показує суттєву різницю двох видів буття - матеріального й ідеального. Він до того ж виступає проти абсолютизації погляду на свідомість як результат відображення реальності; доводить відносну самостійність і активність свідомості: «Деятельность мыслящего субъекта начинается движением по представлениям, данным в чувственном опыте, изысканием и утверждением между ними соотношений более внутренних и тесных, чем одно простое сходство или случайная последовательность. Оно - мышление - собирает, сравнивает между собой представления, подчиняет одно другому, отвлекает общее их содержание, обращает частные представления в общее и, обратно, из общих выделяет (выводит) частные, результат такой работы: получают общие идеи о вещах, понятие единства и гармонии всех вещей..., образуется стройная система знания, науки» (8, 170).

Намалювавши таку загальну картину діяльності людської свідомості, яка активно перетворює чуттєві образи на поняття шляхом індуктивно-дедуктивного мислення, створюючи систему знань, М.Марков як один із найважливіших компонентів свідомості виділяє самосвідомість, що є продуктом самопізнання. Функцію самопізнання він вбачає у розкритті сутності нашої особистості, про яку розмірковує у плані екзистенціалістичної традиції української філософії: «... Истинная наша сущность - наша личность, сознанием которой обладает каждый и существование которой для каждого факт наиболее достоверный, эта наша сущность не есть какая-то вне сознания пребывающая, но проявляется и познается непосредственно в фактах внутреннего опыта, в действительном хотении, в действительном мышлении и в действительно постоянной связи обоих в нашем самосознании, в котором и познается, и состоит действительное наше «Я» (8, 49). Екзистенціально мислячи, М.Марков ставить у центр пізнавального процесу людину, переконує, що «мы должны только через познание самих себя понять и объяснить мир сущего, а не наоборот - себя через мир» (8, 49). Тому самопізнання є відправною точкою і основою філософії. Цей принцип, проголошений Сократом, на думку М.Маркова, лишається актуальним.

Розвиваючи цю думку, він звертається до філософської системи А.Шопенгауера, яку називає «оригинальнішею», вбачає у ній початки виходу європейської філософії з кризового стану, породженого абсолютизацією нею раціонального, орієнтацією на умоспоглядальне пізнання зовнішнього світу.

М.Марков розгледів у доробку А.Шопенгауера риси посткласичної філософії, перехід на позиції ірраціоналізму. Наш мислитель, правда, мало звертає уваги на концепцію Шопенгауера про осягнення Універсуму як самореалізацію світової волі. Для М.Маркова важливо те, що самореалізація відбувається через конкретні волевиявлення людей, що воля знаходиться у самосвідомості людини і є проявом самотності індивіда. Він акцентує на тому, що «Воля... есть бессознательное, слепое и неудержимое стремление, хотение собственного существования» (8, 50).

Недоліком філософії Шопенгауера М.Марков вважає відрив волі від розуму. Цю прогалину заповнив інший німецький філософ Е.Гартман, якому вдається визначити «абсолютное начало - единство воли и разума как бессознательное, как начало бесконечно превышающее всякую индивидуальную сознательность - сверхсознательное» (8, 51). Ідея єдності розуму і волі імпонує М.Маркову, бо вихід із кризового стану і народження нової філософії він вбачає в опорі її на конкретні науки, з одного боку, і в поєднанні з релігією - з іншого. Така думка була притаманна і П.Ліницькому, але, як раціоналіст, він категорично не сприймав ірраціоналізму. М.Марков, мабуть, мислячи дещо спрощеніше, бажав бачити у поняттях «світова воля», «зверхсвідоме» риси, притаманні Богові, а ірраціональність - релігійній вірі.

Причиною кризи філософії, за М.Марковим, є поширення серед людей у XIX ст. утилітаристських настроїв; у філософії ж вони не бачать практичної користі для себе. Тому одним із напрямків подолання недовіри до філософії має бути її практична спрямованість, яка полягає в осмисленні етичних проблем людського життя, його сенсу. Ці питання наш мислитель розв'язує у контексті критичного аналізу історії євдемонізму, гедонізму, утилітаризму, альтруїзму, аскетизму та ін. Моральний обов'язок розглядався крізь призму філософії практичного розуму І.Канта, а свободи - під кутом зору етики Б.Спінози та Й.Фіхте. Врешті, він приходив до висновку, що обов'язок має органічно поєднуватись із совістю як внутрішнім глибинним почуттям людини; тільки в такому разі вона здобуває справжню свободу. У Марковій етиці намічається теза про необхідність єдності індивідуальних та суспільних інтересів, яка пізніше знайде концептуальне бачення В.Соловйовим.

Етичний доробок М.Маркова ще чекає на своє подальше ретельне дослідження, як і інші грані його духовного спадку заслуговують окремої серйозної розмови.

Підсумовуючи сказане, бачимо у творчій постаті М.Маркова досить оригінального мислителя, який неординарно поєднує філософські підвалини Київської школи філософії духовно-релігійного напрямку з елементами російської філософської думки «срібного

віку» в культурі, з традиціями українського світоглядного мислення. Як і інші передові філософи кінця XIX ст., він боляче усвідомлював необхідність виходу філософії з кризового стану, вбачаючи шлях до цього у зверненні до осмислення внутрішнього світу індивіда, у з'ясуванні морально-духовних начал людини як особистості, її пізнавальних та буттєвих сутнісних сил і потреб.

Джерела та література:

1. Компан І. Двадцятипятилетие службы о. ректора Черниговской духовной семинарии протоиерея Н.П.Маркова // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1886. - № 21.
2. Корольков А. Русская духовная философия. - СПб., 1998.
3. Кувакин В.А. Философия Вл. Соловьева. - М., 1998.
4. Лебедев И. Протоиерей Николай Петрович Марков. Некролог // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1895. - № 22.
5. Лесевич В.В. Позитивизм після Конта // Історія філософії України. Хрестоматія. - К., 1993.
6. Личинский П.Н. Обзор философских учений. - К., 1874.
7. Марков Н. Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Часть неоф. - 1888. - № 15.
8. Марков Н. Обзор философских учений. - М., 1881.
9. Соловьев В.С. Кризис западной философии // В.Соловьев. Собрание сочинений: В 10 т. - СПб., 1911 - 1914. - Т. 1.
10. Шупик-Мозгова Н. Петро Личинський: життєвий шлях і духовна спадщина. - К., 1997.
11. Юркевич П. Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта // П.Юркевич. Вибране. - К., 1993.
12. Юркевич П. З науки про людський дух // Юркевич П. Вибране. - 1993.

Вікторія Пуліна

●

СТАНОВЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

(впливи та уподобання)

Метою розвідки є з'ясування можливих впливів на формування естетичного світогляду видатного українського мислителя XIX ст. Пантелеймона Куліша. Актуальності даній проблемі надає необхідність звернення до історії української культури, її філософської та естетичної думки, що було і є важливим чинником у процесі самоідентифікації українців.

Дослідження творчості Пантелеймона Куліша представлені значною кількістю праць, які містять пошуки в історичній, філософській, культурологічній, релігієзнавчій, літературознавчій та фольклористичній галузях. Простежується зацікавленість вітчизняних та зарубіжних вчених біографією мислителя, його епістолярною спадщиною (О. Дорошкевич, О. Грушевський, В. Петров, В. Терлецький, О. Федорук). До творчого доробку, а також художнього змісту, стилістики та жанрових ознак творів письменника звертались М. Бойко, М. Зеров, Є. Нахлік та ін. Але звернення до джерел естетичного світогляду П. Куліша практично не простежується, крім поодиноких думок дослідників в межах їхніх біографічних чи літературознавчих праць.

Ставлячи перед собою завдання якомога глибше зрозуміти особистість Пантелеймона Куліша, ми звертаємося до чинників, які безпосередньо могли вплинути і певною мірою вплинули на становлення естетичних поглядів митця. Вимальовуються дві джерельні бази, що дають нам необхідну інформацію: ⁽¹⁾ свідчення самого письменника через його творчість, епістолярну спадщину, особистий щоденник, спогади та ⁽²⁾ праці про П. Куліша (його сучасників та тих, хто займався вивчення його творчості пізніше).

Відомий дослідник творчої спадщини П.Куліша Олесь Федорук поділяє біографію письменника на «зовнішню», «внутрішню» і творчу [7]. До «зовнішньої» біографії можна віднести події самого життя Куліша, відомі факти його творчої

діяльності, формування світогляду, що простежується у життєвих діях письменника, тобто все те, що ми можемо дізнатися, ознайомившись з біографічними даними Пантелеймона Олександровича. «Зовнішня» творча біографія - це творчий шлях митця, що простежується через його твори. Щодо «внутрішньої» біографії - це великий духовний світ людини, який досконало може знати лише сама особистість і то не завжди. Її окремі прояви ми, звичайно, можемо знайти і в «зовнішній» творчій біографії, але саме таємниці внутрішньо-естетичного світу П. Куліша зберігають у собі відповіді на численні запитання, які виникають у процесі осягнення творчої спадщини митця. На наш погляд, ретельне вивчення цих духовних пластів допоможе знайти ключ до глибокого розуміння цієї неординарної особистості та естетично-світоглядних засад творчої спадщини письменника.

Звертаючись до творчої біографії П.Куліша, доходимо висновку, що він, як ніхто інший, є автобіографічним письменником, оскільки вклав у свої твори власну життєву і світоглядну концепцію. Безперечно, знайомство з творами Куліша наближає нас до розуміння становлення і розвитку його естетичних поглядів.

Серед важливих джерел творчо-автобіографічного походження слід назвати «Жизнь Куліша», яку вперше було опубліковано в журналі «Правда» 1868 р. У творі письменник наголошує на великій ролі, яку відіграла його мати у прищепленні любові до рідної культури. Маленький Панько зростав у суперечливій атмосфері: з одного боку, дуже суворий батько: «отця жахався і від його голосу тремтів» [2, 235], з іншого - мати, яка, втративши всіх своїх дітей, пестила свого останнього слабенького сина. Катерина Іванівна була представницею козацького роду, але жінкою простою, неписьменою і «що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі» [2, 236]. Сформований ще в дитинстві ідеал жінки ніколи не покидав П.Куліша протягом всього творчого шляху, внаслідок чого домінування жіночого начала в Кулішевих творах стає характерною рисою його естетики. На цей факт звертав увагу львівський дослідник В. Щурат.

П. Куліш описує атмосферу, яка оточувала його у м. Воронежі: це були прості люди, які поряд із матір'ю дали йому можливість прилучитися до народної культури: через пісні, народні оповіді, згадки про старовину. Вражало маленького Панька, що мати не просто співає, а «думає» піснями. Численні приказки, поетичні дріб'язки з народної антології, розповіді про давнину, які будили уяву дитини, - ось така народна естетика стає ґрунтом для формування і становлення творчої особистості майбутнього письменника. Згодом це проявиться у Кулішовому уподобанні етнографічного романтизму, який на початковому етапі творчості письменника стане домінуючою естетичною доктриною. Є. Нахлік також зауважує, що у 40-і роки П. Куліш був захоплений романтичним духом з його увагою до національної історії і народної культури (4, 6). Свою першу невеличку оповідь «Циган» він напише саме на основі розповідей своєї матері. Звернемо увагу на те, що твір був написаний українською мовою.

Крім того, на Пантелеймона вплинуло спілкування з Уляною Терентівною Мужилівською, освіченою панною, яка жила неподалік від маєтку його батьків. Куліш її душу називає поетичною, а саму Уляну Терентіївну - богинею. Саме вона, за згадками П. Куліша, «надихнула його високими книжними ідеалами». Отже, її естетичні уподобання на довгий час стають взірцем для молодого Куліша. У нього з'являється почуття «високого, ізящного і культурного» і «демократична душа отрока зробилась аристократичною» [2, 238].

Знаковою для Пантелеймона Куліша стала зустріч з першим ректором Київського університету /1834-1835 рр./, українським і російським вченим-природознавцем, істориком, фольклористом, письменником Михайлом Олександровичем Максимовичем (1804 -1873) [5]. «В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор «русской словесности», той самий Максимович Михайло» [2, 243]. Перше знайомство Панька Олельковича з київським професором відбулося, коли до його рук потрапила збірка українських народних дум та пісень, видана М. Максимовичем у Москві 1834 року. Ця книжка, за яку юнак віддав усі свої гроші, хоча до того про неї нічого не чув, «стала... первою над усіма іншими». Естетизм народної творчості, який виявлявся в багатстві мови, самобутності розуму, вразив молодого Пантелеймона Олександровича. Саме тоді він приходить до думки,

що фантазія українського народу по своїй природі естетична.

Зацікавленість національною історією та народною культурою приводить П.Куліша до романтизму. Під впливом професора Київського університету почалися і перші літературні спроби Панька Олельковича. Він дебютував міфологічно-етнографічними оповіданнями «О том, от чего в местечке Воронеж высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с казаком Бурдюгом на Зеленой неделе» у збірці «Киевлянин», яку видав М. Максимович 1840 р. Вони були пронизані закоханістю у рідну старовину, естетику української історії. Ідеї, що народжувалися під впливом М. Максимовича, а також професора Київського університету В. Красова (вихованець гуртка М. Станкевича, дослідник Вальтера Скотта - детальніше нижче), вплинули на творчість раннього П. Куліша, стали його мистецькою програмою. Так, наприклад, їх спільна думка про народність як «доконечну умову всякого великого поета» стає провідною ідеєю творчих шукань молодого митця.

Для досягнення поставленої мети П. Куліш особливо ретельно опанує усну народну творчість. Він сам записує з народних вуст цілу збірку пісень та інші матеріали, які згодом були опубліковані у збірнику «Украинские народные предания» (1847) і в «Записках о Южной Руси»(1856-1857). Молодий письменник із захопленням знайомиться з відомими фольклорними збірками М. Цертелєва, П. Лукашевича, І. Срезневського, В. Залеського.

Ранній період творчості П. Куліша дослідники пов'язують з етнографічним романтизмом. Як зазначалося раніше, любов до народної творчості у нього не з'явилася раптово. Ще змалку Панько відчув красу народного мистецтва завдяки своїй матері, саме це ми можемо назвати першою сходинкою до глибокого розуміння і в подальшому талановитого відтворення народної творчості. Другою сходинкою до пізнання народної душі було знайомство з Михайлом Максимовичем.

Ми впевнено можемо говорити про значний вплив, що справив на молодого Панька Олельковича відомий історик, етнограф і філолог Михайло Максимович. Зустріч із ним талановитого юнака була доленосною, її вплив яскраво простежується в усій ранній творчості митця. У письменника чітко вимальовується творча програма, тісно пов'язана з поняттям «народність», з'являється неабияке натхнення, нав'яне великою любов'ю до рідного народу, його творчості, до глибокого естетизму, що криється в народних піснях, приказках, в народній душі.

Наступною знаковою фігурою у житті і становленні естетичних поглядів П.О.Куліша був польський письменник, літературний критик і публіцист, представник «української школи» в польській літературі, автор повістей з українського життя Михайло Грабовський (1804-1887). Сам Пантелеймон Олександрович неодноразово говорив про своє захоплення творчістю Михайла Грабовського: «У всякому разі його книжки, хоч би яким був їхній рівень на суді нинішньої критики, були для мене тоді важливим освітнім елементом. Я розумів різниці між ним і Вальтером Скоттом, на якому він виховував свій талант, але Грабовський був ближчий моєму серцеві і впливав на мене сильніше за шотландського барда»[2].

М. Грабовський стає вчителем молодого П. Куліша, критиком і цінителем його творчості. Естетичні образи, створені українським письменником у часи їх тісного творчого спілкування, добре сприймалися М. Грабовським, що надавало неабиякого натхнення молодому авторові. П. Куліш згадує, з яким задоволенням польський письменник знайомився з його новими творами. М. Грабовський бачив у Кулішеві справжнього письменника, справжню поетичну натуру, митця, сповненого сили і розуму, і схилився перед ним з пошаною. Писав він про це в листі до Пантелеймона Олександровича, який повністю представлений в автобіографічному нарисі «Жизнь Куліша» [2, 245-248]. Це дає нам змогу зробити висновок про важливість факту спілкування українського і польського письменників та значний вплив Грабовського на формування естетичного світогляду П.Куліша. Він прислухався до думки свого приятеля, його літературна критика стає на довгий час взірцем і керівництвом до дії на творчій ниві Пантелеймона Олександровича. Український письменник навіть наводить досить детальний аналіз своєї творчості, представлений в листі М. Грабовського до П. Куліша. Так, наприклад, «Чорну раду» він вважав з мистецького боку дуже

слабким твором. Нагадаємо, що Є. Нахлік з цього приводу має протилежну думку і наголошує на тому, що «тут живілі люди виведені такими, якими вчинила їх історія, а не такими, якими, може, здавалось аристократові Грабовському...»[2, 246].

Позитивно, навіть дуже схвально М. Грабовський оцінює твори, надруковані у третьому («Воспоминания детства») і четвертому («Майор», «Потомки заднепровских гайдамак») томах чотири томника повістей П.Куліша, виданого 1860 р.: «Там... скрізь надлишок поезії, але поезії, що випливає з самої правди і дійсності; зображених там осіб можна відразу пізнати як таких, котрі живуть і завжди житимуть повнотою і правдою буття, що ним так наділяє своє творіння геній»[2, 246]. У своєму листі до П.Куліша М.Грабовський, прочитавши твір «Майор», акцентує увагу на поетичності і моральній красі дівчини з народу, на протигагу «незграбному і підлому типу півцивілізації». Протиставлення народної культури цивілізації стає суголосним світоглядом українського письменника і згодом буде одним із часто-густо вживаних мотивів його творчості та філософських роздумів. Це протиріччя глибоко переживалося Кулішем протягом усього творчого шляху.

На нашу думку, досить цікавими є думки М. Грабовського про причини вдалості чи навпаки Кулішевих творів. Так, не зовсім довершеними він вважав його історичні романи, оскільки український письменник не зміг повністю неупереджено зрозуміти минуле. Дивлячись же живими очима на сучасність, він, як геніальний поет сприймає все через «найпоетичнішу призму». Ці поради дуже поважного для П. Куліша друга стають керівництвом до дії, до творчо-естетичної самооцінки. 20 серпня 1846 року у щоденнику П. Куліш залишив запис про польського письменника: «...В нем выражается человек духовный с делами и желаниями души человеческой... Обратила на себя мое внимание... простота его души и скромность... Таков всегда истинно умный человек»[3, 24]. Отже, авторитет М. Грабовського як талановитого письменника, критика, розумної людини, що знається на літературі, для П. Куліша був безперечним, хоча, зауважимо, не в усьому Пантелеймон Олександрович з ним погоджувався.

Цікавим фактом і яскравим доказом того, що М. Грабовський відіграв у творчій біографії українського митця велику роль, є те, що образ польського письменника П. Куліш використовував навіть у своїх творах, особливо автобіографічних і частково автобіографічних. Одним з таких творів є «Евгений Онегин нашего времени», де в першій частині описується перебування молодого поета у Грабовського, але в творі П. Куліш його називає подібним іменем Виговський [6].

У цьому ж романі у 4 розділі автор багато говорить про великий вплив на нього Петра Олександровича Плетньова (1792-1866) - російського поета і критика, академіка Петербурзької Академії наук, ректора Петербурзького університету, видавця і редактора журналу «Современник». Ця людина також стає знаковою у долі П.Куліша. Вплив П. Плетньова на формування естетичної свідомості українського мислителя є незаперечним. Свідченням цього є численні згадки про нього Кулішем у листах, щоденнику, автобіографічних творах, посилання у багатьох випадках як на великий авторитет. У щоденнику лишився запис від 16 жовтня 1846 року: «Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П.А. (П. Плетньовим. - В.П.): я сгармонировался, руководствуюсь его правилами, вкусом и духом суждений» [3, 39]. Їх дружнє спілкування перетворилося на духовний союз. П.Куліш дуже часто цитує П. Плетньова, особливо коли їхні думки збігаються. Він ретельно прислуховується до рекомендацій старшого товариша щодо творчості, розвитку таланту, самовдосконалення. «... Петр Александрович сегодня, между прочим, проповедовал мне одну идею, важную для всякого молодого таланта... молодому человеку, стремящемуся к совершенству, должно выбирать таких знакомых, которые в каком-нибудь отношении могут быть ему образцами и наставниками»...[3, 17]. Завдячуючи П. Плетньову, таким зразком геніальності, «творчим наставником» стає для П. Куліша О. Пушкін. Доказом цього є навіть спроба наслідування мистецьких засобів великого російського поета у романі «Евгений Онегин нашего времени».

Відомий львівський вчений Василь Щурат (1871-1948), на праці якого досить часто посилаються сучасні дослідники творчості П. Куліша, в результаті своїх

прагнень віднайти філософську канву його творчості доходить висновку, що це був спінозизм. Цікавим для нас є те, що львівський вчений з метою глибшого розуміння естетичної основи творчості українського мислителя робить спроби відтворити духовне оточення, в якому формується світогляд П. Куліша. В. Щурат подає еволюцію Кулішевих поглядів, які відбилися в його творах. Шукаючи «ключ розуміння» (вислів В. Щурата), він прагне завести читача «у ту країну поета, в якій єдино можна поета зрозуміти» [8, 93]. На думку львівського критика, шлях П. Куліша лежить «через обоз московських слов'янофілів 1830-х рр. У москвофільський гурток поляків Правобережної України 1840-х рр., потім у сферу туркофільських настроїв, викликаних у Росії Російсько-турецькою війною, подібно як раніше там (і в Шевченка) симпатії до черкесів викликало завоювання Кавказу, а в кінці ми, тримаючись писань Куліша, як нитки Аріадни, опинились би в спіноцизмі англійських поетів - такого улюбленого Кулішем Байрона і його друга та учителя в обсягу філософії Шеллі»[8, 93]. До речі, цікавою, на нашу думку, є спроба критика зворотного тлумачення світоглядних джерел Кулішевої творчості. Так, у творах П. Куліша «Маруся Богуславка», «Магомет і Хадиза», «Драмована трилогія», безперечно, постають нові шляхи пошуку «ключа розуміння» автора. Очевидним є аристократизм автора цих творів, його особливе ставлення до релігії і вельми помітний культ жінки. Як ми вже зазначили раніше, деякі естетико-світоглядні орієнтири мають своє коріння в дитинстві українського письменника.

Вище вже згадувалося ім'я однієї з відомих фігур духовного оточення П. Куліша (професора Київського університету Василя Красова. Він був вихованцем московського гуртка М. Станкевича. Цей гурток відіграв велику роль у духовному житті Росії 30-х років XIX ст. В. Щурат надає цій постаті значної ваги у формуванні естетичного світогляду молодого П. Куліша, наголошуючи на співзвучності ідей гуртка і творчості мислителя. А саме: це пошуки єдиної вічної ідеї, шлях до якої лежить через просвітительство і гуманізм. Щодо літературно-естетичних поглядів Миколи Станкевича, то вони ґрунтувалися на засадах істинної народності, заперечувалися фальш та вульгарність у мистецтві. Поет В. Красов, як гуртківець, був носієм зазначених ідей. Якщо підтримувати точку зору В. Щурата про значний вплив одного з університетських учителів на молодого П. Куліша («Він кинув у Кулішеві душу сім'я, яке в ній не пропало»[8, 96]), то ми можемо у цьому спілкуванні побачити паростки багатьох естетичних особливостей творчої спадщини письменника. Це і особливе ставлення до народної естетики та народного мистецтва, просвітительські та гуманістичні ідеї, прихильність до романтизму, особливо етнографічного, естетичні особливості Кулішевої літературної критики. Певні філософські та літературні уподобання, що також вплинули на естетичні смаки П. Куліша, можна пов'язати з ім'ям В. Красова. Він працював над дисертацією «Про напрями поезії в німців і англічан з кінця XVIII ст. і про вплив їх на нашу рідну поезію», отже, шукаючи філософську основу поетичної творчості англійських письменників Байрона, Шеллі, професор стає натхненним вчителем П. Куліша. В. Щурат вважає, що український письменник саме завдяки В. Красову переймається «перестилізованими ідеями Спінози», які простежуються у творчості англійських поетів [8].

Сучасна дослідниця спадщини П. Куліша Галина Поперечна у своїй дисертації наголошує на непереконливості тверджень В. Щурата про вплив В. Красова на формування світогляду українського мислителя. Вона аргументує це тим, що сам П. Куліш ніколи не згадував ім'я київського професора, а з творами Гете і Шіллера познайомився ще у Новгород-Сіверській гімназії. Крім того, на думку Г. Поперечної, захоплення передовою німецькою і англійською літературами мислитель переживав як до вступу в університет, так і після нього.

Ми все ж таки більше схилиємося до думки В. Щурата про певну знаковість зустрічі П. Куліша і В. Красова. Звичайно, світоглядна позиція українського мислителя почала формуватися набагато раніше, ніж він потрапив у Київський університет, але зустріч з однодумцями, на наш погляд, підсилила естетичні переконання молодого П. Куліша, що були закладені ще в дитинстві, і доповнила їх філософською мудрістю, яка була суголосна його світосприйняттю. Тим паче, що думку про спінозизм, який прийшов до П. Куліша скоріш за все з гуртка

Станкевича через В. Красова, поділяють такі дослідники, як В.Ю. Євдокименко, І.С. Романченко. Згадувана авторка дисертації «Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша» Г. Поперечна також наголошує на слушності твердження В. Щурата щодо ідей спінозизму.

Отже, якщо реконструювати філософські авторитети П. Куліша, що безпосередньо вплинули на формування його світогляду, а саме естетичних поглядів, то серед імен видатних мислителів, таких як І. Кант (1724-1804), Й. Г. Фіхте (1762-1814), Г.В.Ф. Гегель (1770-1831), Ф.В.Й. Шеллінг (1775-1854), слід назвати ім'я відомого голландського філософа Б. Спінози (1632-1677).

Не зупиняючись детально на філософії Б. Спінози, згадаємо декілька ідей, що були суголосними Кулішовому світогляду. Зазначимо, що спроби проаналізувати спільне і відмінне були у В. Щурата у вже згадуваній нами його роботі «Філософська основа творчості П. Куліша» (Львів, 1922). Він називає такі світоглядні характеристики, як акцентування на необхідності жити за законом Божим, законом природи, а також прихильність до концепції фаталістичного детермінізму. Підтримуючи В. Щурата, В. Євдокименко продовжує аналіз і доповнює «філософією природовідання» П. Куліша і його тезою про визначальну роль духу в житті суспільства, що також є наслідком впливу творів Б. Спінози на українського мислителя [1].

Отже, названі ідеї могли стати підґрунтям роздумів П. Куліша над проблемою взаємодії природи та цивілізації, що чітко простежується у всій творчій спадщині письменника. На підставі цих ідей мислитель приходять до думки, що визначальною в розвитку людства є певна сила, яку він називає «життя духу». Невипадкова велика зацікавленість народною естетикою, як проявом народного духу. З цього приводу можна назвати і ідеї щодо надання життєдайної сили народній естетичі в сучасному йому світі через просвітництво.

Таким чином, знаковими для формування естетичного світогляду П. Куліша були освічена панна Уляна Мужилівська, видатний український вчений, ректор Київського університету Михайло Максимович, польський письменник, літературний критик і публіцист Михайло Грабовський, російський поет і критик, академік Петербурзької Академії наук, ректор Петербурзького університету Петро Плетньов і, звичайно, мати Панька Олельковича. Вони привели молодого письменника на шлях романтизму з його увагою до народної естетики. Але це далеко не повний список джерел естетичних поглядів П. Куліша. Так, ми тільки окреслили філософські впливи на українського митця, але говорити в цьому сенсі тільки про Спінозу замало, тому вивчення філософських інтересів П. Куліша є перспективним у подальших розвідках у цьому напрямку.

Джерела та література:

- 1 Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. - К.: Наукова думка, 1967. - 270 с.
- 2 Куліш П. Життя Куліша // Куліш П. Твори в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.1. - С. 234-266.
- 3 Куліш П. Щоденник. — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. - 87 с.
- 4 Нахлік С. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.1. - С. 5-36.
- 5 Пуліна В. Вплив Михайла Максимовича на формування естетичних поглядів раннього Пантелеймона Куліша // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина - світ - культура». - К., 2004. - С. 296-298.
- 6 Пуліна В. Пушкінські мотиви в творчості Пантелеймона Куліша // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 26. Серія: філософські науки: Збірник. - Чернігів: ЧДПУ, 2004. - № 26. - С. 56-60.
- 7 Федорук О. П.О. Куліш і М.Д. Білозерський: взаємини на тлі доби // Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського. - Львів-Нью-Йорк: В-во М.П. Коць, 1997. - С. 3-32.
- 8 Щурат В. Філософська основа творчості П. Куліша // Хроніка 2000. - № 39-40. - С. 92-115.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Тетяна Дзюба

●

МОТИВ ГРІХА І СПОКУТИ У ДРАМІ НА ТРИ ЖИТТЯ МАРІЇ МАТІОС «СОЛОДКА ДАРУСЯ»

Історія, перелицьована у відповідності до політичної кон'юнктури, або ж типового для кожної епохи рівня свідомості повсякчас провокувала написання нових художніх текстів. Як зазначено в анотації до книги Марії Матіос «Солодка Даруся», авторка також розробляє контраверсійну тему недавньої вітчизняної історії - 30-70-х років минулого століття - в її буковинському і галицькому ареалах.

Але минувшина у творі настільки пронизана алузіями із сьогоденням, що швидше нагадує не впокоєну плоть і дух давнини, а неприкаяну душу неправедно вмерлого, яка і по смерті не віднаходить спокою і притулку: «... Матрончина коса й досі хилитається над кожним із нас».¹ Відтак розповідь про безпощадні жорна історії це - і форма алегоричної оповіді про сучасні проблеми.

«Драма на три життя», як визначила жанр «Солодкої Дарусі» сама письменниця, - моральне застереження-забобон про те, що історія і кожна окрема людина за всіх часів і режимів пов'язані одною пуповиною, а гріх і його спокута - явища майже осянні, матеріальні».²

Першоназва твору - «Трояка ружа». Трояка ружа згадується у творі, коли Матронка - мати Дарусі - спостерігає у церкві за Васютою Калинич, що ревно хреститься. На рукаві у жінки вишиті троякі ружі. За ними Матронка впізнає помародерськи привласнені Васютою довоєнну великодню сорочку Ілени Курикової і запаску Дзьодзевої жінки (їх серед інших газдів вивезли з села на Сибір). Це, так би мовити, деталь-штрих. У заключній сентенції твору ця художня деталь набирає характеру символу: «Життя - то трояка ружа... ти думаєш, що ружа ружевої колір має. А воно ні. На то вона трояка ся називає. Так і життя. То чорне тобі покажеться, то жовте, а там, дивися, загориться червоним. Ніколи не знаєш, яку барву завтра уздриш. Чекаєш одної, а воно тобі показує другу».³

Одне з центральних місць у творі займає морально-етична проблематика. Наскрізною, зокрема, є тема гріха і спокути, яка у М. Матіос не передбачає просвітницької невідворотності кари за злочин (за таких умов залишалася б ілюзія морального прогресу). Матронка: «Я думала, що за мої муки мій кат давно зогнив, а він мені сьогодні з моєї дитини ворога зробив».⁴

Та все ж. Васюті Калинич Бог дітей не дав і мучилася перед смертю страшно. Самотньою залишилася віку доживати і годованка Васюти, якій вона у віно крадені сорочки наділила. Калікою народжується онук представника МГБ (тодішніх спецслужб) Дідушенка, котрий не одне людське життя понівечив.

Письменниця тонко відтворює народну аксіологію, яку передає передусім через

мову. Зло виростає фактично з німої згоди з існуючим станом речей інших людей, тому байдужість, невтручання передбачають таку ж відповідальність, як і вчинок. Коли Васюта Калинич у привласненій святошній одежі репресованих обцілювала образи у церкві, ніхто з односельців не зреагував. «І чому вони всі змовчали, і ніхто із церкви не вийшов?»⁵, - обурюється Матронка.

Гріховність - вселюдська вада. Такими є не лише «москалі», які демонструють брутальну відверту жорстокість, закатовуючи старого Юрка Огронника, його сина Івана та кохану сина, очевидно зв'язкову, і виставляючи для постраху поганьблені мертві тіла. Не менш гріховні буковинці, ті, що виказують Михайла МГБ після нічних відвідин лісовиків, які пліткують і не полишають у спокої Дарусі та Івана, які пригощають бідолашну цукерками, провокуючи у неї напади нелюдського головного болю.

Герої драми М. Матіос намагаються досягнути поняття гріха, збагнути за що караються безвинні. Несправедливі страждання у творі пояснюються переступом не моралі, а усталеного - традицій, звичаїв, певних табу. Оскільки мешканці Черемошного сповідують своєрідне двовір'я, суголосне з двовір'ям у народній творчості, християнська мораль, що базується на біблійних заповідях, доповнюється архаїчними елементами з язичницького світогляду, які нерідко перевищують її за своїм впливом. «Дарусина мама порушила звичай одразу по шлюбі. Вінчана жінка повинна зігнути свій волос по шлюбі. А гріх - то спор із Богом».⁶

Виявом національної міфопоетичної свідомості є і побутування численних повір'їв, прикмет, забобонів, що стосуються різноманітних сфер людського життя, насамперед, родинно-сімейного укладу та господарської діяльності. Сільський філософ Танасій Максим'юк відраджував Михайла доточувати стріху ззаду, коли той надумав розширити хату, бо то не на добре: «... відколи доточив він стару хату, зачалася у них біда».⁷ Зловісною прикметою вважає Танасій зависання двох великих яструбів над Михайловою оборою.

«Забобон - це віра, що втратила свою світовидчу систему, а тому - й істинний сенс кожної з частин цієї системи»,⁸ іншими словами пересторога, мотивація якої частково або повністю втрачена. Цілий ряд забобонів у давній народній свідомості пов'язаний з народженням дитини. М. Матіос до «Солодкої Дарусі» вводить, зокрема, забобон про те, що «рожденний у світле Христове воскресіння зоставався щасливим на все життя... ціною смерті когось із родини».⁹ На християнський Великдень Сара колишньому власнику корчми Лазареві Капетутерові вчинила четвертого сина Самуїла.

У реалістичній інтерпретації в драмі поданий мотив материнського прокляття, пов'язаний із вірою в магічну дію слова, його матеріальність, широко розроблений насамперед у баладі, не лише як жанрі народнопісенної творчості, а й літературному. Спересердя Матронка кидає Дарусі: «Краще би була струїла в утробі таку нечисть чи родила німою...»¹⁰ Звідтоді «Даруся все чує і все знає, лише ні з ким не говорить. Вони думають, що вона німа. А вона не німа. Даруся просто не хоче говорити. Слова можуть робити шкоду».¹¹ «Люди самі її відучили говорити».¹²

Мовчання, безгоміння з погляду філософсько-теологічного, спосіб духовного зосередження, прилучення до істини шляхом відмежування від усього мирського і суєтного. Для героїні М. Матіос Дарусі - це спокута мимовільної провини, за яку карається неспівмірно, немов великомучениця Катерина.

Із вірою у магічну дію слова пов'язувалось поширене повір'я про зурочення - наслання немочі, невдач на людину словом чи словесною думкою. Від зурочення могли захистити предмети-обереги, тому, збираючи Дарусю у мандрівку за межі села, Іван Цвичок перев'язує її зап'ясток червоною ниткою, а за пазуху кладе зубок часнику.

Потужною руйнівною силою у драмі наділені заздрощі, чуже щастя - нестерпне для оточуючих. «...Чи хто й справді наврочив, чи позаздрив, чи просто прийшов час гризоти і до цієї хати, хтозна. Але радість для Михайла з Матронкою урвалася, як урвалася колись струна на Фіциковій скрипці саме посеред весільної «гуцулки»,

- нібито й не ночувала тут радість ніколи». ¹³ Заздрощі, один з найдавніших людських гріхів, у «Солодкій Дарусі» виявляються не лише на мисленневому та вербальному рівнях, вони породжують негідні вчинки.

Ще одне пояснення драматичних випробувань, які випали Михайлові та Матронці, а згодом Дарусі та Іванові Цвичкові, - зла доля, безликий фатум, а по суті, все те ж фамільне прокляття. В соціальній інтерпретації - сирітська доля, яка прирікає на безталанність (ця модель генетично пов'язана з уснопоетичною стихією, яскраво виявлена у творчості Т.Г. Шевченка).

Даруся та Іван Цвичок доповнюють галерею образів диваків, створених в українській літературі, котрі своїми моральними якостями перевершують так званих звичайних людей. На чому акцентує і авторка: «Оця моя героїня, дівчина, яку в селі називають солодкою Дарусею, - це, до певної міри, архетип української людини в нелюдських умовах української дійсності... Даруся - це не лише метафора нашої історії, це ще й ключ до розуміння того, що людина - істота не тільки слабка, але й неймовірно сильна і чиста навіть у своєму каліцтві, бідності, і позитивній приреченості. Подеколи - навіть сильніша від здорових і вдатних. І саме цим - вища». ¹⁴

Образ чудного Івана Цвичка породжує згадку про казкову прозу, чарівну та побутову казку, де персонаж - позірний дурень, нерідко - молодший син. У фольклорі у відповідності до закону соціально-філософського оптимізму (перемоги «добра» над «злом») на нього чекає винагорода за страждання та чудесні перевтілення.

Образ Івана Цвичка потрактовується також і як образ юродивого, який оскаржує наявний стан речей, безкомпромісно висловлює власні судження. Статус юродивого ризикує отримати кожен, хто насмілиться захитати встановлений несправедливий порядок, оскільки це дає можливість узяти під сумнів достовірність сказаного, понизити чи знівелювати його значення.

«Іван - чоловік свobodний. Робить те, що совість йому дозволяє і що душа хоче. А ми робимо лиш то, що нам треба», ¹⁵ - так характеризує мандрівного музику сусідка Дарусі Марія. Іван Цвичок, що не має жодних статків, ночує на автостанціях та в дзвіницях, наділений внутрішньою шляхетністю та чулим серцем. Він щиро боронить Дарусю («Народ був і лишиться таким поганим, поки йому самому не стане зовсім зле. А поки добре - народ поганий. Тому й нападає на слабшого. Не дозволяю!» ¹⁶), намагається вилікувати недужу і своєю безкорисливою любов'ю отверзає на якийсь час її уста: «... Хтозна... може, саме так вибрані природою чи Богом люди стають психотерапевтами, ворожбитами, провидцями, священниками, блаженними, богомазами? Саме в такі хвилини, коли щиро бажають людині добра і допомоги, самі вірять у них і таки дають зцілення?!» ¹⁷

Іван, так само як і Даруся, - маргінальна постать у суспільстві. Те, що носіями найкращих людських рис у творі є слабкі, бідні, скривджені, - досить показово. У такий спосіб означене місце згаданих чеснот в аксіологічній ієрархії соціуму - на маргінесі. Наразі М. Матіос не зраджує сформованій в українському письменстві традиції, а це, в свою чергу, спричинює появу смислових містків до інших текстів, приміром, до поезії І. Римарука «Блажен, хто поділив на чистих і нечистих...»:

*«а хто ж отой мовчун - нічий і споночільий
творця невдалий жарт? корова на льоду?
віки його знайшли і міткою нашили
старезну коляду на спину молоду*

* * *

*отямся хто блажен жени його з порога
поткнеться до коша - негайно відкоша
бо в нього зла й важка а все-таки дорога
затокана й дурна а все-таки душа»* ¹⁸

У певному сенсі Іван та Даруся люди однієї долі. Його мандрівний вибір детермінований і обставинами буття. Життя обох переїхала та ж сама колісниця:

«Мені скоро п'ятдесятка. А що своєї хати не маю, то нащо ви такі розумні і ваша влада така розумна забрали мамину хату, коли вона вмерла від побоїв на МГБ, а мене по людях пустили?»¹⁹

У континуумі сім'я-грумада-суспільство існує кореляція. Прикордонне Черемошне за короткий час перебуває під владою австрійців, румунів, «совітів», німців, маляр, знову «совітів». Війни, збурення, переділ дідизни порушують тяглий спосіб життя буковинців, розпоршують надбані кривавим мозолем мастки, сиротять дітей. А в підсумку: кожна нова влада гармидер людям робить і жодна не краща. Письменниця відтворює невикорінену і донині кадрову політику «совітів» на селі, коли ледарі й балакуни стають чільниками громади, те, як люмпени-зайди сіють нервозність, злидарство і бездуховність, безкарним залишається свавілля правоохоронців. Але основне джерело драматизму полягає у тому, що людська особистість за таких обставин немає жодної вартості. Індивід позбавляється права на автентичне буття - жити у злагоді із собою, у відповідності до своєї системи цінностей. Найчеснішому газді у Черемошному Михайлові Ілашуківі доводиться красти: «Хіба тут одного Михайла переїхали, як фірмою? Хіба його одного заставили йти проти своєї волі і одні, і другі?»²⁰

Слід зауважити, у творі немає сцен національної неприязні: і румуни, і євреї, і українці знаходять спільну мову. Лейтенант Лупул називає Михайла Мігаєм, Гершко - Мойшою, кожний на свій лад, а краянка Васирина Макушкова - Миськом.

«Споконвіків мешканці обидвох Черемошних (по різні боки кордону. - Т.Д.) говорили майже однаковою материнською мовою і однаково склали руки до однакового «отченашу», в один і той же день святкували Різдво і Великдень, і навіть одяг у них був схожий, і клятьби, і подяки, лиш віталися люди по два боки ріки трохи інакше, ото майже і вся різниця»²¹.

І спільна коляда з різних берегів Черемошу посеред зимової неземної краси створює ілюзію гармонії, ідилії, що на мить запанувала у світі, єдності людини і космосу, чоловічого і жіночого начал: «... затрубила на тім боці чоловіча коляда оленячим рогом, а з цього боку коляда жіноча спохопилася скрипкою, і нараз довколишні гори потрясло єдиним з двох боків «Гой, дай Боже!»²²

Національний характер відбивається в етичних засадах. М. Матіос у «Солодкій Дарусі» осмислює їх через центральні буттєві опозиції: добра і зла, благочестя і гріха, долі і волі. Розкриваючи поняття гріха, письменниця актуалізує архаїчні міфологічні уявлення про світобудову, закорінені в особливостях менталітету, біблійні приписи та фольклорні джерела. Це основні універсалиї, на які зорієнтований індивід у пошуках екзистенційного опертя.

Джерела та література:

1. Римарук І. Трояка ружа, Або солодка Даруся. // Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 7
2. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 4
3. Там само. - С. 171.
4. Там само. - С. 160.
5. Там само. - С. 141.
6. Там само. - С. 168.
7. Там само. - С. 126.
8. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. - К.: Дніпро, 1993. - С. 15.
9. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 119.
10. Там само. - С. 159.
11. Там само. - С. 20.
12. Там само. - С. 34.
13. Там само. - С. 91.
14. Вербич В. Євангеліє від Марії, Або «Людина навіть у безвиході має вибір» // Під куполом спільного неба. Есеї та діалоги. - Луцьк: Твердиня, 2006. - С. 117.
15. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 57.
16. Там само. - С. 55.
17. Там само. - С. 66.
18. Римарук І. Блажен, хто поділив на чистих і нечистих... // Римарук І. Діва Обида. Видіння і відлуння. - Л.: Кальварія, 2002. - С. 50.
19. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 71.
20. Там само. - С. 167.
21. Там само. - С. 97.
22. Там само. - С. 102-103.

●

СТАТТЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ПОЛЯКАМ ОБ УКРАИНЦАХ» (1862): ГЕНЕЗА, КОНТЕКСТИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Значення журналу «Основа» (1861-1862) для розвитку української національної самосвідомості і поширення правдивого знання про Україну в інонаціональних середовищах ще вповні не досягнуто. «Основа», свідчив її автор Павло Житецький, «була для нас органом не тільки науково-літературним, але і національно-політичним»¹.

Саме навколо національної проблематики зосереджувалися переважно полеміки «Основи» з єврейськими, польськими та російськими пресовими органами і з окремими читачами-неукраїнцями. Ці фрагменти історії петербурзького журналу потребують нового докладного опрацювання на розширеній джерельній основі. Єдиний виняток - ретельно досліджена на підставі друкованих джерел дискусія українського видання з єврейським «Сионом»². У відомій монографії Михайла Бернштейна - найгрунтовнішій досі праці з історії «Основи»³ - цій полеміці зовсім не приділено уваги, в чому, зрозуміло, вина не автора, а системи, в умовах якої йому випало працювати. Бернштейн не мав можливості адекватно потрактувати й полеміки «Основи», про які в його дослідженні йдеться, - передовсім ту, що виникла з приводу статті Миколи Костомарова «Две русские народности», вміщеної в березневому числі за 1861 р.⁴

Найближчий «основ'янський» контекст статті Куліша «Полякам об украинцах: Ответ на безыменное письмо» (авторська дата: 17 січня 1862 р.)⁵ становлять публікації Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine», «Правда полякам о Руси. По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine», Тадея Рильського «Письмо с правого берега Днепра», «Дворяне правого берега Днепра», дискусія між Володимиром Антоновичем та польським письменником і публіцистом Зеноном Фішем. Український журнал, зауважує Бернштейн, загально окреслюючи проблематику полемік «Основи» з польськими авторами, «вів боротьбу за визнання того, що Україна і її народ мають свою історію, територію, свої традиції, культуру, літературу й мову»⁶.

До появи статті «Полякам об украинцах» безпосередньо причинився, як повідомляє Куліш, одержаний ним лист без підпису й адреси для відповіді. Мотивуючи необхідність публічної відповіді, автор статті виходить із того, що думки його невідомого кореспондента «очевидно, принадлежат не одному ему, а выражают убеждения целого кружка, а, может быть, и общества» (67). Зміст написаного польською мовою листа, просторий вступ із якого наведено у статті в російському перекладі, Куліш окреслює так: «Автора поразили два стихотворения мои, напечатанные в сентябрьской книжке «Основы», именно «Солоница» и «Кумейки». Признавая за ними, со свойственною просвещенным полякам любезностию, достоинства литературные, он говорит, что цель их ошибочна и, притом, умышленно ошибочна. Автор письма не допускает мысли, чтобы мы, украинские писатели, не знали нынешних отношений украинского простонародья к шляхтичам-полякам правой стороны Днепра, а между тем в стихотворениях, равно как и в разных статьях украинского вестника «Основы», он видит желание вооружить против шляхты украинское простонародье» (67). Анонімний кореспондент, зазначає Куліш, «приводит свою речь к тому, что развитие украинского народа вне интересов шляхетского меньшинства в западной Украине не приведет этот народ ни к чему, достойному сочувствия просвещенного

человечества, и что судьбы юго-западной Руси неразлучны с судьбами Польши в будущем, как они были неразлучны в прошедшем» (70)⁷.

Інформацію про авторство листа, який спонукав Куліша до написання статті «Полякам об украинцах», ще в лютому 1862 р. було анонімно подано у хронікальній рубриці газети «Киевский телеграф»: «Г[осподин] Т. Падалица отправил прекрасное письмо к редактору «Основы», которое служит ответом на соч[инение] Кулиша «Кумейки»⁸. Т. Падалица - псевдонім Фіша, який на початку 1860-х років неодноразово друкувався на сторінках «Киевского телеграфа». Це дає підстави поставитися до цитованого газетного повідомлення з цілковитою довірою.

Атрибуція Фішеві листа, відповіддю на який є стаття «Полякам об украинцах», спонукає подати про нього принаймні стислі відомості з деякими бібліографічними вказівками. Фіш (1820-1870) був пов'язаний з Україною і біографічно, і своєю творчістю⁹. На українському матеріалі написані його численні повісті. Виявляв сталий інтерес до українського письменства, неоднаково у різні періоди його оцінюючи. Роман Кирчів переконливо показав залежність ранньої повісті Фіша «Нос Tarasowa» (1841) від Шевченкової «Тарасової ночі»¹⁰. Замолоду Фіш також переклав польською Кулішеві оповідання «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на зеленой неделе» та «О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцов став». Проте згодом він відійшов від українофільства і обстоював позиції консервативної шляхти, погляди якої на історію українсько-польських взаємин висловлював у полеміці з Костомаровим (1860). «У середовищі польських громадських діячів, - пише Василь Ульяновський, - Зенон Фіш вважався одним із кращих полемістів»¹¹. З'ясування безпосередньої причетності Фіша до появи статті «Полякам об украинцах» дає підстави доповнити нею давніше відомий матеріал до ненаписаної ще праці про «українські» аспекти його життя й діяльності.

У поемах «Солонича (1596)» та «Кумейки (1637)» було актуалізовано гіркі сюжети української історії - поразки козацтва від шляхетського війська. Куліш не обмежується художньою аргументацією неможливості замирення зі шляхтою з огляду на кривди, що їх вона заподіяла Україні. З'ясовуючи, як «росла в боях кривавих Українська доля», автор обґрунтовує конечність для українців «своєї правди». Можна припустити, що імпульсом до появи названого листа Кулішевого опонента були не тільки власне поетичні твори, а й розлогі авторські примітки, де подавався фактичний матеріал для розуміння художньо опрацьованих письменником історичних реалій. Як слушно зауважив Бернштейн, примітки, якими супроводжувалися й інші друковані в «Основі» Кулішеві поетичні твори історичної тематики «з цілком виразним осучасненням звучанням», у «пізніших виданнях і навіть у збірці «Досвітки» вже не фігурували, оскільки вони втратили свою полемічну функцію і злободенність»¹².

Спростування викладених поглядів Кулішевого опонента - на ретроспективному і синхронному матеріалі, із залученням численних історичних та літературних джерел - становить основний зміст статті «Полякам об украинцах». Коментуючи висловлені у листі претензії польської шляхти на культуртрегерську роль на Правобережній Україні, Куліш висловлюється недвозначно: «Я польское и я украинское разошлись, в течение веков, на такое расстояние, что поляк, при всем старании, не может войти в натуру украинца, а украинец, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет. [...] Вы внесли, говорите, вы, в нашу пахарскую хату европейское просвещение. Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но если бы даже и для нас, то все-таки хата - наша, и вы в ней - чужие» (75, 76). І в іншому місці: «Вы сами по себе, мы сами по себе. Судьба ваша была уж, и долго была, в ваших руках. Наша судьба вполне никогда от нас не зависела. Дожив до идеи самосознания, мы впервые почувствовали себя творцами нашей будущности» (72). Упевненість у можливостях самостійного духовного розвитку свого народу письменник пов'язує передовсім із зростанням його національної свідомості. Як він спеціально наголошує, у процесі самоствердження українства визначальна роль належить фольклорові та красному письменству.

Безумовно, що саме усвідомлення цього визначало і мотивацію постанови листа Кулішевого опонента. Пригадуючи давніші спроби польських урядовців приглумити на Правобережній Україні пам'ять про козацтво, автор статті ставить риторичне питання: «Слыша теперь упрек от просвещенного поляка за исторические думы, писанные в народном духе, не вправе ли мы заключить, что только одна невозможность удерживает цивилизаторов Украины от угашения народного духа в лице писателей украинских?» (83).

Стаття «Полякам об украинцах», якою автор заперечував «можливість і потребу польсько-українського політичного союзу»¹³, потрапила на сторінки «Основи» після тривалого цензурного розгляду. У перебігу підготовки її лютого числа за 1862 р.¹⁴ Куліш інформував Рильського (обидві вцілілі копії листа не містять авторської дати): «Я получил от какого-то поляка безыменное письмо и тотчас на него ответил. Ответ мой, прилагаемый при сем в корректуре, препровожден был на рассмотрение государственному секретарю Буткову¹⁵, который надписал, что не находит в нем ничего непозволительного к печати. Несмотря на то, статья моя пошла еще по другим мытарствам и, наконец, залегла у министра народного просвещения¹⁶. Запретить ее, очевидно, нельзя, а позволить не хочется, и вот полтора месяца молчит голос, который должен отвечать во имя общего блага и даже в интересах той политической системы, которой служит сама цензура. Как не торжествовать опояченной шляхте над Русью?»¹⁷ Про те, чи зазнала стаття цензурного втручання, невідомо.

Тривалий цензурний розгляд статті «Полякам об украинцах», як і цензурне втручання до тексту статті Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»¹⁸, якщо розглядати ці факти на тлі загальної картини відносин «Основи» з цензурою, не дають підстав твердити про її послідовну лінію на притлумлення полемік українського часопису з інонаціональними виданнями й авторами. Загальні позиції цензурного відомства у цій справі виразно окреслює доповідна записка цензора «Основи» Степана Лебедева від 20 липня 1862 р. про її напрямок та основних співробітників, адресована голові Санкт-Петербурзького цензурного комітету Василю Цее¹⁹. Зокрема, цензор зазначав: «В журнале «Основа» редактор В.М. Белозерский имеет главною целию уяснить состояние южного края России на основании [изучения] прошлых судеб его и настоящих потребностей народа в духе законного развития жизни народной в связи с Великороссиею. Поэтому важную задачу этого журнала составляет оборона народа от притязаний польско-католических и еврейских и умиротворение отношений помещиков к крестьянам. Главные сотрудники редактора Н.И. Костомаров, поместивший в этом журнале свои исследования старины малорусской в духе строгого беспристрастия ко всем сторонам, соприкасавшимся в каком-либо вопросе, и П.А. Кулиш, разъясняющий поэтическую сторону малорусского народа в связи с общественною его деятельностью прошлого времени». Становить інтерес для вивчення стосунків «Основи» з цензурою і спеціально «полемічної» проблематики видання загальний висновок Лебедева: «Направление журнала вполне благонамеренное». Показово, що польський публіцист Владислав Міцкевич, обґрунтовано трактуючи «Основу» як серйозного опонента, звинувачував цензуру в ліберальному ставленні до публікацій українського часопису з «польського» питання. Реферуючи відповідне місце однієї з його публікацій, Костомаров зазначав, що автор «изумляется, как это московская цензура, обыкновенно строгая, допускает к печатанию самые неумеренные статьи, как скоро дело идет о прошедшем Польши и отдельных ее провинций»²⁰.

Матеріали про синхронну рецепцію статті «Полякам об украинцах» ще належить зібрати. Побіжний, але важливий відгук про неї містить лист автора слов'янофільського тижневика «День» Олександра Гільфердінга до його редактора Івана Аксакова від 6 травня 1862 р. Гільфердінг, який не поділяв українофобських поглядів Аксакова, вважав, що «День», прикриваючись проповіддю «народності», є насправді речником централізму, прихованого русифікаторства, розглядає

публікацію Куліша у зв'язку з тривалою полемікою тижневика з публіцистами «Основи»: «Вы стали с ними в антагонизм, тогда как они наши естественные союзники, «кость от костей» славянофильского учения. Могло ли это учение, требующее развития начал наших, иметь в Малороссии другое последствие, как не развитие малорусской народной литературы? И не чувствуете ли Вы, что на юго-западе именно эти самостоятельные малоруссы - единственные наши союзники, единственные спасители русского дела от поляков и принципов, ими представляемых? Как сказал Елагин, Белоруссия была бы спасена для нас, если бы там пел белорусский Шевченко. Прочтите в февральской книжке «Основы» за этот год статью Кулиша «Полякам об украинцах» и скажите мне, дерзнул ли бы хоть один из писателей великорусских с такою силою отстаивать права русской народности от польских притязаний? А ведь Кулиш считается, из всех малороссов, еще самым склонным к полякам»²¹.

Заувага Гільфердінга про Куліша як найприхильнішого до поляків українського літератора потребує принаймні стислого пояснення, а почасти й уточнення, зумовлюючи звернення до «польської» теми в його життєписі й творчості відповідної епохи - ще одного, крім «основ'янського», контексту досліджуваної статті. Висловлюючи репліку про симпатії Куліша до поляків, Гільфердінг, найімовірніше, спирався на відомі йому факти біографії українського письменника (приміром, тривалі приятельські взаємини з польським літератором та істориком Міхалом Грабовським та його колом) і на Кулішеві спеціальні публікації, в яких виявився його тривкий інтерес до ретроспективи українсько-польських політичних та літературних взаємин (зокрема це статті у другому томі «Записок о Южной Руси») ²². Однак позицію Куліша стосовно тогочасного стану українсько-польських відносин було виразно артикульовано не тільки в аналізованій статті, а й у деяких інших його текстах. Варто, зокрема, докладніше зупинитися на неопублікованій програмі часопису «Хата» - «Цель и характер украинского литературно-политического журнала»²³. Цей документ без авторської дати, на мій погляд, безпосередньо передував програмі іншої, не такої радикальної Кулішевої «Хати» («южнорусского журнала словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства»), яку Головне управління цензури, розглянувши відповідне клопотання у жовтні-грудні 1858 р., не дозволило видавати²⁴. Програма українського літературно-політичного вісника «Хата», виглядає, до цензури і не подавалася, оскільки не мала шансів на схвалення з огляду і на особу пропонованого редактора-видавця, і - ще більшою мірою - на контроверсійність його пропозицій стосовно пріоритетної проблематики. Куліш розглядав проєктований журнал, насамперед як ефективну - і то власне українську - противагу польським прагненням колонізувати Правобережну Україну. (Імпульсом для обґрунтування необхідності й засад саме літературно-політичного видання, виглядає, стало інспіроване польськими поміщиками Правобережної України звернення київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова до керівника III відділення Василя Долгорукова про шкідливість Кулішевої «Граматики». 7 липня 1858 р. Куліш писав до Тарновського, що напередодні «получил из Петербурга известие о гонении, воздвигнутом Васильчиковым на «Граматику»²⁵. «Панство київського генерал-губернаторства було польське панство, класовий елемент з'єднувався з національним, і згадки в Куліша про колишню боротьбу козаків з поляками тлумачено було як демагогічний заклик селянства до нових протипанських повстань, - що й спричинилося до заборони «Граматики»²⁶). Наголошуючи на лояльності українців до Російської імперії, Куліш зазначав, що поляки, натомість, «рассчитывают в будущем больше всего на обладание Украиной и не шадят ни денег, ни трудов, ни разнообразных происков, чтобы, с одной стороны, привлечь к себе темный народ, а с другой - парализовать деятельность пишущих украинцев, указывающих народу его прямой, русский путь к благоденствию в будущем»²⁷. Тому, на думку Куліша, «было бы полезно основание литературно-политического журнала, который бы не ограничивался обсуждением явлений собственно

української життя, но розглядав, з своєї точки зору, всі соціальні та державні питання, що цікавлять розум сучасного суспільства. Такого журналу, будучи органом переконаних, зрілих на українській землі, відкритої критикою своєю покласти б кінця тем невисказаним політичним прагненням, які викликають поляки за допомогою усної та друкованої, таємної та відкритої пропаганди»²⁸.

Як виразно свідчать викладені матеріали, стаття «Полякам об українцях» була органічною ланкою і в творчій біографії її автора, і в корпусі відповідних публікацій «Основи», що потребують спеціального докладного опрацювання як цілість.

Джерела та література, примітки:

¹ З історії київської громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах / Публ. Г. Ж[итецького] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Л., 1913. - Т. СХVI. - С. 181.

² Serbyn R. The «Sion» - «Osнова» Controversy of 1861-1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. - Edmonton, 1988. - P. 85-110. Стаття Романа Сербіна потребує, однак, деяких доповнень і уточнень.

³ Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - К., 1959. - 216 с.

⁴ Ігор Михайлин аргументовано зауважив, що в радянську епоху об'єктивно вивчати полеміку «Основи» було неможливо (див.: Михайлин І.Л. Історія української журналістики XIX століття. - К., 2003. - С. 199).

⁵ Див.: Основа. - 1862. - Лютий (февр.). - С. 67-86. Далі вказую сторінки в тексті.

⁶ Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 68.

⁷ Як слушно зазначав Михайло Драгоманов у 1867 р., уперше системно розглядаючи ставлення «Основи» до «польського» питання, невідомий лист, на який Куліш відповів статтею «Полякам об українцях», виразно свідчив про «желание поляков привлечь на свою сторону «Основу»», про те, що вони «старались овладеть движением, которое выражалось в «Основе» (Драгоманов М. С галицкой границы: Письма в редакцию «Санкт-Петербургских ведомостей» // Пам'ять століть. - 1996. - № 2. - С. 35). Приблизно в часі написання «безыменного письма» в підготовленій у Києві за редакцією Стефана Бобровського нелегальної польської газети «Odrodzenie» зазначалося, що «Основа» є органом пропаганди, яка роз'єднує Русь і Польщу (див.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - К., 1963. - С. 213).

⁸ Киевский телеграф. - 1862. - 11 февр. - № 12. - С. 1.

⁹ Публікації творів Фіша та літературу про його життя і творчість зареєстровано у вид.: Nowy Korbut: Bibliografia literatury polskiej. - Warszawa, 1968. - Т. 7: Romantyzm. - S. 326-328.

¹⁰ Див.: Кирчів Р.Ф. «Тарасова ніч» Шевченка і «Noc Tarasowa» З. Фіша // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. - К., 1966. - С. 229-239. Про рецензію Фіша на «Кобзар» 1860 р., в якій зафіксовано, зокрема, його несприйняття «Гайдамаків», див.: Пачовський Т.І. Маловідомі відгуки про Шевченка в польській критиці другої половини XIX ст. // Там само. - С. 259-260.

¹¹ Ульяновський В. Коментарі // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1996. - С. 753.

¹² Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 149-150.

¹³ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. - Warszawa, 1998. - Т. 6/7. - S. 190.

¹⁴ Число дістало цензурний дозвіл 5 березня 1862 р.

¹⁵ У лютому 1861 р. - липні 1862 р. державний секретар Володимир Бутков мав спеціальні цензурські повноваження стосовно всіх публікацій, в яких обговорювалася проблематика селянської реформи (див.: Попельницький А. Специальная цензура книг и статей по крестьянскому вопросу в 1861-1862 гг. // Русская старина. - 1916. - № 2. - С. 294-309). Однак де-факто Бутков мав істотно ширші повноваження, у той час він був фактично генеральним цензором (див.: Макушин Л.М. Гласность в реформах и реформы в гласности: К методологии исследования места отечественной журналистики в преобразованиях 1860-х годов // Литературоведение и журналистика: Сб. статей к 60-летию проф. В.В. Прозорова. - Саратов, 2000. - С. 239).

¹⁶ Головне управління цензури входило до міністерства народної освіти (його на той час очолював Олександр Головнин) до 10 березня 1862 р., коли управління було ліквідовано і «произошло раздвоение цензурных функций между министерствами народного просвещения и внутренних дел» (Евгеньев-Максимов В. «Современник» при Чернышевском и Добролюбовом. - Ленинград, 1936. - С. 513).

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 812. - Спр. 28. - Арк. 26. Цитований документ уперше розглянуто у публ.: Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. - 1999. - № 1. - С. 126.

¹⁸. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 66-68; Російський державний історичний архів. - Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5603. - Арк. 1-6.

¹⁹. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки. - Ф. 833. - Спр. 64. - Арк. 1-1 зв. Міркування Лебедева про «Основу» частково цитовано у вид.: Рудаков В.Е. Последние дни цензуры в Министерстве народного просвещения: (Председатель СПб. цензурного комитета В.А. Цеэ). - СПб., 1911. - С. 22-23.

²⁰. Костомаров Н. Украинский сепаратизм // Костомаров Н. Казаки: Исторические монографии и портреты. - М., 1995. - С. 399.

²¹. Из переписки А.Ф. Гильфердинга с И.С. Аксаковым: (К тридцатилетию со дня смерти И.С. Аксакова) / Публ. О.С. Аксаковой; Вступ. статья С. М[ельгунова] // Голос минувшего. - 1916. - № 2. - С. 210, 211.

²². Про історію контактів Куліша з польськими літераторами та еволюцію його поглядів на українсько-польські відносини як у давніші часи, так і в XIX ст. існує низка спеціальних праць. Зокрема, див: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи. - С. 185-197; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша: (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.) // Україна модерна. - К.; Л., 2003. - Ч. 8. - С. 73-106.

²³. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1-2 зв.

²⁴. Прикметно, що Куліш наголошував у цій програмі: «Журнал мой будет чужд политики, [...] его цель не столько специальная, сколько общежитейская и более всего хозяйственная [...]» (цит. за: Шаховской Н. Памяти П.А. Кулиша // Русское обозрение. - 1897. - № 3. - С. 209).

²⁵. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855-1858 / Вступ. заметка А. Л[азаревского] // Киевская старина. - 1898. - Т. LXI. - Апр. - Отд. I. - С. 127.

²⁶. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. - К., 1929. - Т. 1. - С. 332. Коли йшлося про отримання дозволу на видання «сільськогосподарської» «Хати», керівництво III відділення зазначало, що Куліш, як свідчить «Граматка», «в литературной своей деятельности следует прежнему направлению, бывшему причиною особых мер, принятых против него правительством» (Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 2. - С. 192), і це було однією з підстав для відхилення відповідного клопотання.

²⁷. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1 зв.

²⁸. Там само. - Арк. 2-2 зв.

ЕКОНОМІКА

Марія Парахіна, Тетяна Полушкіна

●

ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Націогенез як наукова проблема спрямована на з'ясування умов виникнення генетично і соціально споріднених людських популяцій, їх консолідаційний розвиток і процеси історичного буття, наслідком чого стає утворення самоорганізованих, самодостатніх, самоусвідомлених людських згромаджень, які прийнято називати націями.

Тільки-но Україна виборола державну незалежність, як проблема етногенези українців стала стрижневою. Адже формування ідеології національного буття органічно поєдналося з питанням походження українців, їх етнічною історією. Самоусвідомлення себе як нації передбачає не тільки етнокультурну спільність, але й розширення єднання на економічну, соціальну та політичну сфери.

Основні економічні підвалини розвитку сучасного українського народу або українського етносу були закладені на рубежі XIX-XX століть, коли Україна перебувала у складі Російської імперії¹. Визначальними факторами стали наявність значних запасів мінеральних ресурсів, сприятливі для успішного розвитку сільського господарства кліматичні умови та вигідне для торговельних, в тому числі зовнішньоекономічних зв'язків, розташування. Багаті природні ресурси України протягом довгого часу були визначальним фактором її економічного розвитку, спрямовували його у відповідному напрямку.

На рубежі XIX-XX століть, коли Україна, хоча і як складова частина іншої держави, виступила гідним учасником на арені міжнародної торгівлі, напрямки експорту та імпорту визначились у контексті активної експлуатації природних ресурсів - сільськогосподарських та мінеральних.

Наприкінці XIX та на початку XX століть склалась основна спеціалізація української економіки, яка зумовлювалась фактором перебування України у складі великої держави імперського типу. Економіка України не розвивалась як самостійна система, вона становила складову частину економіки величезної країни з яскраво вираженою регіональною спеціалізацією. Така тенденція склалась за часів перебування українських земель у складі Російської імперії й остаточно розвинулася і зміцніла в господарській системі Радянського Союзу. Для України ця спеціалізація полягала у виробництві в першу чергу таких видів продукції: чавун, сталь, вугілля, залізна руда, важке машинобудування, окремі види сільськогосподарської продукції.

У другій половині XX століття до цього додалась високотехнологічна промисловість. Значну роль в українському радянському промисловому виробництві також посідав військовий комплекс. Частина мілітаризованої

промисловості Української РСР становила приблизно сорок відсотків². Така спеціалізація української економіки підтримувалася з центру держави, а командно-адміністративна система радянського управління успішно забезпечувала її функціонування. Незалежна українська держава на початку 90-х років отримала у спадок від радянських часів економіку, яка була великою мірою інтегрована в загальносоюзну і залежна від зв'язків з іншими регіонами колишнього СРСР. Перед розпадом СРСР 2000 найбільших українських підприємств перебували у підпорядкуванні загальносоюзних міністерств, і лише приблизно одна п'ята частина української промислової продукції набувала вигляду кінцевого завершеного продукту на території України. Відповідно, розрив союзних зв'язків став болісним моментом для економіки новоствореної держави.

Україна отримала незалежний статус, маючи застаріле виробниче обладнання, а також надзвичайно енергоємне виробництво. В умовах економічної кризи 90-х років оновлювати виробничі фонди було неможливо. В жодній країні світу в мирний час не відбувалося такого падіння економічних показників. Радянська командно-адміністративна система, екстенсивним методом експлуатуючи і спустошуючи українські запаси природних енергоносіїв, фактично підірвала основи, на яких могла б ґрунтуватися самостійність і самодостатність сучасної української економіки. Тепер Україна, яка раніше була найбільшим в Союзі експортером газу і одним з найбільших постачальників вугілля, змушена закуповувати ці енергоносії за кордоном, витрачаючи значну частину валютних ресурсів. Радянська політика суттєвою мірою позбавила незалежну Україну важливої частини економічної бази - власних енергоресурсів.

Зростання обсягів виробництва в першу чергу пов'язано з такими видами конкурентоспроможної продукції, як труби у чорній металургії, літаки, судна, автомобілі - у машинобудуванні, трикотажні вироби - у легкій промисловості, азотні мінеральні добрива - у хімічній та нафтохімічній промисловості тощо.

Збільшився випуск продукції кінцевого споживання, особливо призначеної для внутрішнього ринку. Протягом 2000-2003 рр. випуск продукції машинобудівної промисловості зріс на 107,1 відсотка. У 2003 р. істотно зросли обсяги виробництва наукоємних галузей транспортного машинобудування.

Попри певні успіхи останніх років, у промисловості залишаються відкритими численні проблеми, зокрема пов'язані із необхідністю подальшої розробки і змін нормативно-правової бази, що регулює діяльність у цій сфері, та інноваційного розвитку галузі.

Економічна стабілізація в державі має бути пов'язана із зростанням ролі соціальної політики. Зокрема Державний бюджет на 2005 рік є найбільш соціально орієнтованим за весь період незалежності. Працюючи над бюджетом, уряд намагався в першу чергу вирішити такі завдання: усунення розбалансованості бюджету та досягнення його бездефіцитності, припинення нарощування боргів України, забезпечення рівності умов оподаткування, встановлення справедливих пенсій, наближення до рівня достойної заробітної плати, подолання бідності, боротьба з корупцією, реалізація нової політики підтримки бюджетних секторів.

Бюджет передбачає поліпшення оплати праці у державному секторі. Середня заробітна плата працівників державної сфери збільшиться на 57%, одночасно збільшується диференціація розмірів окладів цих працівників - вона зростає у 3,3 разу. У новому бюджеті було передбачено зрівняння розміру мінімальної заробітної плати з мінімальною пенсійною виплатою. Також очікується збільшення протягом року розміру мінімальної зарплати на 40%. Законом «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік»³ передбачається зменшення розриву в оплаті праці в економіці та бюджетній сфері.

Закон реалізує нову політику щодо роботи бюджетних секторів. Зокрема, аграрний сектор отримує можливість залучити додатковий ресурс на різного роду програми на 1 мільярд 300 мільйонів гривень.

Сільське господарство було однією з основних, якщо не головною економічною

підвалиною зародження та розвитку українського народу. Тому проблема земельних відносин традиційно в Україні має надзвичайно важливе значення. Україна переважає будь-яку з європейських країн за кількісними та якісними показниками земельних ресурсів у співвідношенні з чисельністю населення, проте на сучасному етапі є неконкурентоспроможною у порівнянні з тими ж країнами. Криза в аграрному секторі проявилася у значному падінні виробництва.

Земля є об'єктом власності українського народу, проте за радянської доби було ліквідовано таке основне підґрунтя ефективності сільського господарства, як приватну власність на землю. Реформування відносин власності в пострадянський період зумовило необхідність земельної реформи⁴.

Перший етап реформування земельних відносин, коли відбулась інвентаризація земель, їх роздержавлення і передача у власність юридичним особам, припав здебільшого на середину 90-х років. Етап паювання та приватизації землі було завершено до 2001 р., визначено власників і землекористувачів, якими стали 22 млн. українських громадян⁵. Після приватизації земельних фондів у 2001 р. у державній власності залишилося 49,7% всіх земель. Відбулося паювання 26,4 млн. га земель, що були передані в колективну власність 11419 підприємствам⁶.

Двадцять перше століття - це час становлення нових відносин у сільському господарстві, побудованих на принципах приватної власності та ринкової економіки. Новий Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 року, завершив законодавче оформлення принципів відносин власності в аграрному секторі. Цей кодекс закріплює землю у власності людей, які протягом 1994-2001 рр. одержали на це право. Продовженням законодавчого процесу в сфері земельних відносин став прийнятий 22 травня 2003 р. Верховною Радою України «Закон про землепорядкування», який встановлює правові та організаційні основи діяльності в сфері землеволодіння та землепорядкування. Відповідно до принципів нового Земельного кодексу приймаються нормативно-правові акти, що мають забезпечувати та регулювати подальший розвиток земельної реформи, зокрема реалізацію на практиці права власності на землю у питаннях її купівлі-продажу.

Юридичне оформлення підвалин економічного розвитку незалежної України розпочалося у Законі «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р., який створювався на основі Декларації про державний суверенітет України. У ньому було визначено зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи України. Проте якість законодавчого процесу української держави виявилася незадовільною і потребує поліпшення. Нормативно-правова база, яка регулює економічні відносини в країні, а також сферу зовнішньоекономічних зв'язків, формувалась в Україні дуже повільно. Протягом більше десяти років незалежності не було системи логічно завершеного законодавчого забезпечення, відбувались і відбуваються зміни чинного законодавства.

Загалом для української економічної політики одним з першочергових завдань є політико-правове забезпечення макро- і мікроекономічного середовища, яке формує стимули для ефективної економічної діяльності, а також забезпечення інституціональної інфраструктури - прав власності, законності та правопорядку, а також норм, які заохочують ефективне довготермінове інвестування⁷.

Однією з основних підвалин економічного розвитку української нації має стати встановлення та розвиток взаємовигідних економічних зв'язків з іншими країнами, а також захист економічних інтересів своєї країни.

Сучасна експортно-імпортна структура української зовнішньої торгівлі відображає загальні вади української економіки, реформування якої проходило повільно та непослідовно. У сучасному постіндустріальному світі головний акцент ставиться на високотехнологічну продукцію та інтенсивне зростання обсягів сфери послуг.

Загалом протягом 2000-2003 рр. можна говорити про високі темпи зростання

експорту товарів, який збільшився майже вдвічі. Серед позитивних тенденцій варто відзначити прискорення темпів зростання експорту машинобудівної продукції, проте її споживачами залишаються країни СНД, тоді як держави з розвинутою економікою самі є постачальниками машинобудівної продукції в Україну⁸.

Надзвичайно важливою проблемою економіки України, зокрема її зовнішньоекономічних зв'язків, є необхідність імпорту у значних обсягах таких видів енергоносіїв, як нафта та природний газ. Цією проблемою українська держава завдячує командно-адміністративній системі радянської економіки, коли штучно створювався більший за необхідний економічний взаємозв'язок регіонів і взаємозалежність економіки різних республік. При наявності в радянській державі великих запасів енергоносіїв і внутрішніх низьких цінах на них в Україні було сформовано надзвичайно енергоємне виробництво, яке використовувало в першу чергу нафтогазові види палива, а не донецьке вугілля. При цьому в Україні весь час скорочувався видобуток вугілля і використання атомної енергії, яка дискредитувала себе у зв'язку з чорнобильською трагедією. Україна має одне з найенергоємніших виробництв у світі, а запроваджувати енергозберігаючі технології в період реформування української незалежної економіки було неможливо через брак коштів в умовах загальної економічної кризи.

Напрямки зовнішньої торгівлі України також склалися достатньо давно. Можна навіть казати про те, що їх підвалини було започатковано ще в імперський період. На початку ХХ століття основний товарообіг України був із іншими регіонами імперії, в радянські часи - з республіками СРСР. У нинішній час найбільший обсяг імпорту та експорту української держави припадає на країни СНД та Балтії.

Близько тридцяти відсотків експортно-імпортних зв'язків України припадає на країни Європи. Протягом останніх років при збереженні загальних тенденцій в географічній структурі зовнішньоторговельних зв'язків України спостерігаються деякі зміни: скорочується товарообмін з країнами СНД та Росією - основним економічним партнером України, при цьому зростають обсяги експорту до інших регіонів, зокрема до європейських держав.

Загалом внаслідок повільного реформування економіки в українській державі зовнішньоекономічні зв'язки активніше розвивалися в тих напрямках, які були започатковані за радянських часів. Хоча на сучасному етапі українська економіка поступово відходить від старої радянської моделі.

Протягом 1996-2003 рр. обсяги зовнішньоторговельного обороту України та країн ЄС збільшилися з 12,9% до 22,5% від загальної суми, в абсолютних показниках це становить відповідно від 4,9 млрд. дол. до 10,4 млрд. дол. США. Серед країн сучасного ЄС основними торговельними партнерами України є Німеччина, Італія та Великобританія, Польща, Угорщина та Словаччина. У прагненні розширювати сферу зовнішньої торгівлі Україна підписала за станом на 18 лютого 2004 р. 23 двосторонніх протоколи з доступу до ринків товарів та послуг: з Мексикою, Уругваєм, Новою Зеландією, Канадою, Південною Кореєю, Словенією, Латвією, Грузією, Індією, Угорщиною, ЄС, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Кубою, Ізраїлем, Естонією, Польщею, Таїландом, Бразилією, Швейцарією, Парагваєм, Малайзією.

У сучасній світовій торгівлі спостерігаються процеси, в результаті яких провідне значення отримує торгівля інформацією та послугами, науково-технічна та виробнича кооперація, тоді як необхідно констатувати, що економічні відносини України з розвиненими державами ще не вийшли на цей рівень.

Загалом слід зазначити, що основні проблеми в сфері економіки, з якими зіткнулася незалежна українська держава і які на сучасному етапі не вдалося повною мірою вирішити, сформувалися ще під час перебування України в складі СРСР і навіть Російської імперії. Зокрема ще на початку ХХ століття було закладено напрямки розвитку української економіки, які тривалий час залишалися пріоритетними: важка промисловість, у тому числі металургійна та машинобудівна, кам'яновугільна промисловість, велика роль завдяки сприятливим природним умовам відводилася сільському господарству.

На рубежі XIX-XX ст. склались основні особливості і структура українських експортно-імпортних зв'язків із домінуванням в експорті продукції сировинної спрямованості та першого ступеня обробки, а в імпорті - високотехнологічної продукції. І тоді, і зараз велику роль в імпорті відіграють товари легкої промисловості. Тісні економічні зв'язки в межах єдиної держави в попередні часи зумовлюють те, що зараз головними торговельними партнерами України є держави колишнього Радянського Союзу. Хоча ця тенденція поступово долається, і географічні межі торговельних відносин України розширюються.

Особливості функціонування великої мультинаціональної держави зумовлювали таку модель економічного розвитку, коли одні регіони піднімалися за рахунок інших, була сформована їх чітка спеціалізація. Ця модель передбачала тісний взаємозв'язок, навіть взаємозалежність регіонів, яка часто створювалася штучно⁹. Ще в радянські часи економіка України була орієнтована на споживання енергоносіїв з інших союзних республік. І однією з найважливіших створених таким чином проблем зовнішньої торгівлі є необхідність імпортування у великих обсягах нафти та природного газу, що потребує значних валютних витрат, ускладнює дотримання позитивного балансу у сфері зовнішньої торгівлі.

Основні економічні підвалини, на яких має ґрунтуватися розвиток української нації, базуються на багатьох факторах. І одним з найважливіших, поруч із всім вищесказаним, є підвищення самодостатності вітчизняної економіки, зростання, наскільки це можливо на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, її незалежності від зовнішніх чинників. Історично сформована залежність української економіки від енергетичних поставок з інших країн виснажує фінансові ресурси країни, які могли б спрямовуватися на інноваційний розвиток, адже саме інновації є обов'язковою умовою перетворення українського виробництва на конкурентоспроможне як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому. Спостерігається надзвичайно низький рівень продуктивності при величезних потенційних можливостях традиційно базової для України галузі - сільського господарства. Для нього залишаються актуальними проблеми становлення відносин власності та інноваційного розвитку. Потребує подальшого поліпшення фінансова система. Вітчизняна економіка ще не пододала ті всеохоплюючі кризові явища, які зумовлені тривалим перебуванням України у складі СРСР і Російської імперії.

Успішний економічний розвиток нації неможливий без належного законодавчого та нормативного забезпечення, тоді як в Україні система нормативно-правових актів, які регулюють не лише економічні відносини, але й усі сфери життя, перебуває на стадії формування. Для української економіки все ще актуальні проблеми належного законодавчого забезпечення відносин власності в усіх сферах економічної діяльності, податкового навантаження на суб'єкти виробничої та підприємницької діяльності, власне стягнення податків. Постійно приймаються нові закони, які можуть суперечити вже існуючим, скасовуються старі нормативні акти. Це створює ситуацію нестабільності, що не сприяє економічним відносинам всередині країни і стає на заваді налагодженню зовнішньоторговельних відносин, зокрема привабливості інвесторів. Неврегульованість у законодавчій сфері та високий рівень корупції підтримують негативний імідж України на світовій арені, зокрема в сфері зовнішньоекономічного співробітництва. Існує безпосередній зв'язок між створенням демократичної правової держави та її ефективною економічною політикою, тому економічні перетворення в нашій країні мають відбуватись у контексті загальної демократизації, законотворчого процесу, який забезпечить успішне функціонування державних інституцій, приватних структур та забезпечення прав і можливостей кожної особистості.

Джерела та література:

¹ Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. - К.: Либідь, 1995. - С. 44.

² Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: геополітичне становище та національні інтереси України. - К., 1997. - С. 114.

³ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік»// Урядовий кур'єр. -2005. - 31 березня. - №58. - С. 4-23.

⁴ Корнієнко В. В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002). Історичні уроки та наслідки. - Автореф... канд. іст. наук. - Луганськ, 2003. - 20 с. - С. 13.

⁵ Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. - С. 235.

⁶ Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В., Герасимчук М. С., Горбик В. О. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). - К., 2001. - С. 243.

⁷ Барановський Ф. В. Економічна політика держави: політологічний аспект. - Автореф... канд. політ. наук. - К., 1999. - 22 с. - С. 14.

⁸ Там само.

⁹ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України; Інститут історії України / Під ред. В.А. Смолія.- К.: Наукова думка, 2001. - С. 161.

Володимир Савченко

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ РОЗВИТОК І ЙОГО ОБГРУНТУВАННЯ У КОРОТКОСТРОКОВИХ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ РЕГІОНУ

Забезпечення сталого регіонального соціально-економічного розвитку на основі підвищення ефективності та інтенсифікації виробництва неможливе без залучення і раціонального використання інвестицій. Управління інвестиціями, необхідними для реалізації конкретних заходів, здійснюється регіональними органами влади. Проте не завжди в програмних документах чітко вказано інвестиційні пріоритети, виявлено першочергові заходи з поліпшення інвестиційного клімату конкретної території, обгрунтовано ефективність впровадження проектів.

Інвестиції виступають об'єктом дослідження в роботах багатьох українських вчених. Зокрема залучення інвестицій в регіональний розвиток розглянуто в працях І.Лукінова, М. Долішнього, С. Романюка, П. Орлова та ін. Але програмно-цільові методи управління інвестиційним розвитком недостатньо широко висвітлені в цих та деяких інших роботах. Тому метою даної статті є розробка методичних положень складання розділу «Інвестиції» короткострокової програми соціально-економічного розвитку регіону.

Головною метою цього розділу є сприяння створенню соціально-економічних, організаційних, правових умов для забезпечення стійкого розвитку економіки і соціальної сфери регіону на основі постійного відтворення та ефективного використання природно-ресурсного і науково-технічного потенціалів, розгортання підприємництва, підвищення рівня життя населення, розв'язання екологічних проблем.

Головні завдання розділу спрямовані на розвиток та підтримку інвестиційної діяльності, створення організаційно-економічних умов для її розвитку і формування механізму регулювання та координації, які сприятимуть:

- максимальному поєднанню інтересів суб'єктів інвестиційної діяльності та відповідних адміністративно - територіальних одиниць, впровадженню ефективного державного регулювання у сфері інвестування;
- використанню регіональних особливостей і вигідного географічного положення, природно-ресурсного потенціалу;
- стимулюванню підприємницької ініціативи за рахунок власних фінансових, майнових, трудових, інтелектуальних ресурсів території;
- забезпеченню продуктивної зайнятості населення шляхом створення нових

економічно доцільних робочих місць, самозайнятості;

- підтримці інвестиційно-інноваційної діяльності, запровадженню ефективних механізмів залучення інвестицій, міжнародної технічної допомоги;

- посиленню ресурсного та інформаційного забезпечення суб'єктів підприємництва;

- удосконаленню інфраструктури підтримки інвестиційної діяльності на регіональному рівні та територіях відповідних рад;

- забезпеченню сфери підприємництва кваліфікованими кадрами і підвищенню підприємницької культури населення;

- наповненню Державного і місцевого бюджетів;

- насиченню ринку споживчих товарів та послуг, вирішенню соціально-побутових проблем.

Положення цієї частини програми повинні передбачати:

- регулювання інвестиційної діяльності виконавчою владою;

- особливості правосуб'єктності, права та обов'язки учасників процесу, їхню відповідальність;

- порядок ведення інвестиційної діяльності, її основні стадії, комплекс форм участі суб'єктів, процедури;

- механізм фінансового забезпечення, форми місцевого фінансування, залучення коштів юридичних і фізичних осіб, зацікавлених в ефективному розвитку інвестиційної діяльності;

- комплекс пільг, компенсацій і стимулів митного, валютно-фінансового, податкового та іншого характеру, порядок проведення процедур (реєстрація, експертиза, контроль, юридичний захист прав суб'єктів інвестиційної діяльності і т.п.);

- форми міжнародного співробітництва.

Основні заходи, запропоновані в програмі, мають включати в себе:

- концентрацію інвестицій на пріоритетних напрямках;

- визначення потреб у капітальних вкладеннях, що фінансуються за рахунок Держбюджету та позабюджетних фондів.

Вихідним пунктом розроблення розділу «Інвестиції» є балансові розрахунки підприємств області - учасників інвестиційного процесу, в яких на попередній стадії планування визначаються можливі ресурси нагромадження капітальних вкладень.

Автор пропонує наступні етапи розроблення та формування розділу програми:

- 1) дослідження стану інвестиційної привабливості;

- 2) аналіз виконання інвестиційних проектів, що реалізуються;

- 3) вивчення можливості підвищення інвестиційної та інноваційної активності суб'єктів господарювання;

- 4) формування пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності;

- 5) розробка заходів із залучення інвестиційних ресурсів;

- 6) розробка конкретних інвестиційних заходів.

Інвестиційну активність в регіоні перш за все зумовлює його інвестиційна привабливість, яка характеризує можливості ефективного освоєння інвестицій. Тому першим етапом розробки даного розділу програми є визначення рівня інвестиційної привабливості області в якісному та кількісному відношенні.

Інвестиційна привабливість регіону прямо залежить від рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктур. Головною складовою інфраструктури виступає інвестиційна, оскільки від її ступеня розвитку залежить можливість швидкої реалізації інвестиційних проектів.

Для проведення аналізу інвестиційної привабливості необхідно підготувати та опрацювати наступну інформацію:

1. Перелік підприємств, закладів і установ, що займаються інвестиційною діяльністю.

2. Загальна характеристика стану інвестиційної діяльності (обсяги, структура),

прогноз та перспективи на майбутнє.

3. Науково-технічний, інноваційний, інвестиційний потенціал (загальний огляд з посиланням на конкретні приклади).

4. Рівень науково-технологічного, фінансово-економічного та соціального розвитку (порівняльний аналіз), перспективи.

5. Коопераційні зв'язки виробників (у межах області, України).

6. Трудові ресурси (стан, зміни, перспективи).

7. Основні проблеми розвитку та шляхи їх розв'язання.

Особлива увага має бути приділена аналізу інвестиційного потенціалу провідних виробників, які є бюджетоформуючими та високотехнологічними.

Визначення рівня інвестиційної привабливості області дозволить у прогнозованому довгостроковому періоді активізувати інвестиційну діяльність, розв'язати такі основні соціально-економічні проблеми, як поліпшення демографічної ситуації, поступовий розвиток малих міст і депресивних територій, пом'якшення територіальних диспропорцій у розвитку продуктивних сил регіону, розвиток аграрного сектора, забезпечення ефективного використання туристичних та рекреаційних можливостей.

Інвестиційна активність є найважливішою передумовою ефективного функціонування економіки області, оскільки сприяє формуванню виробничого потенціалу на новій науково-технічній основі і забезпеченню конкурентоспроможності продукції та послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках. Вона досягається за допомогою зростання обсягів реалізованих інвестиційних ресурсів і найоптимальнішого використання їх у пріоритетних сферах.

Використання економічних та адміністративно-правових важелів активізації інвестиційної діяльності повинне будуватися на принципах системності, комплексності і погодженості інвестицій. Необхідною умовою активізації інвестиційної діяльності є створення нової ринкової інфраструктури, здатної організувати стійкий інвестиційний процес і міжгалузеве переливання капіталу в масштабах галузей на території регіону. Розвиток інфраструктури є одним з найскладніших завдань, що вимагає надання розширених повноважень місцевій адміністрації для пошуку засобів їх вирішення. При цьому необхідно використовувати весь спектр фінансового інструментарію, починаючи з організації муніципальних позик і закінчуючи створенням цільових фондів.

На даному етапі необхідне проведення аналізу інвестицій в основний капітал економіки регіону. Оцінюються: тенденції у використанні вкладень у базовому році та за ретроспективний період; динаміка обсягів інвестицій в основний капітал, питома вага їх загального обсягу у валовому внутрішньому продукті (ВВП) та її зміни; динаміка інвестицій в об'єкти виробничого і невиробничого призначення; розподіл за джерелами фінансування, галузевою структурою.

У розділі доцільно конкретизувати питання щодо створення на обласному рівні асоціації регіонального розвитку. Діяльність асоціації має бути спрямована на вирішення таких питань:

- підвищення ефективності діяльності органів державного управління, суб'єктів підприємництва, фінансово-банківських структур та громадських організацій щодо залучення інвестицій;

- запровадження цілеспрямованого інформування іноземних партнерів про інвестиційні можливості області, використовуючи при цьому сучасні інформаційно-комунікаційні технології та Інтернет;

- надання всебічної допомоги недержавним та змішаним інституціональним органам сприяння іноземним інвестиціям;

- максимально широке використання можливості міжрегіонального співробітництва області з регіонами іноземних країн для встановлення прямих контактів підприємств з іноземними інвесторами.

Усе це сприятиме підвищенню у прогнозованому періоді іміджу регіону на міжнародному рівні, значно поліпшить показник рівня розвитку регіональної

інфраструктури.

На регіональному рівні щорічно розробляється значна кількість стратегічних інвестиційних проектів, реалізація яких дасть можливість не тільки модернізувати та реконструювати існуючі виробництва, створити нові підприємства із налагодженим випуском сучасних видів продукції, але і працевлаштувати значну кількість безробітних. Аналіз виконання проектів, що реалізуються, пропонується здійснювати, виходячи з оцінки їх науково-технічної, економічної та соціальної ефективності.

Науково-технічна ефективність визначається рівнем новизни впроваджуваних проектів.

Економічна (комерційна) ефективність проектів визначається за допомогою економічних показників (прибуток, доход, мінімізація витрат на реалізацію проекту, максимізація доходу та інші).

Оцінку соціальної ефективності доцільно проводити за напрямками:

- поліпшення виробничого середовища, насамперед умов праці (забрудненість, безпека праці, температурний режим, шумовий та вібраційний фон тощо);

- покращання стану навколишнього природного середовища, що проявляється у ліквідації чи скороченні забрудненості техногенними викидами повітряного басейну, водоймищ, землі;

- отриманого ефекту (зміни кількості робочих місць, структури виробничого персоналу, його кваліфікації, рівня здоров'я працівників).

З перерахованих видів ефективності легше за все піддається вартісній оцінці економічний. Вимірником найчастіше виступають вартісне вираження економії виробничих ресурсів, забезпеченої за визначений період, і прибуток (загальний або чистий).

Щоб підвищити обґрунтованість оцінки капітальних вкладень, необхідно якомога повніше представити у вартісному вираженні складові соціальних (у т.ч. екологічних) результатів, які впливають на сумарний ефект.

Роботу над виконанням інвестиційних проектів потрібно організувати так, щоб система контролю носила випереджаючий характер. При цьому інформація повинна надходити не тільки про невиконані терміни робіт, але і на різних етапах виконання проектів.

На наступному етапі розробки даного розділу програми для формування пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності пропонується створити робочу комісію (групу), до складу якої доцільно включити провідних спеціалістів, у тому числі працівників наукових, проектних організацій, установ, вищих навчальних закладів, а також представників підприємств.

Робоча комісія, на основі аналізу та узагальнення вищезазначених матеріалів, статистичних звітів, діючих програм і прогнозів, а також визначених на рівні області пріоритетів економічного та соціального розвитку, враховуючи загальнодержавні стратегічні і середньострокові пріоритетні напрями інвестиційної діяльності, формує свої регіональні напрями діяльності та готує до них техніко-економічні обґрунтування.

Техніко-економічне обґрунтування складається з чотирьох блоків: економічний, соціальний, науково-технічний та ресурсний.

Економічний блок повинен включати прогноз впливу сформованих пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності, наприклад, на стан підвищення частки продукції у загальнообласних обсягах і здійснюватися на підставі очікуваної ефективності проектів, включених до пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності. При цьому необхідно акцентувати увагу на взаємозв'язок науково-технічного рівня проекту з економічними та фінансовими показниками (збільшенням обсягів продукції, собівартістю та ефективністю витрат, зміною структури експорту, загальною сумою доходу від реалізації проекту тощо), які будуть досягнуті. Крім того, автор рекомендує в цьому блоці показати, які диспропорції та проблеми в економіці можна розв'язати при впровадженні конкретних проектів (наприклад, освоєння випуску

нових товарів та послуг з високою конкурентоспроможністю як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках).

Соціальний блок має включати в себе прогноз впливу пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності на рівень життя та здоров'я населення, поліпшення умов праці, стан довкілля тощо.

Науково-технічний блок техніко-економічного обґрунтування формується з визначенням очікуваного рівня науково-технічного, технологічного розвитку та інноваційного потенціалу.

Ресурсний блок повинен включати в себе обґрунтування:

- можливостей забезпечення реалізації пріоритетних напрямів інвестиційної діяльності фінансовими ресурсами, в тому числі державною підтримкою та позабюджетними коштами;
- відповідності матеріально-технічної бази умовам реалізації річних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності;
- наявності науково-технічного потенціалу, науково-дослідних напрацювань тощо.

Варто також сформулювати вимоги і соціальні нормативи для визначення пріоритетів інвестиційної діяльності в області, створення відповідних міжгалузевих проектів. У перелік завдань орієнтовно входять:

- стандартизація документального оформлення процедур розгляду, експертизи, реалізації проектів;
- підвищення суспільної значимості інвестиційної діяльності, введення нових освітніх програм, розвиток системи безперервного підвищення кваліфікації у виробництві, сфері послуг;
- створення інфраструктури інвестиційної діяльності, допомога установам, що підтримують інвестиційну активність, сприяють устанавленню зв'язків між наукою та виробництвом;
- впровадження системи обліку, аналізу і прогнозування інвестиційних процесів в регіоні з метою заохочення кооперації та співробітництва різних інститутів при здійсненні інвестицій.

Сформовані пріоритетні напрями інвестиційної діяльності регіонального рівня, їх техніко-економічне обґрунтування разом з матеріалами аналізу стану економічного, інноваційного потенціалу та прогнозного виконання інвестиційних проектів подаються у встановлений термін головному управлінню економіки для узагальнення і підготовки відповідних пропозицій по розгляду і відпрацюванню для подальшого включення у проект річної програми соціально-економічного розвитку області. Автор пропонує зміст пріоритетних напрямків надавати у формі таблиці (таб.1).

Таблиця 1

Пріоритетні напрямки інвестиційної діяльності

№ п/п	Пріоритетний напрям	Зміст заходів	Виконавці	Термін виконання	Джерела фінансування	Очікувана вартість	Прогнозний результат
1							
...							
n							

Розробка конкретних інвестиційних заходів повинна проводитися з урахуванням пріоритетних інвестиційних напрямів та аналізу існуючого стану соціально-економічного розвитку регіону. Доцільно навести всю необхідну інформацію про термін дії заходів, відповідальних виконавців, вартість та очікуваний результат. Обґрунтованість заходів повинна бути підтверджена розрахунками економічної ефективності як окремого проекту, так і прогнозного результату функціонування економіки регіону в цілому.

Хід виконання інвестиційних заходів рекомендується контролювати та при необхідності коригувати не рідше двох разів на рік в установленому порядку, а також періодично заслуховувати на засіданнях у голови обласної державної адміністрації. Окремі важливі питання після попередньої підготовки повинні бути розглянуті на спеціально організованих нарадах.

Правильно розроблена інвестиційна складова короткострокової програми дасть змогу уникнути багатьох проблем, пов'язаних із обґрунтуванням інвестиційних пріоритетів, розподілом коштів на інноваційну діяльність, підвищить рівень обґрунтованості запропонованих заходів. У подальшому необхідно значну увагу приділити розробці методик розрахунку економічної та соціальної ефективності інвестиційних проектів, що впроваджуються в рамках програми.

Джерела та література:

1. Лукинов І. Інвестиційна активність в економічному оновленні і зростанні // Економіка України. - 1997. - № 8. - С. 4-8.
2. Романюк С., Коломійчук В., Дробот Н. Методичний підхід до визначення рейтингу інвестиційної привабливості території // Регіональна економіка. - 1999. - № 3. - С. 108-113.
3. Долішній М., Мошенець О. Ринкові механізми регіонального управління // Регіональна економіка. - 2001. - № 1. - С. 7-17.
4. Орлов П. Порівняльна оцінка ефективності капітальних вкладень // Економіка України. - 2004. - № 1. - С. 27-32.

Сергій Шкарлет, Олена Акименко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКІСНОЇ СУТНОСТІ ПОТЕНЦІАЛУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА У РЕСУРСНО-ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

В аналітичному контексті наукової необхідності дослідження теоретико-методичних засад результативного формування стану економічної безпеки підприємства виявляється певна потреба ідентифікації якісної сутності базового елементу будь-яких причинно-наслідкових залежностей процесу функціонування підприємства, а саме - потенціалу його економічної безпеки. При цьому в економічній науці ми можемо ідентифікувати три основні аспекти щодо прикладного аналізу якісної сутності потенціалу взагалі та, відповідно, потенціалу формування результативності господарської діяльності і стану економічної безпеки підприємства. До таких аспектів, зокрема, ми відносимо:

- кібернетичну формалізацію діяльності підприємства як відкритої системи, що перетворює ресурси за модельною схемою «вхід - процес перетворення - вихід» та здійснює обов'язковий зовнішній обмін із зовнішнім середовищем;

- динамічну формалізацію діяльності підприємства як необхідність, об'єктивну потребу та обов'язкову вимогу комплексної адаптації підприємства до динаміки змін зовнішнього середовища;

- інноваційну спроможність підприємства гнучко та ефективно впроваджувати кібернетичний та динамічний аспекти формалізації.

Вищезазначені сутнісні аспекти достатньо чітко окреслюють дві взаємопов'язані множини наукових проблем формування потенціалу економічної безпеки підприємства, а саме:

по-перше, ідентифікація сутності об'єктивних можливостей підприємства щодо перетворення доступних і наявних ресурсів у споживчі блага із відповідною оцінкою рівня якісних показників такого перетворення. Дотепер сутність цієї наукової проблеми ототожнюється із обсягом наявних і доступних ресурсів підприємства. Тому

в цьому контексті основний наліг робиться на аналізі виробничих потужностей основного чинника перетворювальних можливостей підприємства - основних фондів (засобів праці). Однак враховуючи сучасні тенденції розвитку економіки, традиційні характеристичні інструменти аналізу виробничих потужностей суттєво втрачають власну актуальність та викликають певні сумніви у власній адекватності та достовірності за рахунок принципового методологічного ігнорування компліментарності ресурсів, орієнтації методики їх побудови на «вузькі місця» та практичне ігнорування проблем адаптації до зовнішніх умов. У такому ж стані опиняться й множина інструментів розрахунку показників ефективності використання ресурсів (предметів праці), тому що переважна більшість з них заснована на принципі зіставлення використаних ресурсів та отриманих результатів. У цьому аспекті зазначимо, що такі показники, безумовно, надають уявлення про ефективність використання певного ресурсу у прикладному аспекті, однак вони не можуть повною мірою задовольнити сучасні аналітичні потреби оцінки елементів потенціалу економічної безпеки підприємства у контексті наявності перетворювальних можливостей тому, що визначаються шляхом зіставлення витрат тільки одного з ресурсів із загальними результатами усього перетворювального процесу, порушуючи тим самим принцип ресурсної компліментарності. Підмножина показників рентабельності також не може бути характеристичним параметром ідентифікації потенціалу економічної безпеки підприємства в аспекті його перетворювальних можливостей тому, що знаходиться під значним впливом трендів цінової динаміки і більшою мірою характеризує взаємодію підприємства із зовнішнім середовищем, ніж внутрішню ефективність перетворювальних процесів підприємства.

По-друге, діагностики адаптаційних можливостей підприємства із відповідною оцінкою рівня якісних показників кінцевої адаптації на певному інтервалі часу. У контексті цієї наукової проблеми повною мірою спостерігається дія філософського закону «єдності та боротьби протилежностей». Так, наприклад, з одного боку - сучасний стан зовнішнього середовища будь-якого підприємства характеризується: нестабільністю технологій, що використовуються; стрімким динамізмом з одночасною індивідуалізацією споживчих вподобань і переваг; істотним зниженням темпів економічного зростання і одночасним посиленням конкурентної боротьби в «традиційних галузях»; суттєвим підвищенням впливу політичних і суспільних факторів на діяльність підприємств; стрімкими революційними змінами в галузях отримання, передачі та обробки інформаційних ресурсів [1, с.44], [6].

У такому аспекті достатній кількісно-якісний потенціал економічної безпеки підприємства у контексті його адаптаційних можливостей може бути сформований тільки за умов відповідності адаптаційних можливостей підприємства ступеню нестабільності зовнішнього середовища, що підтверджується теоремою необхідного розмаїття, що детально викладена в [7, с. 45]. І в той же час підприємства (як системи із властивостями складної структурно-функціональної організації, неадитивності, відкритості, соціальності та здатності до самоорганізації та саморозвитку) об'єктивним чином генерують власні телеомічні цілі, що відтворюються в існуванні концептуальної моделі функціонування на засадах безперервного прагнення до покращання власного становища у рамках зовнішньої системи вищого рівня шляхом розвитку власного потенціалу економічної безпеки. Детермінантом процесу розвитку підприємства є можливість та одночасна здатність його переходу у якісно новий стан зі збільшеним рівнем можливостей подальшого існування і розвитку [3, с. 343] на засадах теорії формування стану економічної безпеки підприємства як динамічного системного процесу із жорстко-кон'юнктивною тріступеневою критеріальною спрямованістю ідентифікації економічної безпеки підприємства за комплексним правилом «ДСР» (дієвість, стійкість, релевантність), де на першому ступені реалізований принцип дієвості менеджменту підприємства як узгоджена системна взаємодія складових

підпроцесів діагностики, оцінки та управління $(x(t)=(x_1(t), x_2(t), \dots, x_n(t)), u(t)=(u_1(t), u_2(t), \dots, u_p(t)))$ поточним станом підприємства у контексті його економічної безпеки, яка спрямована на максимальну інноваційну протидію загрозам і небезпекам розвитку підприємства та забезпеченню досягнення місії і поставлених підприємницьких завдань. На другому ступені реалізується принцип стійкості у менеджменті на засадах постійної узгодженості у просторі і часі комунікативної взаємодії між усіма підпроцесами господарської діяльності підприємства на підставі формування комплексного вектора-функціонала економічної безпеки щодо захисту власного статусу і структури підприємства. На третьому ступені реалізується принцип релевантності у контексті швидкості, своєчасності і процедурної відповідності на усіх етапах життєвого циклу щодо взаємодії між підпроцесами комплексної ідентифікації економічних небезпек і підпроцесами цілеспрямованого коригування стану економічної безпеки підприємства задля максимально можливого зменшення часу ідентифікації небезпек та протидії загрозам.

Доцільність використання принципу «ДСР» у процесі діагностики адаптаційних можливостей підприємства, як одного з ключових елементів потенціалу економічної безпеки, підтверджується об'єктивною неперервністю збільшення ентропійних тенденцій у зовнішньому середовищі підприємства. Результатом яких є, по-перше, неперервні, якісні зміни і коригування тактичних цілей та завдань у загальній структурі цільових орієнтацій підприємства; по-друге, неперервні зміни в частині стратегічних телеономічних цілей підприємства задля забезпечення певного рівня ефективності та гнучкості функціонування. Такі двоплощинні зміни у сукупності є наслідком якісних параметрів і динаміки тієї частини телеономічних цілей підприємства, що відповідають за розвиток якісних змін його стану у контексті інноваційних змін, а базовим підґрунтям виступає динаміка інноваційного потенціалу або потенціалу розвитку підприємства в рамках загальної концепції побудови потенціалу економічної безпеки підприємства.

На жаль, у сучасній економічній науці практично відсутнє не тільки єдине розуміння сутності потенціалу економічної безпеки в детермінальній конкатенації ефективних можливостей перетворення ресурсів та адаптаційних можливостей підприємства, але й відсутні економічні інструменти діагностики та оцінки їх кількісного і якісного рівнів. Традиційним є підхід оцінки гнучкості або можливостей зростання ефективності [1], але такий підхід руйнує динамічні засади зовнішньо-внутрішньої взаємодії та надзвичайно спрощує дійсність господарювання і тим самим не відповідає сучасним потребам управлінської діяльності.

У такому ракурсі теоретичних проблем щодо діагностики та оцінки потенціалу економічної безпеки підприємства на засадах його інноваційної політики **метою цієї статті є**: по-перше, визначити сутність перетворювальних та адаптаційних можливостей підприємства як концептуальної основи потенціалу його економічної безпеки і, по-друге, розробити теоретико-методичні засади інтегральної оцінки показників їх рівня у контексті наявних та потенційних ресурсів, технологій та умов зовнішньо-внутрішнього функціонування.

У розвитку вищезначеної мети щодо вирішення наукової проблеми проблем зазначимо, що, акцентуючи увагу саме на категорії потенціалу економічної безпеки, ми тим самим закладаємо до сутності перетворювальних та адаптаційних можливостей і здатностей підприємства не тільки суто наявні, приховані якісні характеристики, але й однозначну необхідність кількісної детермінації таких можливостей і здатностей як ступінь можливого прояву дій або функцій щодо формування стану економічної безпеки підприємства, де, на нашу думку, потенціал виступає як базисний феномен усіх причинно-наслідкових залежностей і властивостей функціонування підприємства і в нашому випадку являє собою генеральну сукупність можливостей усіх продуцентів щодо досягнення стану економічної безпеки та конкурентоспроможності підприємства. При цьому варто відмітити, що потенціал формування стану економічної безпеки підприємства - це не тільки засоби та джерела, що мають у наявності і можуть бути мобілізовані

та використані для досягнення стану економічної безпеки, а ще й сукупність можливостей, певні приховані, нереалізовані й невикористані резерви досягнення такого стану, які цими засобами та джерелами формуються та при певних внутрішніх та зовнішніх обставинах і змінах можуть з категорії можливостей перейти у категорію реальної дійсності.

Усе вищевикладене ще раз переконливо свідчить про надзвичайну актуальність розгляду саме економічної категорії потенціалу у загальному процесі формування стану економічної безпеки підприємства, причому одним з головних рушійних елементів можливостей і резервів такого потенціалу є динаміка інноваційних змін та розвитку підприємства в рамках загальної концепції побудови потенціалу його економічної безпеки.

Зазначимо, що можливості та резерви, що, як зазначалося вище, складають структурну основу потенціалу економічної безпеки, не існують відокремлено і обов'язково мають певне базисне джерело або носій. І саме в аспекті реструктуризації і розшарування джерел і носіїв щодо можливостей та резервів формування якісної сутності потенціалу економічної безпеки ми можемо класифікувати теоретико-методичні засади запровадження концептуального стану економічної безпеки підприємства, а також діагностики і оцінки його реального становища. Аналіз наукових праць О.Артеменка, О.М.Проخورова, О.Г.Гончарова, Є.Іванова, О.І.Мешайкіної, К.М.Міська, Л.М.Полосіної, Л.Т.Телехурай, Л.В.Шаборкіної та інших щодо категорії потенціалу взагалі дозволяє нам обгрунтовано здійснити класифікаційну реструктуризацію якісної сутності потенціалу економічної безпеки підприємства за двома головними аспектами; по-перше, за ресурсним аспектом формування потенціалу економічної безпеки підприємства, по-друге, за здатнісно-функціональним аспектом. У такому сенсі нами пропонується послідовний класифікаційно-аналітичний розгляд вищевиділених аспектів концептуальної теоретико-методичної побудови потенціалу економічної безпеки підприємства.

У рамках аналітичної діагностики та оцінки потенціалу економічної безпеки підприємства, на підставі дослідження категорії потенціалу взагалі, в ресурсному аспекті можливо виділити декілька функціонально-цільових напрямків розвитку теоретико-методичних засад цієї наукової проблеми:

- дослідження виробничого потенціалу;
- дослідження управлінського потенціалу;
- дослідження потенціалу конкурентоспроможності підприємства;
- дослідження інноваційного потенціалу;
- дослідження наукового та науково-технічного потенціалу;
- дослідження інформаційного потенціалу;
- дослідження кадрового потенціалу;
- дослідження потенціалу економіки в цілому, галузей та регіонів.

Таким чином, ми пропонуємо розглядати ресурсний аспект аналітичної діагностики та оцінки потенціалу економічної безпеки підприємства у кібернетичній системній прив'язці до наступних восьми наукових теоретико-методичних постулатів.

1. Для здатності здійснення власних функцій та продуціювання певного результату діяльності підприємство повинно мати потенціал у широкому сенсі цієї економічної категорії.

2. Потенціал економічної безпеки підприємства являє собою системну сукупність внутрішніх прихованих можливостей і здатностей продуціювання будь-якого результату.

3. Потенціал економічної безпеки підприємства системно формується за двома взаємодоповнюючими категоріями - як множина можливостей і як множина реальних (потенційних) результатів.

4. Джерелом і одночасно носієм множини можливостей у контексті формування стану економічної безпеки є повний комплекс ресурсів підприємства.

5. Ресурси підприємства в своїй основі являють собою засоби, запаси та реальні

потоки усіх видів факторів господарювання, що використовуються у господарській діяльності економічного агента та певним чином забезпечують отримання запланованого результату.

6. За структурно-якісними ознаками наявні та потенційні ресурси поділяються на матеріально-речові та нематеріальні.

7. Кількісні та якісні характеристики системи з усіх видів ресурсів є детермінантами потенціалу економічної безпеки підприємства.

8. У структурі потенціалу економічної безпеки підприємства ресурси як джерела певних можливостей є взаємозамінними.

У контексті наявності вищезначених постулатів кібернетичною основою аналітичної діагностики потенціалу економічної безпеки підприємства на засадах ресурсного підґрунтя є визначення факторної динаміки результатів реалізації підприємством власних телеономічних цілей в аспекті кількісно-якісного складу наявних ресурсів та ступенем і рівнем їх взаємної інтеграції. При цьому кількісно-якісний склад ресурсів підприємства фактично ототожнюється із множиною можливостей щодо здійснення певних функцій або продуціонування певного результату господарської діяльності підприємства.

Аналітична діагностика потенціалу економічної безпеки підприємства у контексті його першої, за структурою, множини наукових проблем ідентифікації сутності об'єктивних можливостей підприємства щодо перетворення доступних і наявних ресурсів у споживчі блага із відповідною оцінкою рівня якісних показників такого перетворення, на наш погляд, потребує інтегралізації теоретико-методичних засад діагностики оцінки та корекції стану економічної безпеки підприємства в цілому по множині перетворювальних підходів. У розвиток цього твердження та в розвиток матеріалів розділу 3 ми пропонуємо таке інтегральне визначення поняття потенціалу економічної безпеки підприємства у межах ресурсно-перетворювального підходу: «потенціал економічної безпеки підприємства - максимальна теоретична і прикладна здатність здійснення як можливо повного набору функцій господарської діяльності у процесі формування економічної безпеки підприємства, що визначається сукупністю його ресурсів або виробничою потужністю».

Вважаємо за необхідне зазначити, що процес аналітичної діагностики та оцінки потенціалу економічної безпеки підприємства у контексті вищевизначеної дефініції повинен бути розподілений за декількома окремими напрямками. По-перше, це так званий ресурсно-перетворювальний потенціал з адитивною властивістю матеріально-речових ресурсів. Приблизниками такого напрямку аналітичних досліджень категорії потенціалу взагалі є Л.Абалкін, І.Лукинов, О.Оніщенко, Б.Пасхавер, Д.Черніков та інші, потенціал економічної безпеки взагалі як об'єкт діагностики не розглядався. Цей напрямок характеризується тим, що у більшості випадків залишає поза увагою взаємозв'язок ресурсів та їх реальну участь в операційному процесі, а потенціал економічної безпеки являє собою узагальнену характеристику ресурсів, що відповідає певному місцю і часу. Це так званий балансовий підхід діагностики потенціалу економічної безпеки підприємства, де як об'єкти системи ресурсів аналізуються природні ресурси, капітал і трудові ресурси [2, 5]. Незважаючи на простоту та швидкість такого напрямку аналітичної діагностики, він має досить суттєві вади у загальній концепції ресурсно-перетворювального підходу, а саме:

- не береться до уваги властивість компліментарності ресурсів у перетворювальному процесі щодо отримання кінцевого результату діяльності та оцінки потенціалу формування стану економічної безпеки підприємства;
- відбувається відмова від дослідження кібернетичних зв'язків між входом і виходом підприємства;
- нехтування компліментарністю призводить до ігнорування технологічними, функціональними, комунікаційними властивостями у перетворювальному процесі, що суттєво порушує умови системної цілісності та виключає з площини аналізу більшу частину можливостей підприємства, що формують його потенціал економічної безпеки.

Незважаючи на досить суттєві вади та наявні обмеження у застосуванні балансного методу діагностики ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки в адитивному аспекті за матеріально-речовими ресурсами для забезпечення

комплексності і системності діагностики об'єкта дослідження в рамках існуючих вад і обмежень, ми як експрес-методи економічного аналізу, пропонуємо для використання два основних методи оцінки рівня ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки в адитивному аспекті за матеріально-речовими ресурсами.

Перший - непрямий метод оцінки рівня потенціалу економічної безпеки через обсяги наявних ресурсів або через тренд результативних показників господарської діяльності. Відповідно до цього методу потенційні параметри результативності і продуктивності використання ресурсів приймаються як неможливі до пізнання, як «речі в собі», а потенціал економічної безпеки являє собою лише наукову абстракцію з практично неможливою кількісною діагностикою. Тому в рамках цього методу ми лише обмежуємося або діагностикою динаміки фізичного обсягу ресурсів, розглядаючи їх як прихований носій потенціалу, або діагностикою динаміки результативних показників господарської діяльності. Позитивною рисою такого методу є те, що, не акцентуючи уваги на кількісному детермінанті потенціалу економічної безпеки, ми маємо можливість отримати достатньо достовірне уявлення про основні тенденції його зміни у часі (наприклад, ототожнення процесу збільшення фізичних обсягів необоротних активів, трудових ресурсів, запасів та інших ресурсів підприємства із величиною збільшення його потенціалу). Схематично-прикладна інтерпретація непрямого методу оцінки рівня ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки в адитивному аспекті за матеріально-речовими ресурсами наводиться нами у таблиці 1 після певного авторського доопрацювання системи показників комплексної оцінки виробничого потенціалу, що пропонувався М.Івановим, О.Левіною, В.Михальською.

Таблиця 1

Схематично-прикладна інтерпретація непрямого методу оцінки рівня ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки в адитивному аспекті за матеріально-речовими ресурсами

Показник	Потенціал економічної безпеки	Елементи ресурсів	
		Трудові ресурси	Необоротні активи
У контексті наявного потенціалу			
1. Обсяг реалізації	+	-	-
2. Валовий дохід	+	-	-
3. Середньорічна чисельність персоналу	+	+	-
4. Середньорічна вартість ОВФ	+	-	+
У тому числі активної частини	+	-	+
5. Середньорічна виробнича потужність	-	-	+
У контексті ефективності використання наявного потенціалу			
1. Приріст обсягу реалізації, валового доходу, середньорічної чисельності персоналу, середньорічної вартості ОВФ, середньорічної виробничої потужності	+	+	+
2. Співвідношення 1/3, 2/3, 1/4, 2/4, 1/5, 2/5	+	+	+
У контексті ефективності зростання наявного потенціалу			
1. Обсяги капітальних вкладень	+	-	+
2. Співвідношення приросту обсягу реалізації до обсягу капітальних вкладень	+	-	+
3. Термін окупності капітальних вкладень	+	-	+
4. Співвідношення приросту обсягу реалізації, валового доходу, середньорічної чисельності персоналу, середньорічної вартості ОВФ, середньорічної виробничої потужності до приросту середньорічної чисельності персоналу, середньорічної вартості ОВФ, середньорічної виробничої потужності	+	+	+

У даних таблиці 1 необхідно звернути увагу, що показники виробничої потужності не є детермінантом потенціалу підприємства, як це однозначно вважалося за радянських часів в період панування планової економіки, спеціалізованих підприємств та великих масштабів виробництва і, тим більше, не є детермінантом ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в умовах ринкової економіки. Це пов'язано з тим, що: по-перше, параметр виробничої потужності відображає лише частину потенційних можливостей основних фондів щодо перетворення активів, за рахунок часових або інших неузгодженостей у технологічних ланцюгах, що присутні у будь-якій операційній системі; по-друге, фактично характеризує можливості тільки певного виду обладнання, вплив інших ресурсів на кінцевий результат не враховується; по-третє, не враховує принципу компліментарності ресурсів і цілісності параметру потенціалу економічної безпеки як системної сукупності можливостей відповідно до визначення в главі 1; по-четверте, показник виробничої потужності здебільшого орієнтований на достатньо вузьку номенклатуру продукції; по-п'яте, показник виробничої потужності не пов'язаний з системою цілей підприємства та не містить характеристики адаптаційних можливостей в потенціалі економічної безпеки підприємства.

Зазначимо також, що хоча й непрямий метод дає певне уявлення про загальні тенденції ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів, він є відтворенням екстенсивного способу організації операційної діяльності підприємства, що не сумісно з інноваторськими принципами господарської діяльності та не забезпечує повною мірою динаміки формування стану економічної безпеки підприємства в умовах ринкової економіки.

Другий - метод сумування ресурсів у контексті їх грошової оцінки або зіставлення з певним еквівалентом. Методологічною основою визначення ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів ми пропонуємо обрати концепцію взаємозамінності ресурсів, кожен з яких містить у собі певну споживчу вартість, що визначається їх корисністю та здатністю задовольняти певні потреби. Концептуально у формалізованому вигляді детермінант ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів ми можемо записати у вигляді адитивної моделі:

$$X = \sum_j X_j, \quad (1)$$

де X - результуючий показник у грошовому еквіваленті ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів;

j - ітераційний коефіцієнт наявних та можливих у використанні ресурсів;

X_j - модуль грошової оцінки певного виду наявних і можливих ресурсів підприємства.

Формалізована концептуальна модель параметру актуалізації потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів може бути побудована в такому адитивно-мультиплікативному вигляді:

$$Y = \sum_j a_j * X_j, \quad (2)$$

де Y - результат актуалізації потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів у контексті грошової оцінки

параметрів Y, X, X_j ;

a_j - ваговий параметр показника ефективності j -того виду ресурсів, що має нормативний характер (певний параметр фондівіддачі, продуктивності праці, матеріалівіддачі або інших штучних показників ефективності, що не враховують взаємозв'язок ресурсів).

У будь-якому випадку для моделей (1) та (2) надзвичайно актуальним є обрання методу грошової оцінки ресурсів як структурних складових потенціалу економічної безпеки підприємства. В рамках дослідження ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів найдоречнішими, на наш погляд, здається застосування таких трьох методів грошової оцінки ресурсів.

За концепцією першого методу, ресурс може оцінюватися на підставі грошової вартості ресурсу-еквівалента, що при вкладенні її в засоби виробництва здатна замінити одиницю ресурсу, що вибуває, при цьому жодним чином не змінюючи обсяги виробництва, реалізації і прибутку. Еквівалент в цьому розумінні є число одиниць оціночного показника, що потрібні для заміщення однієї одиниці показника, що оцінюється. В концептуально-формалізованому вигляді сутність цього методу відображається так:

$$W_0 = L * K_L + P * \beta * F * K_{OZ}, \quad (3)$$

де, W_0 - сукупна споживча вартість виробничих ресурсів;

L - чисельність персоналу;

K_L - коефіцієнт оцінки якості персоналу;

P - коефіцієнт заміщення (еквівалентності) основних виробничих фондів відносно персоналу;

β - питома вага активної частини основних виробничих фондів;

F - балансова (або ринкова) вартість основних виробничих фондів;

K_{OZ} - коефіцієнт оцінки складу та якості основних виробничих фондів.

За концепцією другого методу, ресурс може оцінюватися суспільною величиною витрат повного відшкодування цього ресурсу у разі його зникнення з господарського обігу, при цьому обов'язковим є врахування грошової вартості доведення споживчих характеристик ресурсів-еквівалентів (замінників) до якісного стану першоджерельного ресурсу. Концепція другого методу оцінки ресурсів надає суспільно-узагальнену складову в структурній основі ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів, тому, використовуючи другий метод оцінки ресурсів, ми залуцаємо до оцінки потенціалу економічної безпеки ще й зовнішньо-суспільні соціально-економічні параметри, що у комплексі надає реалістичнішу та інформативнішу картину аналітичної діагностики об'єкта дослідження. Відповідно до концепції другого методу оцінки ресурсів маємо можливість у формалізованому вигляді відобразити моделі оцінки основних господарських ресурсів, підприємства, що утворюють його ресурсно-перетворювальний потенціал економічної безпеки в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів.

Так, наприклад, оцінка трудових ресурсів має бути здійснена за кошторисною ознакою суспільно-необхідних витрат на розширене відтворення робочої сили або за кошторисною ознакою витрат на «створення» фахівця (навчання, фахове становлення, поточне відтворення його фізичних та духовних потреб) і формалізовано виглядає так:

$$\overline{O_{LR}} = S_{ND} * 20 + F_{OP} + VP, \quad (4)$$

де O_{LR} - вартісна оцінка працівника;

S_{ND} - річна частина національного доходу, що спожитий на душу населення у

звітному році;

20 - середній вік початку працездатності;

F_{op} - фактична середньорічна заробітна плата;

VP - передбачені виплати та пільги в середньорічному обсязі коштів на душу населення.

Оцінка земельних ресурсів є найбільш актуальною для активно-продуктивної їх частини, а саме: для сільськогосподарських земельних ресурсів та для мінерально-сировинних земельних ресурсів. Використовуючи матеріали роботи [4], ми можемо, як приклад, представити концептуально-формалізовану модель оцінки продуктивних сільськогосподарських земельних ресурсів у загальній структурі ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів таким чином:

$$G_a^r = 10^4 * \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^l p_{ij} * c_{ij} * h_{ijk} * k_{ijk} * s_{jk} , \quad (5)$$

де G_a^r - грошовий еквівалент оцінки продуктивних земельних ресурсів;

p_{ij} - еталонна вартість 1 м³ земельних ресурсів у відповідності до її типу (j), поверхневого шару (i) та вмісту гумусу;

h_{ij} - коефіцієнт фактичного вмісту гумусу;

k_{ijk} - коефіцієнт корекції потенційної продуктивності земельного ресурсу в залежності від природних факторів (змівність, гранулометричний склад, сольова насиченість, гідроморфність, глеювання, тактатированість, кислотність та ін.);

S_{jk} - площа наявних продуктивних земельних ресурсів.

У той же час для мінерально-сировинних земельних ресурсів концептуально-формалізовану модель їх оцінки у загальній структурі ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів ми можемо представити таким чином:

$$MS_p^r = \sum_{j=1}^k \sum_{i=1}^n C_j^m * p_i^m * R_i^m , \quad (6)$$

де C_j^m - річна проектна видобувна потужність підприємства j за сировиною m ;

p_i^m - оцінка вартості виготовлення (заміщення) одиниці умовної продукції i у річному обсязі експлуатації родовища;

R_i^m - ресурсний зміст корисного компоненту у видобутку;

n - кількість корисних компонентів у видобутку;

k - кількість окремих видобувних майданчиків.

На підставі визначення теоретико-методичних засад формування ресурсної оцінки потенціалу економічної безпеки за другим методом зазначимо, що при його застосуванні ми отримуємо суто глобалістичні прогностичні параметри щодо діагностики та оцінки ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів, що суттєво знижує прикладну достовірність отриманих результатів діагностики, але

у теоретико-методичному аспекті такий підхід має право на життя та дозволяє задіяти під час оцінки глобально-ресурсні складові впливів зовнішнього середовища на потенціал економічної безпеки підприємства.

За концепцією третього методу, ресурс має бути оцінений за сукупною вартістю доходів, які він може принести. Цей метод необхідно використовувати при аналізі зміни, за певний період часу, структури та ефективності використання потенціалу підприємства щодо формування стану його економічної безпеки у ресурсно-перетворювальному аспекті. Враховуючи часову динаміку змін структури та ефективності потенціалу, цей метод має декілька суттєвих недоліків, а саме: не враховується закон спадаючого тренду віддачі ресурсів (теоретично вважається, що кожен ресурс потенціоє однаковий ефект); не дає можливості визначити «чисту» ефективність використання потенціалу; для різних ресурсів використовуються різні підходи грошової оцінки, що суттєво знижує достовірність та надійність реальної економічної оцінки ресурсно-перетворювального потенціалу економічної безпеки підприємства в адитивному аспекті матеріально-речових ресурсів; метод суттєво підданий впливу параметрів динаміки коефіцієнта заміщення ресурсів та складності визначення вкладу кожного ресурсу в результат; не передбачає включення до складу потенціалу впливу нематеріальних ресурсів (навіть тих, що піддаються вартісній оцінці). Відповідно до вищеперахованих вад використання третього методу призводить до часткового ігнорування функціональної складової потенціалу формування стану економічної безпеки підприємства у ресурсно-перетворювальному аспекті та порушення структурного взаємозв'язку ресурсів.

Як бачимо, незалежно від обраного методу оцінки ресурсів наукова проблема щодо якісної діагностики і оцінки загального потенціалу формування стану економічної безпеки тільки на засадах адитивного компоненту в ресурсно-перетворювальному аспекті залишається відкритою у контексті параметрів функціонально-вартісної, технологічної та управлінської повноти, структурності та якості. Тому наступним кроком наукового дослідження за вищеозначеною тематикою повинно бути дослідження інтегрального аспекту у діагностиці та оцінці ресурсно-перетворювального потенціалу в аспекті матеріально-речових ресурсів.

Джерела та література:

1. Ансофф И. Стратегическое управление / Пер. с англ. - М.: Экономика, 1989. - 519 с.
2. Анчишкин А.И. Прогнозирование роста социалистической экономики. - М.: Экономика, 1973. - 294 с.
3. Материалистическая диалектика : В 5 т. Т.1 : Объективная диалектика. - М.: Мысль, 1983. - 542 с.
4. Мисько К.М. Ресурсный потенциал региона (теоретические и методические аспекты исследования). - М.: Наука, 1991 - 94 с.
5. Научно-технический потенциал: структура, динамика, эффективность / Отв. Ред. В.Е.Тонкаль, Г.М.Добров. - Киев.: Наукова думка, 1987. - 346 с.
6. Ханс В. Менеджмент в подразделениях фирмы: предпринимательство и координация в децентрализованной компании. - М.: ИНФРА - М, 1996. - 288 с.
7. Экономическая кибернетика /Кобринский Н.Е., Майминас Е.З., Смирнов А.Д. - М.: Экономика, 1982. - 408 с.

*Людмила Лебединська,
Людмила Ремньова*

ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

В умовах поглиблення ринкових перетворень у нашій країні все більшої актуальності набуває проблема забезпечення ефективного соціального захисту через механізм соціального страхування. Враховуючи особливості даної форми

страхового захисту та її суттєві відмінності від соціальної допомоги і соціального забезпечення у питаннях формування доходів, принципів організації, видів та форм виплат, важливо розглянути фінансові аспекти соціального страхування як важливого атрибуту ринкової економіки.

Основні положення сучасної теорії соціального страхування викладені в працях В.Андріїва, С.Бандура, Й.Бескида, О.Губар, Б.Надточія, О.Олефір, Ю.Павленка, М.Шаварини, Н.Шаманської, С.Юрія, А.Якиміва та інших вчених. Зазначені праці містять цілий комплекс теоретичних та методичних положень, спрямованих на практичне вирішення проблем удосконалення механізму соціального страхування заходами макроекономічного регулювання.

Разом з тим у розглянутих роботах недостатньо уваги приділяється фінансовим аспектам соціального страхування в умовах ринкових перетворень. У цьому контексті детальнішого розгляду потребують фінансовий механізм соціального страхування та шляхи його удосконалення. Актуальність зазначених питань в умовах розбудови національної системи соціального страхування зумовили вибір теми даної наукової статті. Її завданням є виділення фінансових аспектів соціального страхування через розгляд його функцій та принципів організації, а також розробка пропозицій щодо удосконалення його фінансового механізму.

Розкриваючи сутність соціального страхування, необхідно враховувати різні аспекти даної категорії: соціальний, економічний, правовий та фінансовий (рис.1).

Рис.1. Окремі аспекти соціального страхування

Тобто соціальне страхування одночасно є:

- 1) механізмом реалізації соціальної політики держави та важливою складовою соціального захисту населення;
- 2) механізмом акумуляції ресурсів у спеціальних фондах та їх часткового інвестування в економіку країни;
- 3) системою правових норм з приводу надання соціального захисту при настанні страхових випадків;

4) елементом системи фінансів, що являє собою сукупність відносин з приводу перерозподілу валового внутрішнього продукту в залежності від дії соціальних ризиків.

Детальніше розкриємо фінансовий аспект соціального страхування. Сутність соціального страхування як фінансової категорії полягає в існуванні системи економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту шляхом формування фондів грошових коштів та їх використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної або тимчасової втрати працездатності, безробіття, підтримки материнства, а також з охорони здоров'я. Тобто, іншими словами, зміст соціального страхування полягає у створенні цільових грошових фондів і їх використанні для соціального захисту населення.

На сьогодні в Україні з метою забезпечення соціального захисту населення створено чотири основні цільові фонди соціального страхування, котрі функціонують як самостійні фінансові системи за кожним видом страхування. До специфічних рис фондів соціального страхування можна віднести такі:

1. Через формування і використання фондів соціального страхування частина національного доходу перетворюється в особисті доходи, конкретні блага та послуги. При цьому на стадії формування фондів за рахунок обов'язкових страхових внесків підприємств, організацій та працівників має місце первинний розподіл. А залучення коштів Державного бюджету та подальше використання фондів соціального страхування на принципах суспільної солідарності належить до сфери вторинного перерозподілу доходів. Досить вдало фінансовий механізм формування та використання фондів соціального страхування ілюструє схема, запропонована С.Ю.Явновою[6] і адаптована нами до умов вітчизняного законодавства (рис.2).

2. Порядок створення фондів соціального страхування та їх використання регламентується державою.

3. Фонди соціального страхування створюються страховим методом, тобто за рахунок страхових внесків підприємств, організацій та громадян на страховий випадок.

4. У процесі формування доходної частини бюджету фондів соціального страхування акумулюються заощадження громадян та підприємств і забезпечується їх часткове інвестування в економіку.

5. Фонди соціального страхування створюються за рахунок трьох джерел:

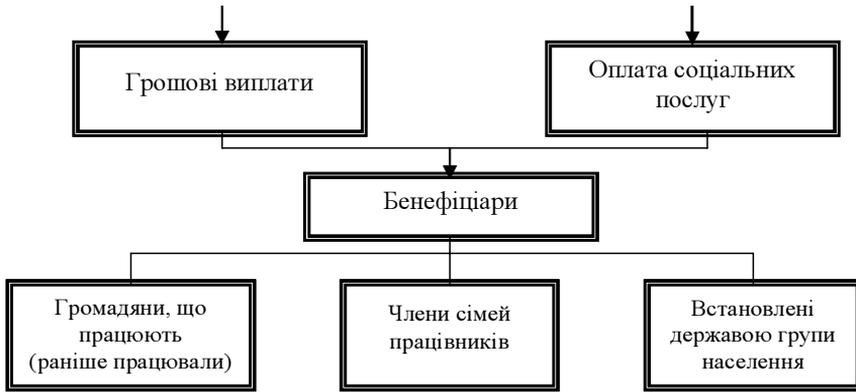

Рис.2. Фінансовий механізм соціального страхування

страхових внесків робітників, роботодавців та субсидій держави.

У процесі формування та розподілу фондів соціального страхування складаються різні групи фінансових відносин, основні з яких згруповані на рис.3.

З урахуванням характеру фінансових відносин С.І.Юрій, М.П.Шаварина та Н.В.Шаманська[5] виділяють дві основні функції соціального страхування: розподільчу та контрольную.

Розподільча функція соціального страхування полягає у розподілі та

Відносини 1,2,3,4 – характеризують формування соціальних фондів.

Відносини 5,6,7,8, - характеризують використання соціальних фондів.

Відносини 9 – характеризують контроль за формуванням та використанням соціальних фондів.

Рис.3. Основні групи фінансових відносин у сфері соціального страхування

перерозподілі внутрішнього валового продукту в процесі формування та використання соціальних фондів.

Розподільчі відносини в процесі формування фондів соціального страхування характеризують перші чотири групи (1-4) фінансових відносин на рис.3. Розподільчим відносинам при використанні фондів соціального страхування відповідають чотири групи (5-8) фінансових відносин, вищезгаданої схеми.

Контрольна функція соціального страхування полягає у здійсненні фінансового контролю за рухом грошових коштів з метою перевірки своєчасного надходження коштів до соціальних фондів та їх цільового використання згідно із затвердженим плановим кошторисом та чинним законодавством.

В.І.Александров, О.М.Бандурка, О.І.Ворона та інші [1] пропонують класифікацію функцій соціального страхування, яка базується на поєднанні соціального, економічного та правового аспектів соціального страхування. Керуючись покладеним в основу класифікації принципом, вони виділяють гарантійну, економічну, регулюючу, акумулюючу та інвестиційну функції соціального страхування. Такий підхід значною мірою корелюється з підходом до визначення функцій страхування взагалі. Так, зокрема, гарантійна функція полягає в наданні страхового захисту при настанні страхового випадку. З нею тісно пов'язана акумулююча функція, що передбачає концентрацію ресурсів у спеціальних фондах для фінансування соціальних виплат та матеріального забезпечення при настанні страхового випадку. І навпаки, інвестиційна функція полягає у накопиченні капіталізації страхових фондів шляхом одержання додаткового інвестиційного доходу від вкладення тимчасово вільних коштів в інвестиційні інструменти. Разом з тим такий підхід до визначення функції соціального страхування не повною мірою відображає його соціальну сутність та не враховує його відмінність як від соціального забезпечення, так і від чистого страхування.

Виходячи із чітко визначених державою принципів, соціальне страхування є обов'язковим в силу дії закону і некомерційним, оскільки не переслідує отримання прибутку. При цьому особливістю соціального страхування як специфічної форми страхового захисту є органічне поєднання трьох основних принципів перерозподілу соціальних ризиків: 1) відповідальність людей найманої праці, їхніх роботодавців, інших категорій працюючого населення за фінансове забезпечення прийняттого рівня соціального захисту; 2) солідарна підтримка працюючим населенням і роботодавцями найменш захищених працівників та їхніх родин; 3) принцип субсидиарності, що визначає міру солідарної підтримки і фіксує її розмір.

Розкриваючи фінансові аспекти соціального страхування, доцільно дослідити, як вони проявляються при використанні різноманітних форм соціального страхування. У процесі становлення та розвитку соціального страхування історично визначалися його окремі організаційні форми, які в узагальненому вигляді представлені на рис. 4. У світовій практиці найбільшого поширення набули три основні форми організації соціального страхування: державна, колективна і змішана.

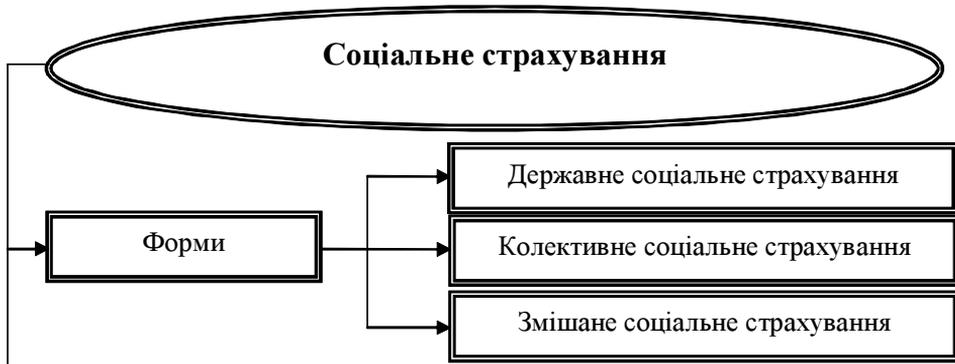

Рис.4. Організаційні форми соціального страхування у світовій практиці

У таблиці 1 наведено основні відмінності державного і колективного соціального страхування. І хоча мета і завдання обох форм соціального страхування в принципі збігаються, колективне соціальне страхування має значно вужчий об'єкт, який обмежується трудовим колективом, профспілкою, галуззю чи регіоном.

Таблиця 1

Основні відмінності державного і колективного соціального страхування

Державне соціальне страхування	Колективне соціальне страхування
Носить загальнообов'язковий характер	Найчастіше носить добровільний характер
Регламентується законами з питань обов'язкового соціального страхування та створення державних позабюджетних фондів	Регламентується законами про страхування та про некомерційні організації
Здійснюється державними позабюджетними фондами соціального страхування	Здійснюється товариствами взаємного страхування, страховими касами, страховими компаніями тощо
Правила страхування визначаються державою	Правила страхування визначаються страховими організаціями або їх об'єднаннями
Здійснюється за рахунок обов'язкових страхових внесків роботодавців і працівників та асигнувань з Державного бюджету	Здійснюється за рахунок прибутку підприємства та особистих доходів громадян
Управління фондами соціального страхування здійснюється державними фінансово-кредитними установами	Страхові фонди є самоврядними організаціями, не залежними від держави

Страхові фонди колективного соціального страхування, на відміну від державних, є незалежними (автономними). Їх розподіл відбувається на основі принципу субсидіарності, тобто страхові виплати здійснюються в залежності від потреби, але з урахуванням часу, протягом якого страхувальник сплачував внески в цей фонд.

Незважаючи на те, що соціальне страхування являє собою специфічну фінансову систему, вибір того або іншого режиму її організації мало залежить від економічних та фінансових чинників, а більшою мірою визначається національними, історичними та політичними традиціями кожної країни.

С.Ю.Янова[6] виділяє три можливі організаційні режими соціального страхування:

- залежне соціальне страхування (асоційоване з Державним бюджетом);
- частково залежне соціальне страхування (здійснюється позабюджетними страховими фондами або державними страховими організаціями);
- автономне соціальне страхування (здійснюється організаціями взаємного страхування або приватними страховими компаніями).

Як свідчить проведений аналіз історичних умов виникнення соціального страхування в Україні, в нашій країні використовувалися в конкретний історичний час всі три організаційні режими. Так, зокрема, на перших етапах становлення соціального страхування воно було автономним від держави і здійснювалося організаціями взаємного страхування. Для радянського періоду характерним було соціальне страхування, повністю залежне від державного соціального забезпечення і асоційоване з Державним бюджетом. І нарешті з початком ринкових реформ у самостійній Україні домінує часткове залежне соціальне страхування, яке здійснюється позабюджетними фондами.

Отже, в процесі ринкових перетворень найбільшого розвитку і відповідного правового оформлення в нашій країні набуло загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Разом з тим діюча в Україні система соціального страхування зберігає риси, більшою мірою характерні для соціальної допомоги, ніж страхування. При досить високому страховому навантаженні на роботодавців рівень більшості соціальних виплат явно недостатній і не ув'язаний з обсягом внесених страхових засобів.

На наш погляд, фінансовий механізм соціального страхування в умовах розбудови ринкових відносин в Україні повинен будуватися на таких концептуальних засадах:

- пошук оптимальної пропорції фінансової участі соціальних партнерів з урахуванням конкретних економічних, соціальних умов, культурних і психологічних традицій. При цьому, як свідчить світовий досвід, оптимальною пропорцією розподілу страхового навантаження між працівниками і роботодавцями є паритетна його розкладка, що перешкоджає невиправданому зниженню поточних витрат працівників та підвищує їхню мотивацію до набуття прав на колективно-персоніфікований страховий захист;
- сприяння формуванню прийняттого рівня соціальних гарантій, що відповідає рівню заробітної плати (доходів) застрахованих, а також упорядкуванню витрат держави на соціальне забезпечення тих осіб, які потребують соціального захисту;
- забезпечення еквівалентності страхових внесків і виплат шляхом ув'язування рівнів соціальних ризиків і страхових тарифів;
- детінізація економіки та зменшення незареєстрованих форм зайнятості, а також неофіційних виплат заробітної плати з метою підвищення рівня соціальних гарантій для зайнятих у тіньовому секторі працівників і збільшення економічних можливостей для фінансування державних позабюджетних соціальних фондів;
- широкомасштабне застосування інструментарію кількісної наукової оцінки і прогнозування соціальних ризиків як з позиції ймовірності настання ризикових ситуацій, так і з позиції їхніх вартісних параметрів з метою вчасного вжиття попереджувальних профілактичних заходів по зниженню (мінімізації) ризику та

здійснення необхідних компенсаційних заходів;

- комплексний підхід до удосконалення фінансового механізму соціального страхування, враховуючи його органічний взаємозв'язок із системою заробітної плати, податковою системою, політичною ситуацією в державі, станом ринку праці, сучасними демографічними тенденціями та прогнозами на майбутнє;

- використання науково обгрунтованих підходів до визначення оптимальної частки ВВП, що використовується на фінансування окремих видів соціального страхування та всієї системи з урахуванням економічних можливостей територій, різних секторів економіки, професійних і статевих груп населення, а також середньо - і довгострокової ситуації на ринку праці і демографічних прогнозів;

- визначення оптимальних для сучасного етапу пропорцій між особистими внесками працівників в окремі державні фонди соціального страхування та обсягом виплачуваної їм соціальної допомоги, а також між часткою фінансових коштів, що перерозподіляються на користь осіб з більш низькими доходами і періодами страхових внесків.

Побудова ринкової фінансової моделі соціального страхування на вищезгаданих підходах дозволить підвищити рівень збалансованості фінансових доходів та видатків позабюджетних фондів соціального страхування, а також ефективніше розподілити фінансовий тягар між основними суб'єктами страхування.

Джерела та література:

1. Александров В.Т., Бандурка О.М., Ворона О.І. та інш. Страхова справа. Інтегрований навчальний комплекс: Підручник. Книга 2. - Київ: НВП «АВТ»; Харків: Видавничий центр НТУ «ХП», 2003.
2. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист.- 2003. - № 2. - С. 20-24.
3. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист.- 2003. - № 3. - С. 29-33.
4. Павленко Ю. Світовий досвід функціонування систем соціального страхування . Уроки для України // Україна: аспекти праці. - 2002. - №6.
5. Юрій С.І., Шаварина М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування. Навчальний посібник. - Тернопіль, 2003.
6. Янова С.Ю. Социальное страхование: организация и финансовый механизм.- СПб.: Изд-во СПб ГУЭФ, 2000.

Ірина Косач

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Науково-технічний прогрес є невід'ємною складовою економічного розвитку, спрямованою як на далеку перспективу, так і на вирішення практично поточних сьогоденних завдань. Але подальший розвиток економіки України не може існувати без зміни підходу до самого управління економічними процесами. Тому перехід країни до інноваційного зростання є передумовою стратегічного розвитку економіки держави.

Окремі аспекти щодо необхідності інноваційного розвитку, активізації інновацій досліджені сучасними вітчизняними економістами: Д. Черваньовим, Л. Нейковою, В. Гецеєм, Л. Федуловою та ін.[1-3]. В їхніх працях значну увагу приділено питанням розбудови інноваційної економіки, вибору моделі інноваційного розвитку. Але становлення інноваційно-орієнтованої економіки неможливе без регіонального інноваційного розвитку. Розвиненість науки, доступ до ефективних технологій та управління ними на регіональному рівні є складовими моделі стійкого розвитку економіки всієї держави, адже інноваційний процес поєднує науку, техніку,

економіку та підприємництво і сприяє реалізації завдань структурно-інноваційної стратегії. Тому метою статті є формування системи управління інноваціями на регіональному рівні.

Як показує досвід провідних країн світу, ефект інноваційної діяльності є багатоаспектним. Розмір ефекту від реалізації інновації безпосередньо визначається очікуваною ефективністю, яка проявляється:

- в продуктовому виразі (покращання якості та зростання товарного асортименту);
- в технологічному виразі (зростання продуктивності праці і покращання її умов);
- у функціональному виразі (зростання ефективності управління);
- в соціальному виразі (покращання якості життя).

Ефективність інновацій безпосередньо визначається їх конкретною здатністю зберігати відповідну кількість праці, часу, ресурсів та коштів у розрахунку на одиницю всіх необхідних корисних ефектів, продуктів, що створюються, технічних систем, структур. Саме визначення «ефективність інновацій» поширюється на комплекс проблем оцінки наукової діяльності в різних її аспектах: економічну ефективність, науково-технічний рівень, соціальну ефективність.

Розглянемо особливості регіонального управління інноваціями на прикладі Чернігівської області. Згідно з даними Чернігівського обласного управління статистики, за кількістю інноваційно активних підприємств Чернігівська область посідає 8 місце серед регіонів України. У 2004р. інноваціями у промисловості займалися 29 підприємств, або 12,3% загальної кількості. Найбільш інноваційно активними були підприємства міст Чернігів та Ніжин, зокрема ВАТ «ЧеЗаРа», ЗАТ КСК «Чексіл», ВАТ «Чернігівське «Хімволокно», ВАТ «Ніжинсільмаш», ВАТ «Ніжинський механічний завод». Найбільша кількість нововведень була на підприємствах хімічної промисловості, металургії та оброблення металу, машинобудування. Частка інноваційно активних підприємств за видами інноваційної діяльності надана на рис. 1.

Основними напрямками інноваційної діяльності в області є розробка і впровадження нових технологічних процесів, зокрема з виробництва сільськогосподарських машин, хліба та хлібобулочних і молочних продуктів, з підготовки та прядіння камвольної вовни; створення і освоєння нової чи удосконаленої продукції, серед якої: завантажувач сухих кормів, технологічне обладнання для виробництва високооктанових домішок до бензину, нитки поліамідні, кордова та вовняні тканини.

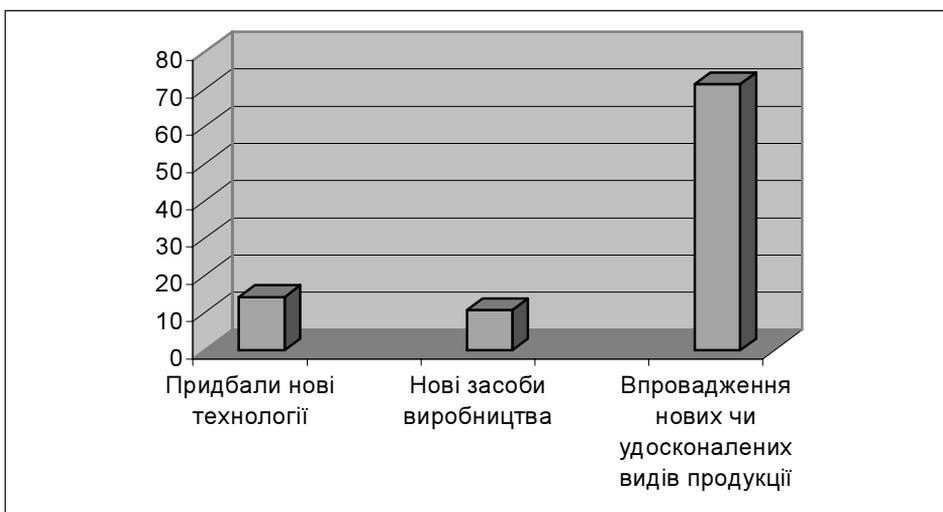

Рис. 1. Частка інноваційно активних підприємств Чернігівської області за видами інноваційної діяльності в 2004 р.

Для проведення інновацій у 2004р. підприємствами було витрачено 125,8 млн.грн. Найбільша частка витрат на технологічні інновації була на підприємствах харчової промисловості і з перероблення сільськогосподарських продуктів, целюлозно-паперової та поліграфічної промисловості. Серед коштів, за рахунок яких проводились інновації, власні кошти становлять 65%, кредити - 35%. За рахунок бюджету, позабюджетних фондів, інвестицій та Держіннофонду фінансування інновацій в 2004 році не проводилось.

Кожне друге інноваційно активне підприємство витрачало кошти на придбання і впровадження у виробництво нових видів машин, обладнання, установок та інших засобів виробництва. Обсяг витрат на їх придбання та впровадження становив 116,2 млн.грн., що більше 92% всіх витрат на інновації. У 2003 р. такі витрати становили 84%.

У результаті впровадження інновацій у 2004 р. майже кожне восьме промислове підприємство області поставляло на ринок інноваційну продукцію. Обсяг реалізованої інноваційної продукції, що заново впроваджена або зазнала технологічних змін протягом останніх трьох років, становив 190,3 млн.грн., або 4,3% обсягу реалізованої промислової продукції області.

Проте не всі промислові підприємства мали можливість займатися інноваційною діяльністю. Вагомим фактором, що її стримував, перш за все була нестача власних коштів, на що вказали майже три чверті обстежених промислових підприємств. Більше половини підприємств пояснили відсутність інновацій великими витратами на нововведення та недостатньою підтримкою держави. Високий економічний ризик відмітили понад 40% підприємств.

Цими причинами пояснюється і те, що середньооблікова чисельність працівників науково-дослідних, проектно-конструкторських підрозділів підприємств, які виконували нововведення, становила тільки 0,9% від середньооблікової чисельності працюючих у промисловості [4].

Згідно із Законом України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» з 1 січня 2000 року Городнянський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Ріпкинський, Семенівський, Чернігівський, Щорський райони були оголошені територіями пріоритетного розвитку [5]. Спеціальний режим інвестиційної діяльності передбачає встановлення на них податкових і митних пільг для суб'єктів підприємницької діяльності. При цьому пріоритетними названо такі види діяльності:

- 1) вирощування картоплі і прядильних культур;
- 2) видобування та агломерація торфу;
- 3) м'ясна промисловість;
- 4) виробництво молочних продуктів;
- 5) підготовка і прядіння лляної пряжі;
- 6) обробка деревини та виготовлення виробів з неї;
- 7) виробництво паперу і картону: поверхнева обробка (крейдування, ламінування, тиснення);
- 8) виготовлення виробів з паперу та картону;
- 9) виробництво листового скла.

Реально на даний час працює лише один напрям - проект з впровадження виробництва вінілових шпалер на Корюківській фабриці технічних паперів. Причини цього - складна економічна ситуація в області, недостатньо кваліфікований підхід до управління інноваціями, а також вузькоспеціалізований перелік напрямків діяльності.

Регіональне управління інноваційними процесами повинно відбуватися за такими ієрархічними рівнями:

1. Інноваційна стратегія регіону.
2. Розробка програми інноваційного розвитку регіону.

3. Програма інноваційної політики підприємства.

Сучасний період розвитку України як незалежної правової і економічної держави характеризується процесами визнання нових правових, економічних і структурних підходів до управління регіоном, особливо його інноваційною складовою. Разом з тим загальноприйнятої інноваційної стратегії розвитку регіонів досі не розроблено, що призвело до відсутності розуміння не тільки важливості стратегії розвитку, але і її змісту, тобто набору таких установок і правил прийняття рішень, якими повинні керуватися, з одного боку, державні, а з іншого - регіональні виконавчі структури.

Інноваційну стратегію розвитку регіону трактують як категорію, змістом якої є напрямки дій і процесів, що повинні забезпечити ріст і зміцнення позицій регіону. Стратегія розвитку регіонів використовується для розробки інноваційних проектів методом пошуку, суть якого полягає у виборі можливостей на різних напрямках функціонування території. При цьому, як тільки досягається мета, тобто очікуваний результат, потреба у старій стратегії відпадає і природно виникає необхідність у розробці нового інструментарію.

Реальним програмним документом, що регулює інноваційну діяльність в Чернігівській області, є розроблена Програма науково-технічного та інноваційного розвитку області на 2004-2007 рр., яка є складовою Стратегії соціально-економічного розвитку області на період до 2015 року. Її метою є забезпечення системності розвитку інноваційних процесів у регіоні та формування інноваційної інфраструктури. Реалізація основних завдань і заходів програми дозволить максимально задіяти регіональний науково-технічний потенціал, сприятиме стимулюванню інноваційної активності підприємств, розширенню можливостей щодо інвестування проектів.

Наслідком проведення інноваційних процесів є впровадження на підприємствах інноваційних проектів, яке базується на таких принципах:

1. Цільової спрямованості - відповідність проекту проблемам розвитку території або економічних суб'єктів з неухильною координацією цілей, заходів щодо їх досягнення і передбачених результатів.

2. Комплексності - облік систематичного ефекту в соціальних, економічних та екологічних аспектах.

3. Альтернативності - проекти повинні розроблятися і оцінюватися з позицій ресурсного забезпечення та результативності функціонування не одних, а кількох альтернативних варіантів.

4. Ефективності - тобто досягнення позитивних економічних, соціальних та інших результатів щодо підприємства або регіону в цілому.

Підготовка програми інноваційної політики підприємства повинна включати в себе:

1) аналіз виробничих можливостей, в результаті якого визначаються вільні площі, типи та якість обладнання, що простоє чи завантажено частково;

2) маркетингові дослідження з насиченості ринку виробами, які можуть виготовлятися на підприємстві з урахуванням пропозицій технологічних служб, а також виставок, ярмарків і т.ін.;

3) техніко-економічний аналіз можливих напрямків розвитку виробництва, що мінімізують додаткові витрати при організації чи розширенні виробництва продукції.

Перед розробкою програми кожне виробниче підприємство, яке має за мету орієнтацію на інноваційні проекти, спочатку повинне бути досліджене на відповідність таким критеріям: наукоємності, конкурентоздатності і якості продукції, інноваційним та економічним.

Дані критерії представлені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Критерії інноваційно орієнтованого підприємства

№	Найменування критерію	Одиниця виміру	Значення критерію (не менше)
Критерії наукоємності			
1	Частка витрат на науково-дослідні роботи в обсязі товарної продукції	%	5
2	Частка витрат на використання науково-технічних досягнень в обсязі товарної продукції	%	5
3	Відносна частка наукових, інженерних і технічних працівників у загальній чисельності зайнятих	%	15
4	Співвідношення витрат на науково – дослідні і дослідно-конструкторські роботи та витрат на впровадження нової техніки і технології	-	2/3
Критерії конкурентоздатності і якості продукції			
5	Наявність у структурі реалізованої експортної продукції	-	Повинна бути
6	Коефіцієнт відновлення продукції за рік	%	5
Інноваційні критерії			
7	Впровадження на підприємстві технологічних інновацій	-	Повинні бути
8	Наявність у складі продукції принципово нових виробів, що не випускалися раніше підприємствами в Україні	-	Повинна бути
9	Співвідношення кількості інновацій - продуктів і інновацій-процесів	-	2/1
Економічні критерії			
10	Фондоозброєність праці на підприємстві	Тис.грн./ос.	Середня по галузі
11	Продуктивність праці	Тис.грн./ос.	Середня по галузі
12	Коефіцієнт відновлення основних виробничих фондів і їхньої активної частини	%	Середній по галузі

Отримання результатів, запланованих в програмних документах регіонального рівня і рівня підприємств, потребує розробки чітких та цілеспрямованих заходів щодо формування механізму регулювання інноваційними процесами.

Моніторинг інноваційного розвитку регіону своєю найважливішою частиною має інформаційно-аналітичну систему дослідження і прогнозування ситуації, що включає такі складові:

1. Інформаційні системи, які дозволяють експерту мати постійний доступ до оперативної звітності. В них у діалоговому режимі реалізується можливість аналізу взаємозв'язків показників і встановлення кількісних оцінок пропорцій, відносин між інноваційними процесами.

2. Аналітичні системи, які дозволяють використовувати економіко-математичні моделі для аналізу і прогнозування подальшого розвитку.

Інформаційна система дає статичну оцінку ситуації, виявлення тенденцій, порівняння з аналогами інших регіонів та теоретично доцільними або цільовими нормативами (пропорції, обсяги, критерії, структура), з рівнями показників, що прогнозувалися.

Аналітична система дозволяє прогнозувати перспективу, підбирати найоптимальніше державне регулювання і на цій базі активно втручатися у динаміку подій.

Порядок роботи розглянутих систем включає в себе використання сучасних комп'ютерних технологій у діалоговому режимі та методів статистичного аналізу, економетричних і структурних моделей.

Оцінка і передбачення можливого розвитку ситуації методами регіонального моніторингу інноваційних процесів є суттєвим елементом забезпечення розвитку соціально-економічного розвитку регіону. Система моніторингу інноваційних процесів на рівні регіону повинна стати оперативною експертною системою - джерелом інформаційно-рекомендаційних послуг для напрацювання регіональної політики. Ціль моніторингу - постійне відстеження змін ситуації, її імітаційне моделювання та прогнозування. Поряд з головною метою система моніторингу інноваційних процесів передбачає вирішення ще цілого ряду взаємопов'язаних завдань:

- оперативну оцінку існуючого рівня тенденцій інноваційного розвитку регіону;
- визначення необхідних обсягів та ефективності інвестицій, їх взаємозалежності з ростом ефективності регіональної системи;
- короткострокове прогнозування тенденцій, варіативності та динаміки регіональної інноваційної ситуації.

Розвиток інноваційних процесів сприятиме досягненню високих темпів економічного розвитку підприємств, регіону і держави в цілому, ефективному використанню продуктивних сил і всіх видів ресурсів. При цьому формування системи регіонального управління інноваційними процесами повинне спиратись на взаємодію інститутів держави, області та суб'єктів господарювання різної форми власності. Механізм їх взаємодії, метою якого є перерозподіл ресурсів із застарілих галузей у сучасні виробничо-технологічні комплекси, модернізація економіки, підвищення її ефективності за рахунок впровадження нових технологій, повинен підлягати подальшій розробці.

Джерела та література:

1. Черваньов Д.М., Нейкова Л.І. Менеджмент інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств України. - К.: Знання, 1999. - 514 с.
2. Геєць В.М. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку: Монографія. - К.: Фенікс, 2003. - 1008 с.
3. Федулова Л.І. Інноваційна теорія економічного розвитку// Проблеми науки. - 2005. - № 3. - С. 41-47.
4. Інноваційна діяльність у Чернігівській області. Статистичний збірник. - Чернігів: Обласне управління статистики, 2005 р. -32 с.
5. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» від 18.11.2000 р. - Відомості Верховної Ради, 2000, № 12 - С. 5-9.

***Василь Бондар,
Алла Холодницька***

ФІНАНСОВО - ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ МОДЕЛІ ІННОВАЦІЙНО ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТОВ «АГРОФІРМА «АВАНГАРД»

Необхідною передумовою структурної перебудови економіки України, відновлення її виробничого потенціалу та створення конкурентоспроможної

економіки є активізація інвестиційних та інноваційних процесів. Це пов'язане з тим, що існує тісний взаємозв'язок між динамікою інвестицій та результатами господарювання, оскільки обсяги інвестицій безпосередньо залежать від частки ВВП, що використовується на нагромадження. Успішний розвиток сільського господарства можна забезпечити лише за умови здійснення активних інвестиційних та інноваційних процесів.

Незважаючи на деяке пожвавлення інвестиційного процесу в Україні, позитивні тенденції в інвестиційній сфері ще не набули стійкого характеру. Крім того, в умовах трансформації економічних відносин поки що продовжують діяти чинники, що стримують розвиток інвестиційної та інноваційної діяльності.

Вирішення проблеми активізації та підвищення ефективності управління інноваційно-інвестиційною діяльністю сільськогосподарських підприємств об'єктивно зумовлює потребу в опрацюванні стратегій їх поведінки на інвестиційному ринку, рівень конкуренції на якому з інтенсифікацією процесу стабілізації фінансово-кредитного ринку поступово посилюватиметься.

Багато вітчизняних та зарубіжних економістів проводять аналіз стану інвестиційного та інноваційного процесу, здійснюють оцінку роботи іноземних інвесторів на вітчизняному ринку, запозичують зарубіжний досвід впровадження та регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності, розробляють заходи, що сприятимуть активізації залучення іноземних капіталів у вітчизняну економіку.

У дослідженнях вчених-економістів, перш за все таких, як П. І. Гайдуцький, В. О. Горьовий, С. О. Гуткевич, Й. С. Завадський, М. І. Кисіль, М. Ю. Коденська, Л. І. Нейкова, Г. М. Підлісецький, М. А. Садиков, Д. М. Черваньов, В. В. Юрчишин, В. М. Яценко та інших та їх публікаціях, висвітлюються загальні підходи до дослідження сутності інвестицій, управління інвестиціями та інноваціями, а також до формування заходів, що спрямовані на підвищення економічної ефективності від впровадження інвестицій та інновацій в підприємствах різних форм власності та господарювання.

Серед зарубіжних науковців дослідженню цих питань присвятили свої праці Р. Барроу, Дж. Бейлі, Л. Дж. Гітман, Дж. М. Кейнс, О. Кріє, Й. Шумпетер та ін.

На жаль, проблеми інноваційних та інвестиційних перетворень у нашій державі ще не вирішені і потребують детального вивчення. У зв'язку з переходом України до ринкової економіки все гостріше постає питання про місце і роль інвестиційної та інноваційної політики в структурі регіонального регулювання економіки.

АПК України на сьогодні дуже гостро потребує інвестицій у виробничу сферу, причому як внутрішніх, так і зовнішніх. Тому при розгляді питань інвестування аграрного сектора економіки та підвищення економічної ефективності роботи підприємств у результаті впровадження інвестицій особливу увагу слід зосередити на внутрішніх інвесторах, яким попри суто економічний інтерес має бути властиве і почуття патріотизму, державницький підхід до проблеми.

Україна як індустріальна держава з ринковою економікою, з розвинутим аграрним сектором економіки має певні переваги для комплексного розвитку інвестиційно-інноваційного процесу на якісно новому рівні. Насамперед - це політика відкритості для світового співтовариства, наявність промислового потенціалу, родючих земель, природних ресурсів, належним чином підготовлених кадрів. На сьогодні необхідний пошук нових шляхів виходу країни з ситуації, що склалася, головними з яких мають стати впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій, поступове оновлення машинно-тракторного парку, прискорення інноваційного процесу, випуск конкурентоспроможної продукції, розширення експортних можливостей України. Тому сільськогосподарських товаровиробників необхідно орієнтувати на впровадження

інноваційних технологій з урахуванням досвіду кращих підприємств та світових досягнень, раціональне використання ґрунтово-кліматичних умов, по можливості розширювати виробництво за рахунок внутрішнього інвестування.

Варто зауважити, що в процесі реформування аграрного сектора економіки вже частково вдалося подолати спад обсягів інвестування сільськогосподарських підприємств та започаткувати позитивну динаміку інвестиційних процесів. У ринкових умовах більшість інвесторів переорієнтувалась на випереджаюче вкладення капіталу в галузі зі швидкою окупністю, гарантованим отриманням прибутку та мінімальними економічними ризиками. На даний час ще багато сільськогосподарських підприємств не досягли того рівня інвестиційної привабливості, за якого вони могли б привернути увагу зарубіжних та вітчизняних інвесторів, оскільки значна частина їх ще не забезпечує належного рівня прибутковості, має слабку та застарілу матеріально-технічну базу, не достатньо кваліфікований персонал, а тому за таких умов питання про вкладення коштів у такі підприємства поки що залишається не вирішеним. Нині багато підприємств використовують внутрішнє інвестування за рахунок власних коштів. Це інвестиції в основний і оборотний капітал, інноваційні інвестиції.

Аналізуючи стан управління інвестиційно-інноваційною діяльністю сільськогосподарського підприємства ТОВ агрофірми «Авангард» с. Свердловка Коропського району Чернігівської області, а точніше одного з його структурних підрозділів - тепличного господарства, ми бачимо, що воно протягом шести років, незважаючи на складні умови господарювання, успішно функціонує та може бути прикладом впровадження новітніх технологій, тобто вкладень коштів у новациї, які забезпечують кількісне та якісне поліпшення підприємницької (виробничої) діяльності підприємства завдяки впровадженню науково-технічного прогресу. Основною метою здійснення таких інвестицій є скорочення витрат на виробництво, одержання прибутку, забезпечення конкурентоспроможності продукції, досягнення соціальних результатів. Незважаючи на значне скорочення обсягів виробництва овочів у сільськогосподарських підприємствах, ТОВ «Агрофірма «Авангард» - це сучасний тепличний комбінат по вирощуванню томатів і огірків за новітніми голладськими технологіями.

Теплиця господарства - це справжня майстерня передового досвіду, школа, де вчать працювати за новітніми технологіями.

Тепличне господарство підприємства займає 4,4 га, з яких на площі 4 га вирощують томати, а на 0,4 га - огірки. Крім того, товариство має у розпорядженні орендовані землі, які використовуються для вирощування зернових та ріпака, здійснює інші види діяльності, головними чином пов'язані з переробкою виробленої у власному господарстві продукції. Звичайно, поки що це типове реформоване сільськогосподарське підприємство не має таких значних обсягів виробництва продукції та площ, зайнятих під овочами закритого ґрунту, як спеціалізовані підприємства овочепродуктового комплексу, але на рівні Чернігівської області воно поки що залишається кращим. У тепличному господарстві підприємства працює 60 чоловік.

Так, у 2004 році було вирощено 1412 т овочів, витрати на вирощування яких становили 3 млн. 700 тис. грн., сума отриманого доходу від реалізації - 4 млн. 500 тис. грн., прибуток від реалізації - 800 тис. грн. У звітному році результати господарювання дещо змінилися, зокрема обсяг виробництва овочів збільшився на 50 т, середня урожайність - 34,4 кг/м², витрати на виробництво дорівнювали 4 млн. 972 тис. грн., що на 1 млн. 272 тис. грн. перевищили витрати минулого року. Доход від реалізації продукції - 5 млн. 373 тис. грн., що перевищує показник 2004 року на 873 тис. грн. Чистий прибуток - 240,6 тис. грн. за результатами 2005 року, що на 35,6% менше показника минулого року.

Якщо порівняти результати господарювання підприємства за звітний і минулий роки, то варто зауважити, що у зв'язку з високою капіталоємністю виробничого процесу показники економічної ефективності роботи підприємства мають тенденцію до поступового зниження. Так, якщо у 2004 році на 1 грн. витрат в середньому було отримано 0,10 грн. чистого прибутку, то за результатами звітного року цей показник на рівні 0,05 грн. У свою чергу рентабельність виробництва різко знизилася - 16, 5% проти показника минулого року. І це зрозуміло, бо витрати на виробництво зросли на 34,4%, а виручка від реалізації продукції - лише на 19,4%, що призвело в свою чергу до зменшення суми одержаного прибутку на 25%. Слід сказати, що така різка зміна вищезазначених показників викликана значним підвищенням витрат на виробництво овочів, пов'язаним із підвищенням вартості енергоносіїв, неефективною ціновою політикою держави і переробних підприємств та рядом інших факторів, які не залежать безпосередньо від підприємства, адже воно підвищує обсяги виробництва і реалізації продукції, ретельно слідкує за дотриманням технології виробничого процесу, постійно впроваджує різноманітні заходи, спрямовані на дотримання режиму економії затрат.

Виробництво тут, звичайно, енергоємне, бо газова магістраль живить його недешевим теплом і, на жаль, поки що в структурі затрат витрати на оплату енергоносіїв займають 40%. Отже, незважаючи на всі переваги такого виду опалення, в сучасних умовах, коли ціни на газ постійно зростають, він поступово стає економічно не вигідним для підприємства, оскільки витрачається багато коштів на плату за нього. У зимовий період підприємство сплачує за газ 250 - 300 тис. грн. за місяць. Нині вже ведеться робота по впровадженню нового виду опалення теплиць. Мова йде про використання біопалива, що дасть змогу значно знизити витрати в розрахунку на одиницю продукції, що виробляється. Найоптимальнішим варіантом для підприємства може стати використання соломи для опалення теплиць. Зокрема дослідженнями встановлено, що при середній вологості соломи 30-40% максимальна температура горіння у теплиці становитиме 30 - 40°C, а середня температура горіння у теплиці 15 - 20°C. При цьому перед використанням солому подрібнюють, зволожують і додають 0, 6% розчин сечовини. За таких умов рулон соломи в середньому може горіти 8 годин. Такий вид біопалива для підприємства є найприйнятнішим, оскільки солома від вирощування зернових залишається і може бути ефективно використана для опалення, крім того, вона є одним з найекономніших видів біопалива. З цього приводу працівники підприємства вже запозичують передовий досвід у іноземних партнерів та планують найближчим часом встановити відповідні котли і почати використовувати біопаливо для опалення теплиць.

Виробництво овочів ще й примхливе, бо, наприклад, для запилення помідорів доводиться закуповувати в Ізраїлі спеціальних джмелів, а один вулик таких джмелів коштує близько 140 євро. Підприємству для запилення помідорів на всій площі теплиць необхідно кожні два місяці купувати 20 вуликів, оскільки 1 вулик живе лише 2 місяці. А це в свою чергу також потребує немалих затрат.

Овочівники відходять від традиційних технологій вирощування овочів, а разом з цим і вимоги до насіння овочевих культур змінюються. Однією з основних проблем є придбання якісного насінневого матеріалу, який відповідав би вимогам по схожості, стійкості до хвороб, врожайності, товарності овочевої продукції для споживання у свіжому вигляді і для переробки. Для того, щоб продукція відповідала вимогам часу та була конкурентоспроможною, підприємство ставить високі вимоги до насінневого матеріалу, який купує. Зокрема для посіву помідорів використовують насіння голландського гібриду «Раїса», яке характеризується гарною схожістю (97 - 98%) та високою урожайністю (до 40 кг/м²). Для посіву огірків

використовують московський сорт «Кураж». У середньому за рік підприємство витрачає на насіння 120 тис. грн. Для вирощування насіння і розсади підприємство використовує голландський торф, який теж купує. Виробничий цикл починається з третьої декади листопада і триває до 20 жовтня. З лютого по жовтень помідори і огірки дають урожай. Особливістю технології є і те, що для вирощування помідорів використовують перліт.

Аналіз сучасних тенденцій розвитку галузі закритого ґрунту свідчить про те, що нині освітлювальна техніка відіграє значну роль в ефективності виробництва розсади і особливо у світлокультурі овочів. Якість освітлення визначає успіх усього виробництва, а у затратній частині, крім капітальних затрат, з'являються значні витрати на електроенергію для освітлення, які складають значну частину собівартості продукції, що виробляється, а тому ефективність освітлювального обладнання стає суттєвим економічним фактором. При професійному підході це дозволяє збільшити загальнорічний збір продукції в 1,5 - 2 рази з одиниці площі і підвищити рентабельність тепличного комбінату. Підприємство значну увагу звертає на якість освітлення теплиць, намагається постійно підтримувати необхідний світловий режим, який повинен відповідати технології вирощування помідорів та огірків. У середньому на електроенергію щомісяця витрачається 30 тис. грн.

Значну увагу керівництво підприємства звертає на умови праці та оплату праці працівників, зокрема, у звітному році середня заробітна плата працівників тепличного господарства становила 650 грн., що помітно перевищує рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах області. Крім того, застосовуються різноманітні види матеріального стимулювання, що сприяє підвищенню зацікавленості працівників у результатах своєї роботи.

Варто зауважити, що однією з ключових проблем, яка стримує розвиток і впровадження інвестицій та інновацій як у ТОВ «Авангард», так і в будь-якому іншому сільськогосподарському підприємстві, поки що залишається недостатність власних фінансових ресурсів, а також бюджетного фінансування відповідних програм, спрямованих на розвиток сільського господарства. Тому для забезпечення подальшого підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємств в Україні потрібно створити ефективний механізм кредитування, який би був економічно вигідним для сільськогосподарських товаровиробників.

Сільськогосподарським товаровиробникам доцільно звенути більшу увагу на процес фінансового планування, яке більшість з них взагалі не використовує або здійснює не на належному рівні, а це в свою чергу негативно впливає на результати господарювання.

Слід зазначити, що, незважаючи на складні умови господарювання, працівники ТОВ «Агрофірма «Авангард» постійно перебувають у творчому пошуку, впроваджують новітні технології виробництва, запозичують досвід у кращих вітчизняних та зарубіжних підприємств овочевого напрямку, використовують досягнення науки і техніки, розширюють виробничі потужності підприємства, створюють умови для переробки виробленої продукції у власному господарстві, а головне - вони зацікавлені у результатах своєї праці та завжди у своїй роботі йдуть в ногу з часом.

Аналіз інвестиційно-інноваційної діяльності підприємства дає підстави стверджувати, що інноваційний розвиток АПК можна забезпечувати шляхом розробки і впровадження у виробництво й переробку продукції сільського господарства високих новітніх технологій радикального прискорення науково-

технічного прогресу, зниження витрат на одиницю продукції, врегулювання цін на сільськогосподарську продукцію та забезпечення економічної ефективності виробництва продукції, підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного товаровиробника на внутрішньому ринку та сприяння її виходу на світовий ринок, оскільки тільки високоякісна продукція з низькою собівартістю здатна витримати конкуренцію зі світовими аналогами, може забезпечити отримання гарантованого доходу, дасть можливість окупити вкладені кошти, а також сприятиме нагромадженню капіталу, за рахунок якого підприємства матимуть змогу розширити виробництво, удосконалювати існуючу технологію, підвищувати якість продукції, що виробляється, впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу та передового досвіду.

Інвестиційну проблему у сільському господарстві, незважаючи на її складність та масштабність, можна вирішити через сприяння залученню у сільське господарство інвестицій з інших галузей, створення ефективного механізму кредитного забезпечення інвестиційної діяльності товаровиробників.

Такий підхід до розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств з боку держави і безпосередньо самих товаровиробників дасть змогу сільськогосподарським підприємствам бути прибутковими і конкурентоспроможними як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках сільськогосподарської продукції.

Джерела та література:

1. Музика П. М. Активізація інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки в Україні. Економіка АПК, 2005, № 8. - ст. 42.
2. Музика П. М. Підвищення ефективності інноваційної діяльності в сільськогосподарському виробництві. Економіка АПК, 2005, № 6. - ст. 64.
3. Ю. В. Жарков. Формування системи механізмів управління інноваційним процесом в АПК регіону Економіка АПК, 2003, № 8. - ст. 57.
4. Л. В. Білозор. Особливості формування ринку інноваційної продукції в аграрній сфері, Економіка АПК, 2005, № 2. с. 106.
5. Н. І. Біляк. Визначення інвестиційної привабливості галузей сільського господарства Карпатського регіону. Економіка АПК, 2005, 9 ст. 67.
6. М. О. Орликовський. Державне регулювання інвестиційного процесу в агропромисловому комплексі. Економіка АПК 2005 № 6 ст. 91.
7. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 року № 40-IV. - Урядовий кур'єр. - 2002. - Липень.
8. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 року, № 433 - IV.
9. Петров В. М. Інноваційні пріоритети технічної політики в АПК. Економіка АПК, 2005, № 7 ст. 11.
10. В. М. Яценко. Формування та реалізація інвестиційно-інноваційного розвитку сільського господарства. Економіка АПК, 2004, № 12 ст. 68.
11. М. С. Вітков. Розвиток інвестиційної політики в сільському господарстві України. Економіка АПК, 2005, № 1, ст. 54.
12. В. О. Шлапак. Аспекти інноваційного розвитку сільського господарства України. Економіка АПК 6, 2004 ст. 65.
13. Грицаєнко Г. І., Шквиря Н. О. Інвестиційна привабливість АПК України з позиції іноземних інвесторів. Економіка АПК, 2004, № 7, ст. 64.
14. Дацій О. І. Державне регулювання інноваційної діяльності в Україні. Економіка АПК, 2004, № 3, ст. 97.
15. Сердюк І. Г. Державне регулювання інноваційної діяльності суб'єктів господарювання. Економіка АПК, 2003, № 10, ст. 39.
16. Отецький А. О., Понеджа О. А. Залучення інвестицій шляхом випуску цінних паперів у системі АПК. Економіка АПК, 2002, № 2, ст. 64.
17. Гайдучський А. П. До питання оцінки інвестиційної привабливості аграрного сектора економіки. Економіка АПК, 2002, № 4, ст. 87.
18. М. І. Кисіль. Тенденції і напрями активізації аграрного інвестиційного процесу. Економіка

АПК, 2002, № 4, ст. 66.

19. В. В. Волкодав. Інвестиційний клімат в агропромисловому комплексі України. Економіка АПК, 2002, №6, ст. 62.

20. С. П. Поліщук. Особливості регулювання інвестиційної діяльності в АПК. Економіка АПК, 2002, № 5 ст. 103.

21. М. А. Садиков. Інноваційна діяльність та її сутність у сфері АПК. Економіка АПК. 2002, № 1, ст. 63.

22. Артиш В. І. Лізинг в інвестування сільського господарства України. Економіка АПК. 2002, № 1, ст. 83.

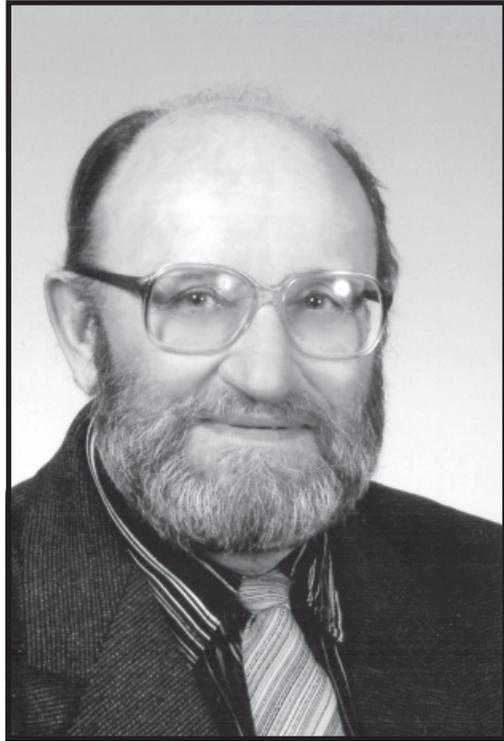
23. Гайдучкий А. П. Прямі іноземні інвестиції в аграрному секторі економіки України. Економіка АПК, 2002, № 9 ст. 91.

24. Гайдучкий А. П. Підвищення інвестиційної привабливості інфраструктури аграрного сектора. Економіка АПК, 2004, № 10 с. 99.

25. Садиков М. А. Основні напрями інноваційної діяльності в АПК. Економіка, фінанси, право, 2003, № 6.

Шевченко Володимир Ісакович

Чернігівський Сократ. Такими словами вшановували найближчі колеги кілька місяців тому 65-річчя Володимира Ісаковича Шевченка. Сьогодні, підтверджуючи цей вислів, робимо це із сумом, бо ж безсилі зупинити невблаганну смерть. 22 липня 2006 року серцева хвороба стала трагічним і передчасним завершенням його життєвого шляху.

В. І. Шевченко народився 25 грудня 1940 р. на Київщині у смт Макарів. Після п'ятирічної служби в радянській армії вступив (1964 р.) на філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Близьку закінчивши навчання, викладав протягом 1969 - 1971 рр. філософію в Краматорському індустріальному інституті. У 1971 р. повернувся в альма-матер, цього разу вже аспірантом. Із 1974 р. він пов'язав свій життєвий і творчий шлях із Черніговом. Понад тридцять років працював у вищих навчальних закладах обласного центру: політехнічному, педагогічному, а останнім часом економіки і управління і за сумісництвом в інституті права, соціальних технологій та праці. Як педагог В. І. Шевченко користувався незаперечним моральним авторитетом серед студентів, його відзначала глибока філософська культура, одухотворена людяність. Благотворний вплив самої особистості Володимира Ісаковича заслуговує на пам'ять і визнання тих, хто сьогодні бере в руки естафету «дружби з мудрістю».

Кандидатську дисертацію В.І. Шевченко захистив 1978 року, а в 1993-ому - докторську на тему: «Концепція пізнання в українській філософії. (Логіко-історичний аспект)». Стає першим на Чернігівщині доктором філософських наук, з тим професором, провідним фахівцем з історії української філософії. У 2006-ому його обрано академіком Академії наук вищої школи України, входив до складу спеціалізованих вчених рад при Дніпропетровському національному університеті, Інституті вищої освіти Академії педагогічних наук України, Науково-дослідному інституті українознавства, а також редакційних колегій часописів «Сіверянський літопис», «Філософія освіти» та «Українознавство». За заслуги перед українським народом у науковій, педагогічній та громадській діяльності у 2004 р. нагороджений Грамотою Верховної Ради України.

Творчий доробок В. І. Шевченка складають сотні наукових праць, серед яких «Концепція пізнання в українській філософії» (1993), «Філософія: історія і сучасність» (1996), «Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини» (1999), «Філософська зоря Лазаря Барановича» (2001), «Дружба з мудрістю або основні проблеми української філософії» (2006). Як учений Володимир Ісакович відзначався широтою наукового кругозору, глибиною й оригінальністю постановки проблем. Свідчення цьому його монографії, статті, у тому числі в журналі «Сіверянський літопис», постійним і бажаним автором якого він був протягом багатьох років. У своїх фундаментальних

історико-філософських працях він визначав засадничі принципи української філософії, започатковуючи концепцію пізнання, розробляючи філософську антропологію, філософію освіти, українознавство як філософію, що сприяло розвитку національної самосвідомості. Інтелектуальна потуга вченого справляла животворний вплив на всі галузі філософського життя України. Він був організатором ряду наукових конференцій, присвячених філософії освіти Лівобережної України, очолював Чернігівське відділення Українського синергетичного товариства.

Свої унікальні знання, багатий життєвий досвід талановитий педагог і вчений передавав молоді. Володимир Ісакович підготував 5 кандидатів наук. Теоретик людинознавства, він був мудрим керівником створеної ним Чернігівської філософсько-антропологічної школи, дбаючи про її взаємодію з науковими центрами України. Він умів підтримати й плекати не своє «Я», «почути Іншого», терпіти «різності» як у своєму найближчому, так і більш віддаленому професійному оточенні. Кому довелося спілкуватися та співпрацювати з Володимиром Ісаковичем, відчували його шляхетність, інтелігентність, вражалися масштабністю його наукових досліджень.

Вшановуючи світлу пам'ять Володимира Шевченка, ми маємо зберегти той етос саможертвної працелюбності, напруженої філософської турботи про людину й світ, який він уособлював.

Редколегія та редакція журналу «Сіверянський літопис».

ПРО АВТОРІВ

Климович Наталя - випускниця магістратури Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Адрюг Анатолій - кандидат мистецтвознавства (м. Чернігів).

Павленко Сергій - головний редактор журналу «Сіверянський літопис».

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук (м. Київ).

Кулаковський Петро - кандидат історичних наук (Національний університет «Острозька академія»).

Піріг Петро - доктор історичних наук (м. Чернігів).

Гринь Олена - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Коропатник Михайло - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Тимошенко Тетяна - аспірантка кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Довбня Віктор - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Дмитренко Наталія - науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею.

Компанець Олександр - студент 4 курсу факультету економіки і менеджменту НАТІ (м. Ніжин).

Коновальчук Валентин - викладач суспільних дисциплін НАТІ.

Шевченко Володимир - кандидат історичних наук (ЧДІЕУ).

Рахно Олександр - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Коваленко Олександр - кандидат історичних наук, декан історичного факультету ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Остришко Андрій - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Мащенко Станіслав - кандидат філософських наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Пуліна Вікторія - аспірантка кафедри філософії та культурології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Дзюба Тетяна - кандидат філологічних наук (м. Чернігів).

Дудко Віктор - кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту української літератури НАН України.

Парохіна Марія - кандидат історичних наук (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка).

Полушкіна Тетяна - кандидат історичних наук (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка).

Савченко Володимир - кандидат економічних наук (м. Чернігів).

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету.

Акименко Олена - старший викладач Чернігівського державного технологічного університету.

Лебединська Людмила, Ремньова Людмила - викладачі ЧДІЕУ.

Косач Ірина - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Бондар Василь - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Холодницька Алла - аспірантка ЧДІЕУ.